

Systemutveckling och rättssäkerhet

Vilka värderingar och strömningar är det som lett fram till dagens statliga maktutövning och som i så hög grad kommit att prägla myndigheternas och i viss mån även företagens ADB-användning? Vad innebär denna för enskilda och företag?

Detta är frågor som Kristo Ivanov tar upp till diskussion i "Systemutveckling och rättssäkerhet". Han gör det i anknytning till en kulturkritisk tradition och med utgångspunkt i systemvetenskap i beröring med bl a idéhistoria och rättsvetenskap.

ADB-tekniken har uppfattats som ett behändigt hjälpmedel för samhällspolitiken. Men författaren varnar för den principiösa praxis som hittills präglat den statliga ADB-utvecklingen. Det behövs en större medvetenhet om, och hänsyn till samband mellan administrativ rationalitet och etik som grundläggande stöd för en mer ändamålsenlig och ansvarsfull ADB-användning.

Författaren KRISTO IVANOV, född 1937, är teknologie doktor och professor i administrativ databehandling vid Umeå universitet.

Efter civilingenjörsexamen (elektroteknik 1960) har han haft konsult- och chefsbefattningar inom både förvaltning och industri i Sverige och USA. Vid sidan om sin tekniska grundutbildning har Kristo Ivanov också en samhällsvetenskaplig utbildning. F n är hans forskning koncentrerad kring psykologiska, politiska och etiska aspekter av den logik, matematik och statistik som är förknippade i tekniskt datorstöd inom arbetslivet.

Distribution

Näringslivets Förlagsdistribution
Box 5157, 102 44 Stockholm
Besök Birger Jarlgatan 6 C
Tel 08-762 66 00

ISBN 91 7 152 404 5

KRISTO IVANOV

SYSTEMUTVECKLING
OCH

RÄTTSSÄKERHET

Om statsförvaltningens datorisering
och de långsiktiga konsekvenserna
för enskilda och företag.

Kristo Ivanov Systemutveckling och rättssäkerhet

SVENSKA ARBETSGIVAREFÖRENINGEN

Kristo Ivanov

Systemutveckling och rättssäkerhet

Om statsförvaltningens datorisering och de långsiktiga konsekvenserna för enskilda och företag

SVENSKA ARBETSGIVAREFÖRENINGEN

*”Om också forskningen aldrig
förr nått så långt, aldrig
till sådana resultat, så har
den dock förmått syfta högre,
mot betydelsefullare mål.”*

Pär Lagerkvist (1927)

Förord

Den offentliga förvaltningen utnyttjar i växande omfattning ADB i sin myndighetsutövning. Denna datorisering ger möjligheter till teknisk rationalisering och effektivisering. Den medför också risker. Den förändrar myndighetens roll och skapar nya hot mot den enskildes och företagets integritet.

Diskussionen om myndigheternas datorisering har främst handlat om teknik och om effekter på myndighetens organisation. Men konsekvenserna av denna datorisering utanför myndighetssektorn och för samhällsutvecklingen, måste också studeras och bedömas. Detta gäller inte minst konsekvenserna för företagen. Svenska Arbetsgivareföreningen har därför bett professor Kristo Ivanov, vid Institutionen för informationsbehandling, Umeå universitet, att analysera hur företagen påverkas av den nu pågående datoriseringen i myndighetsutövningen.

Författaren har emellertid valt att behandla problemet från ett mer vidgat perspektiv. Han har således även kritiskt granskat olika grundläggande värderingar och drivkrafter som starkt bidragit till vår samhällsutveckling i stort och som därvid också kommit att vara styrande för datoriseringen inom den offentliga förvaltningen. Vi finner författarens angreppssätt och bedömningar av problematiken så intressanta för samhällsdebatten i allmänhet och datadebatten i synnerhet att resultaten av studien bör spridas till en vidare krets.

Författaren svarar ensam för innehållet i boken.

Stockholm i oktober 1986
SVENSKA ARBETSGIVAREFÖRENINGEN
Uppgiftslämnarfrågor

© Författaren och Svenska Arbetsgivareföreningen 1986
Omslag och typografi Pauli Laakso
Produktion SAF's förlag
Tryck Norstedts Tryckeri, Stockholm 1986
ISBN 91 7152 404 5

Innehåll

1 Inledning	7
2 Utveckling och bakgrund – Några drag	11
2.1 Inledning	11
2.2 Statliga studier och företagens problem	13
2.3 Myndigheternas kommersialisering	15
2.4 Myndighetsbegreppet som politisk-moralisk fråga	17
2.5 Integriteten och den tidiga socialistiska tanken	19
2.6 Slutsatser	24
3 Administrativ databehandling – ADB	25
3.1 Från politik till vetenskap	25
3.2 Data och information	28
3.3 Data och information, teorier och modeller	29
3.4 Fakta beror på användningen	37
3.5 Fakta såsom mätningar	40
3.6 Integritet, offentlighet och "avvägningar"	43
3.7 Samkörningar – administration eller objektmekanik?	53
3.8 Konceptuell modellering och logisk programmering, eller målinriktad systemering?	60
4 Från administration och datavetenskap till moral	77
4.1 Juridiken som en brygga	77
4.2 Exemplet rättssäkerhet	77
4.3 Ekonomisk brottslighet och de kritiska rösterna	87
4.4 Den bredare kulturkritiken	96
4.5 Politik och statsvetenskap – och bortom	109
4.6 Företagens ansvar och moral – och andras	116
4.7 Slutsatser: moral såsom ett samtal	130
4.8 En illustration: "Arbete före kapital"	143

5 Sammanfattande slutsatser – "Vad kan man göra?"	152
5.1 Historiens slutsatser: – "Den goda metoden"	152
5.2 Skriftens andra kapitel: Bakgrund	153
5.3 Skriftens tredje kapitel: ADB	154
5.4 Skriftens fjärde kapitel: Moral	155
5.5 Flera utredningar	156
5.6 Nya forskningsorganisationer	156
5.7 Universitetsbildning	157
5.8 Folkbildning	158

Noter	162
-------	-----

Register	179
----------	-----

1 Inledning

Datorrevolution och informationssamhälle har blivit två slagord som gör anspråk på att med ett enda begrepp förmedla det som håller på att hända i och med ökad datoranvändning. Implementering av ADB inom företagen har länge varit föremål för forskning från skilda utgångspunkter och har delvis reglerats med hjälp av datalagen och medbestämmandelagen. Implementering av ADB i statsförvaltningen i förhållande till samhällets företagsamhet har inte blivit tillnärmelsevis lika mycket studerat och reglerat. Då bortser jag från rent empiriska studier om hur många datorer och databaser som finns – när och var – jämförelser mellan olika länders statliga ADB-policy och lagstiftning, rättsinformatiska studier om effekter på lagstiftningens effektivitet när det gäller upphovsmannarätt, offentlighet och sekretess etc.

När Svenska Arbetsgivareföreningen bad mig belysa frågan om statsförvaltningens datorisering och ev långsiktiga konsekvenser för företagsamheten fick jag som underlag för uppdraget ett slags idé-PM. Den promemorian innehåller några nyckelmeningar som föreföll särskilt intressanta i en bred vetenskaplig mening:

- ADB kan inte bara utnyttjas för att åstadkomma gradvisa förändringar och förbättringar. Implementering av ADB kan också ibland åstadkomma djupgående förändringar i äldre "traditionell" verksamhet.
- Myndighetsutövning med ADB-stöd och hur yttringarna av ADB-stödet rimmar mot fastställda politiska mål – samt hur olika förvaltningsrättsliga policies förändras som följd av ADB-användningen.
- Systemvetenskapliga utgångspunkter för bearbetning av ämnesområdet "myndighetsutövning med ADB-stöd".
- Hur ADB-tillämpningen påverkar myndighetsuppgiften sedd ur principiell, policymässig synvinkel.
- Indirekta systemeffekter – dvs ej förutsedda bieffekter – som följd av ADB.

Föreliggande arbete är att betrakta som en förstudie av problemområdet med utgångspunkt i de ovan nämnda nyckelmeningarna. Jag beklagar ifall arbetet betraktas – pga att SAF är utgivare – som en "ren partsinlägga". Jag skulle nämligen i allt väsentligt ha skrivit samma sak om någon annan part, forskningsråd eller sektormyndighet hade beviljat anslag för att skriva om djupare och långsiktiga aspekter av administrationens datorisering. Som det torde framgå av min text är det för övrigt så – som jag

berättat för mina frågvisa studenter på senare år – att jag i valet mellan höger och vänster tenderar att alltmer blicka "uppåt".

Skriften är i första hand riktad mot en bredare läsekrets av ADB-intresserade inom företag, förvaltning, universitet och högskolor. Presentationen gör därför inte anspråk på att vara vetenskaplig i den snäva, rent abstrakta meningen som blivit vanlig i vissa datavetenskapliga kretsar. Dessvärre finns det prejudikat på att användningen av modersmålet från tar svenska forskares skrifter deras ev vetenskapliga värde. I sina kompetensbedömningar får sakkunniga bortse från alla verk som inte är skrivna på engelska.¹ I så fall är den här skriften dömd på förhand.

Läsare som har vetenskapliga intressen bör tänka på att det rör sig mera om en beskrivning av ett vetenskapligt arbete enligt vad man i vetenskaplig metodik kallat "logic in use" till skillnad från sk "reconstructed", tillrättalagd bevislogik.² Den ligger närmare den sk kontinental syntetiska, än den anglosaxiska analytiska, vetenskapliga traditionen, eller närmare det som man också kallar: icke konventionell, icke formell, deduktiv metod.³ För övrigt är jag väl medveten att de som inte uppskattar den vetenskapliga tradition som utgår från historia och textkritik skulle ha föredragit en mer oförarglig avskärmade formalism och tandlös faktainsamling. Bestämda ställningstaganden kan alltför lätt misstolkas som polemiska inlägg av en alltför ivrig debattör.

Min egen formella kompetens hör främst samman med innehållet i skriftens tredje kapitel där jag försöker integrera min forskning och yrkeserfarenhet under tjugofem år. Övriga delar rör *administration* och ADB-ämnet, den administrativa databehandlingens kontaktytor mot andra vetenskaper som ekonomi, datalogi, juridik, statsvetenskap, statistik, sociologi, psykologi och historia. Jag bedömer att styrkan i argumentationen i så komplexa frågor i hög grad bör vila på möjligheten att anknyta samma resonemang och hypoteser till flera vetenskapliga områden som s s bekräftar varandra. Detta är särskilt viktigt för ett ungt område som datavetenskap och ADB som inte har egna vetenskapliga traditioner och kontroller att falla tillbaka på. Dess historia och dess förankring bör därför – som för alla nya ämnen – vara tvärvetenskapliga.

I första hand syftar den här skriften till att bidra till en etiskt förankrad administrationsteori som på sikt behövs för att stödja den administrativa databehandlingen. Några lätt polemiska inslag följer kritiska ställningstaganden. Avsikten med dem är att lyfta fram "budskapet" och låta upp en tämligen omfattande och ibland alltför tät text. I vissa delar av arbetet har jag använt mig av något mera omfattande citat ur skrifter och källor, inkl andrahandskällor, av andra författare. De utgör dels en empirisk anknytning till en verklighet och kompetens som jag själv inte rimligen kan besitta men som ändå bekräftas av min egen erfarenhet, dels en placering av mitt arbete i ett större socialt sammanhang – jag är inte ensam med mina iakttagelser och resonemang. Jag delar de citerade författarnas bedömningar utom då det framgår ur sammanhanget att jag anför deras resultat i beskrivande eller "avskräckande" syfte. En del av materialet från mass-

media är inte alldeles färskt. Jag anför det ändå p g a dess förmåga att konkretisera frågeställningarna och för att det ofta är tidlöst tack vare sitt historiska värde. "Intet nytt sker under solen" och det kan vara viktigt att veta vilka bedömningar som någon gjorde om vissa händelser vid en viss tidpunkt.

Trots skriftens karaktär och vissa pedagogiska ambitioner har jag lagt ned stor möda på att ange fylliga referenser, inkl svårtilgängliga verk, och tillåta smärre överlappningar med risk för att göra texten något mindre flytande och mera "akademiskt" tungläst. Anledningen är att jag vill locka intellektuellt nyfikna till djupare studier inom ett angeläget problemområde. Jag räknar också med att läsaren på egen hand behöver fördjupa sig för att kunna tillämpa texten på sin egen arbetssituation. Det är inte fråga om "korvstoppling" eller om "exekutiv översikt" förutom det som kan uttolkas av sammanfattningen i kapitel fem. Problemet omfattning och svårighetsgrad är faktiskt stora och den här skriften utges under tidspress.

Det bör vara uppenbart att jag med den här skriften vill motverka specialisering och begränsning av forskarens eget ansvar i det vetenskapliga arbetet. Det beror på att jag i mitt tidigare arbete i näringslivet lärt mig att det som så bekvämt avgränsas och delas på i den snäva forskningen som är fientlig mot systemvetenskaplig ADB måste sedan oundgängligen värderas och "sättas ihop" hos företagen. I detta avseende är företagsfolk i allmänhet och företagsledare i synnerhet bättre vetenskapsmän än många specialiserade akademiker. Det är inte fråga om att överskrida ämnesgränser och att vilja vara bred och tvärvetenskaplig med risk för att bli ytlig och amatörmässig. Det är snarare fråga om att våga sätta på sig skygglappar och snäva in det som redan blivit alltför snävt, med risk för att bli det som den folkliga visheten kallar för fackidiot.

För det andliga stödet som gjort det möjligt att formulera tankarna i den här skriften vill jag – utöver författarna som jag refererat till – tacka mina ADB-kollegor, särskilt vid universiteten i Linköping och Umeå. Jag vill också tacka särskilt direktör Rudolf Sterte och övrig SAF-personal (Birgitta Silfverstolpe och Yvonne Hellström mfl) som hjälpt till med utskrift m m och "kvinnan bakom allt" Gunnela Ekstrand som hjälpt till med andligt stöd, med journalistiskt utredningsarbete och rättelse av en fd utlännings värsta språkliga egensinnigheter.

"The tragedy of science is that scientists should become so preoccupied with the particularity of their specialities or techniques that they too join in the chorus that sings their praises while undermining their morality. The process by which we educate scientists, in both the natural and the social sciences, is singularly devoid of any indication of the values involved in the profession."

The ability to conquer nature is also the ability to destroy man. And of all the forces of destructions none is more powerful than that which claims that

the method and knowledge and social organization by which man achieves the conquest of nature are themselves no part of the values and ideals by which he may conquer human irrationality. The social conditions under which man today conquers nature makes possible not man's conquest of himself, but the conquest of man by other men. Instead of universalizing, these social conditions particularize; and in politics this results in squabbles over who shall conquer whom. Man's destiny becomes synonymous with narrowing his allegiances, and in its highest political reaches results in allegiance to nothing but power itself. Since no agreement as to ends was initially possible, it should occasion no surprise that no general end was achieved."

George Simpson, 1951⁴

2 Utveckling och bakgrund – några drag

2.1 Inledning

Sedan början på 1960-talet har vi fört en debatt om integritet i Sverige. Den uppfattas i den snäva meningen av privatlivets helgd eller personlig integritet – personligt privatliv. Resultatet har som bekant blivit instiftandet av datalagen och inrättandet av en särskild myndighet, Datainspektionen, som skall se till att lagen verkar på ett effektivt sätt.

Företagens problem i "data-åldern" har knappast uppmärksamats i detta sammanhang, och företagsledare tycks hitills inte ha betraktat "integriteten" som ett företagsproblem. Möjligtvis har företagsledningen beklagat de begränsningar i möjligheterna att upprätta företagsinterna personregister som datalagen medfört. Ännu mindre lyckade från företags synpunkt (med detta kommer jag i fortsättningen att mena företagsledningens synpunkt) har varit de av datalagen föranledda begränsningarna i utnyttjandet av offentliga databaser för kommersiella ändamål. I den mån staten gjort mer direkta ingrepp i företagens verksamhet genom att kräva utlämningen av företagspecifika data för kontrolländamål har detta varit ett problem om uppgiftslämnarbörd. Företagen har upplevt att de av Statistiska Centralbyrån och av de andra myndigheterna avkrävda uppgifterna, utanför ramen av bokföringslagen, aktiebolagslagen och deras påstådda samhällsnytta inte stod i rimlig proportion till kostnaderna som uppgifternas framtagna åsamkade företagen. Detta förhållande har gjort att SAF har givit ut en serie studier vars innebörd sammanfattas i den senaste skriften i serien.¹ Boken innehåller också en omfattande förteckning över all relevant litteratur.

På sistone har dock ett nytt problem blivit aktuellt för företagarna vid sidan om den egentliga och numera redan "klassiska" uppgiftslämnarbördan. Med risk för att väcka mindre lämpliga associationer skulle problemet kunna kallas för "företagens integritet". Den datatekniska utvecklingen och i synnerhet utvecklingen av "telematik" eller integrerade datakommunikationer² tycks öppna möjligheter till nya former av statliga myndigheters uppgiftskrav. I praktiken innebär dessa nya möjligheter att myndigheter kan kräva en kontinuerlig tillgång till det företagsinterna informationsflödet i form av en fast uppkoppling till företagets datanät. I samverkan med en långt driven standardisering³ av företagens informationsbehandling som en sådan utveckling kan föra med sig kan det innebära ett särskilt ingrepp i företagsamhetens villkor. Det gäller företagens sårbarhet och deras rätt till egna affärsidéer, deras möjligheter att skydda en "pri-

vatsfär" av konfidentiella, t ex konkurrenskänsliga data och att vänta sig mot en alltför ingående och detaljerad statlig styrning av verksamheten. Kort sagt, det gäller frågan om medborgerlig associationsfrihet som företagen är ett uttryck för, och en fråga om frihet över huvud taget.

Mitt uppdrag är att belysa några av dessa problem ur den administrativa informationsbehandlings synvinkel. Vad har ADB-teori och erfarenheter att bidra med för en djupare och långsiktig förståelse av den aktuella utvecklingen?

SACO/SR-tidningen nr 12/82

Krönikör idag

Information - ett begrepp å gott och ont!

Information - se där ett omfattande begrepp av icke ringa räckvidd, som under nyare tid kommit att tillmätas allt större viktighet inom såväl fack- som samhällsrelsen i övrigt, i den mån den slagit igenom i sammanhanget.

Naturligtvis saknar icke detta förhållande sin berättigade grundval, i det det torde vara endast tack vare informationen, sedd just som sådan, som ett flertal medborgare blivit medvetna om, vad de eljest måhända icke skulle ha känt till; kan det sålunda icke utan skäl sägas, att informationen i vårt svenska samhälle ej sällan kommit att verka i upplysnings tjänst.

I de rätta leden!

Icke minst väsentlig torde en val fungerande information vara för själva samhällsledningen, d.v.s. de politiker och andra myndigheter,

vilka särskilt utvalts för att i folkets ställe bestämma över detsamma; vore det ju av praktiska skäl icke så lyckat, därest alla medborgare nödgades göra detta helt å egen hand, alltför många som de är.

Men är det då också av fullare betydelse än i de flesta andra sammanhang, att denna ledning äger sådana kanalmöjligheter för sin information till s.m.s. gemene man, att denna verkligen förmår fylla sin avsedda målsuppgift, d.v.s. att den i ordets egentliga mening är skickad att formera in medborgarna i de rätta leden.

Oönskade konsekvenser!

Är det näppeligen svårt att inse, att det i annat fall mången gång riskerar uppnås lika oväntade som

man måhända råkar ingå å principella detaljfrågor o.dyl., varmed en vidare allmänhet ju icke har så mycket att skaffa.

Sådant missbruk leder - vare sig det är avskildt eller icke - lätt till en bristfällig verklighetsuppfattning hos åsiktsmottagarna, vilken i sin tur, om olyckan är framme, riskerar att allt sämre motsvara kan åstadkomma en för en fast ledning icke blott irriterande utan jämväl skadlig meningsproblematik, i det allrehandla feltyckanden i allvarliga spörsmål kunna uppstå, helt utom kontroll för dem, som trots allt ha att utöva det allmänna självbestämmandet i vårt land.

Tänka å egna fötter!

Tvivelstun torde härmed stå klart, att det visserligen är av utomordentlig vikt, att medborgarna erhålla information, men måhända av ännu utomordentligare dylik, att de framst delgivas sådan, som är tillräckligt lättsmält för att icke

sås lägga sten å borta för det informerande organet. Säger det sig väl också här när av sig själv, att det stundom kan vara bättre med en rent informerad allmänhet - ett exempel - än en alltför fullinformerad, vilken lätt kan börja tänka å egna fötter och därmed riskerar att allt sämre motsvara överhetens förväntningar eller, i värsta fall, helt förverka dess förtroende.

Icke utspridas!

Mycket talar sålunda för, att en väl av- och anpassad information visserligen är oundgänglig, men att den gör sin största nytta för uppgiftsutföraren, om den icke utsprids huru som helst, utan med omsorg och omdöme riktas direkt till de ombuds- och andra styresmän, som å lägre nivå, d.v.s. i landsorten, ha att hantera de centrala besluten; kunna de sedan portionera ut sina informationsbilar

till de individer, som är rotade å den s.k. gräsmattan, därest dessa ev. efterfråga någon dylik.

Tvåfaldigt syfte!

Härigenom vinner samhället nämligen icke blott ett en- utan ett tvåfaldigt syfte: att upplysa människorna men göra det lagom, så att icke vårt lands urgamla frihet för de ledande organen onödigtvis försvåras. Här ligger, såsom vi se det, själva kärnfrukten i den samhälleliga pödel, rom ugöres av den utätriktade informationen!

Givetvis gäller det anförda ej enbart samhället såsom sådant, d.v.s. själva statsverket, utan torde samma principer med fördel kunna tillämpas inom ex.vis den faktliga rörelsen, billigare som det ju även blir.

Grönköping i oktober 1982

G:m-r Kj:st-rd:l

2.2 Statliga studier och företagens problem

Företag eller bolag är, efter familjen, den primära medborgerliga associationsformen för att främja gemensamma mål. I flera utländska språk är det dessutom samma ord som för samhället (t ex "société" på franska). Trots företagsbegreppets intima samband med både individ och samhälle har statsförvalningens datorisering mig vederligt inte studerats i sitt samband med och utifrån sina effekter på företagen.

Hittills har tre stora statliga övergripande studier som berör staten och datoriseringsens sociala problematik blivit genomförda: "ADB och samordning" (SOU 1976:58), "Rationalisering och ADB i Statsförvaltningen" (SOU 1979:72) och "Samordnad Datapolitik" (DsB 1981:20). Eventuellt kan även "Datorer och Arbetslivets Förändring" (den sk dataeffektred-

ningen – SOU 1984:20) räknas in. Ingen av dessa studier har såvitt jag kunnat se uppehållit sig vid frågan om den administrativa datoriseringens innebörd för företagen i den mening som avses här.¹ Statistikutredningens betänkande (SOU 1983:74) berörde i sin tur endast uppgiftslämnarbrödan och sekretessfrågan. Den uppfattade sitt uppdrag snävt metodtekniskt som en fråga om sifferbehov och sifferproduktion och bortsåg från att kunskap om samhället kan genereras också på andra sätt än genom konventionell statlig och administrativ statistik.²

Snäva metodtekniska ansatser inklusive beskrivning av "trender" eller utvecklingstendenser i utnyttjande av datorer kommer för övrigt inte att kunna fånga den typ av problem som vi försöker beröra här. Lika litet kan "effektstudier" göra det. Annars skulle det räcka med att följa Riksdatabehandlingsrådets trendskrift som motsvarar uppföljningen i tex den amerikanska facktidsskriften EDP-Analyzers temanummer. Eventuella effekter och konsekvenser av specifika datatekniska lösningar inom ramen för mycket specifika företagstyper och administrativa strukturer utgör en outömlig idékälla för begäran om anslag för "empirisk forskning". Det blir emellertid svårt att tillämpa forskningens resultat till nya tekniker och andra företagsmiljöer varför det blir föråldrat lagom till publiceringen. Till detta bidrar inte bara den oerhörd snabba datatekniska utvecklingen, utan även de täta förändringarna eller reformerna i myndigheternas förordningar, lagstiftningen och den administrativa miljön. Det kan tex inträffa att en forskare påtalar katastrofala erfarenheter av utnyttjandet av SCBs centrala företagsregister i studier av sysselsättningseffekter av nyföretagande.³ (Det gäller studier som avser stödja beslut om nyetableringar och statligt företagsstöd.) Sådana katastrofala erfarenheter kan emellertid lätt avfärdas med hänvisning till att den endast har en "historisk" betydelse, eftersom på SCBs förslag regeringen har beslutat inrätta ett utbyggt "allmänt företagsregister"⁴ som förmodligen kommer att utgå från andra dataadministrativa och datatekniska principer. De anses leda till andra effekter och konsekvenser som i så fall bör utforskas senare.

Faktum kvarstår att statliga utredningar om datorisering varken i allmänhet eller i fallet med det exemplifierade nya företagsregistret har redovisat något lyckat försök att uppskatta effekterna på företagen eller, för den delen, på staten i form av tänkta inbesparingar. Vad som framkommer med allt större tydlighet, däremot, är att många sådana beslut om vad som kan kallas för statsförvaltningens tilltagande datorisering är framdrivna av bla enskilda myndigheters strävan att dryga ut krympande statsanslag med hjälp av egen kommersiell verksamhet vid sidan om den egentliga myndighetsfunktionen. Vad vi bevitnar är en statsapparat som tenderar frigöra sig från riksdagens ekonomiska kontroll genom att bidra till sin egen försörjning och reproduktion. Strävan att bekämpa ekonomiska ("eko-") brott har under de senaste åren varit i ännu högre grad huvudargumentet för allsköns ingrepp i samhällets dataflöden och i gällande rättsordning. Strävan efter "förenklingar och inbesparingar" har i varje fall ofta byggt på undermåliga utredningar (se tex DN 24/4 1985).

2.3 Myndigheternas kommersialisering

Det ökande statliga engagemanget i kommersiell verksamhet under senare tid har naturligtvis också betydelse för företagen. Myndighetsbegreppet har visat sig ha oklar innebörd och avgränsning.¹ "Statligt kunnande"² i ett sk informationssamhälle tenderar av naturliga skäl att bestå av den information som staten råkat skaffa sig, ofta tack vare "företagens uppgiftsplikt". Inte sällan har det statliga kunnandet på den kommersiella arenan förfallit till att gälla försäljningen till företagen av persondata ur personregister för direktreklam, marknadsföring och dylikt. Så fort verksamheten utvidgas till att innefatta företagsdata väcker det emellertid dubbla känslor hos kommersens företrädare, dvs företagen. Ett statligt kunnande som hämtas från det privata näringslivet kan öka deras sårbarhet inför "främmande makter" och även användas för att konkurrera med samma näringsliv. Samtidigt är det rimligtvis så att det finns en efterfrågan från företagen som motsvarar denna försäljning av konkurrensbegränsande statligt kunnande. "Dubbla känslor" kan emellertid ibland upplösas på ideologisk-politiska eller, helst, på moraliska grunder. Mera därom senare.

Situationen blir mera problematisk då, för att låna orden från en riksdagsmotion,³ "myndigheternas ambitioner inte sällan är att genom resurstillskott söka bibehålla eller expandera verksamheter som enligt statsbudgeten bör skäras ned". Det är självfallet så som jag nämnde i förra avsnittet, att kommersialiseringen av myndigheters verksamhet även kan undanröja myndigheter från den politiska parlamentariska styrningen. De juridiska problemen, vars omfattning i varje fall kan fungera som en "termometer" som tar temperaturen på den politiska problematiken, har i alla fall varit tillräckligt stora för att motivera oändliga diskussioner och seminarier, inklusive ett seminarium den 23–24 april 1982, om "Offentlighetsprincipen i Dataåldern".⁴

Den typ av frågor som behandlades under seminariet – tex vad menas med en myndighets "uppgift"? – aktualiserar många traditionella vetenskapliga och intellektuella frågor. De har diskuterats då och då under århundraden inom juridiken, ekonomin, administrationsläran, sociologin, vetenskapsteorin och idéhistorien. Under de senaste tjugo åren i Sverige har dessa frågor diskuterats inom bla universitetsämnet Administrativ databehandling (ADB). Bland företrädare för samhällsvetenskapliga grenar av ADB-ämnet på vissa universitet, samt på motsvarande systemvetenskapliga linjer i grundutbildningen, har den metodologiska och vetenskapliga diskussionen kring vad som tex bör menas med "uppgift" och "administration" varit mycket levande i både forskning och undervisning. I nästa kapitel tar jag upp ett urval sådana kunskaper och erfarenheter i en pedagogisk form.

Det komiskt (och tragiskt!) paradoxala i situationen är att universitetet självt, som exempel på statlig myndighet, fn är en av de största offren för kommersialiseringsvågen. Dessutom sker detta på ett sätt som icke själv-

klart väcker näringslivets och företagens protester. Universitetet har blivit paradexemplet på "statligt kunnande till salu" då professorer uppmannas bättra på den konkurrenssvaga lönen med hjälp av bisysslor. Lärare i vissa högkonjunkturliga dataämnen uppmannas av universitetets förvaltning gå med på att anslaget minskas till förmån för andra ämnen som har svårare att "ragga" uppdragsutbildning utanför universitetet.

"Datautbildning" passerar en högkonjunktur just nu. Lärare bildar egna bolag och tar tjänstledigt från universitetet för att bedriva samma undervisning mot mycket högre betalning utanför universitetet. Kvarvarande lärarkollegor på universitetet skall stå för den billigare examinationen som skänker en del av universitetets resterande prestige år resultatet av kurser som snart motsvarar rent kommersiella behov. Universitetets forskning liknar alltmer verksamheten på ett företags utvecklingsavdelning, och institutionsprefekterna uppmannas i enlighet med den senaste lärtjänstutredningen (s k LÄTU) att imitera USA-industrins senaste managementvågor, och uppträda som "VD" med "resultatsansvar" och driva institutionen som ett företag.⁵

Jag har uppehållit mig en stund vid universitetet som arbetsplats för att visa tendensen till kommersialisering av en statlig myndighet – universitet – som inte är av samma sort som de myndigheter som företag vanligen träffar på i sin verksamhet. Jag vill antyda att kommersialiseringfenomenet är något mycket allmänt och genomträngande i vårt samhälle just nu, och det är något som är mycket svårt att nyansera i termer av intressgrupperingar. Företagsvärlden som helhet kan vara minst lika intresserad av vissa aspekter av myndigheternas kommersialisering som statsmakten och myndigheterna själva. Åtminstone på kort sikt främjar det ju insparingar, marknadsexpansion, maktutövning och *sysselsättning*. Försöken att få in medel genom att utföra andra uppgifter för att underlätta, expandera eller, i kärva tider, behålla sin verksamhet kan samtidigt innebära långsiktiga statliga åtaganden som är främmande för det statsrättsliga systemet. Detta system klarar i bästa fall gränsdragningarna mellan sk uppdragsmyndigheter och reglerande myndigheter vars verksamhet i huvudsak är uppdrags-, anslags- eller avgiftsfinansierad.⁶ Den senkomna kommersialiseringen är någonting helt annat och kräver en annan sorts förståelse av de bakomliggande fenomenen. Det gäller gränserna för den "säkerhet" och service som staten kan och bör garantera medborgarna. Mer om detta längre fram.

2.4 Myndighetsbegreppet som politisk-moralisk fråga

"Kärva tider", ekonomisk brottslighet och andra jämförbara undergångsvisioner anges nuförtiden ofta som förklaring och legitimering av ändrad lagstiftning, myndigheternas kommersialisering och, mera allmänt, deras ändrade och ökade befogenheter.

Det är befogat att ifrågasätta den här enkla förklaringsbilden. Om vårt land dessutom skulle ha blivit skakat av terrorismen som Italien eller av protesterna mot Vietnam-kriget eller av rasoroligheter som USA, eller av andra världskriget som England, skulle det i så fall ha varit fritt fram för ännu större ingrepp och breddning av myndigheternas verksamhet? Om förklaringen i stället hänvisar till den socialistiska "starka staten" som motvikt mot det starka kapitalet som representeras av de stora multinationella monopolföretagen, hur skall man då förklara det som håller på att ske på universitetet? När Kungliga tekniska högskolans rektor C J Magnell i februari 1913 gick till motoffensiv mot Industriförbundets krav på att undervisningen starkare skulle anpassas till näringslivet lär tidningen *Socialdemokraten* triumferande ha meddelat att "kapitalistangreppen på högskolan tillbakavisas".¹ Så sent som år 1984 kunde också rektorn för tekniska högskolan i Stockholm, Gunnar Brodin, förvåna sig över att det för inte länge sedan var en mycket negativ attityd hos politiker om högskolan samarbetade med industrin, medan det nu har svängt åt andra hållet och "nu skall vi plötsligt sitta i knät på industrin".² Det blir alltså inte så enkelt som att förvandla betänkligheterna kring förvaltningens datorisering och kommersialisering och effekterna därav på företagen till en fråga om socialistisk mot konservativ vänster-högerpolitik.

Även om tiderna kring år 1913 inte var mindre "kärva" än i dag så är det i och för sig möjligt att ekonomiska bekymmer kan ha gjort att statsmakten i ren "panik" och besparingsiver glömmat myndigheternas särskilda väsen och säljer deras databaser och kunskapsbanker, inkl universitetet, till högstbjudande. Att paniken och besparingsiver kan slå så snabbt och hårt måste emellertid bero på en svag ideologisk och kulturell grund som inget har att sätta emot dem som ropar efter pengar eller besparingar. I det läget är det kanske bättre att universitetet satsar på löper linan ut och undandrar sig den "parlamentariska" kontrollen eller snarare statsmaktens vanstyre genom att söka ett relativt oberoende i motspillet mellan "marknadskrafterna", i stil med USAs privata universitet och handelshögskolorna. Det är sannemligen en lösning som inte passar tex riksskatteverket och polisen (jfr dock med expansionen av privata bevakningsföretag och säkerhetskon-sulter).

Det är tex upplysande att observera hur 1800-talets tyska nyhumanistiska bildningsideal, väl företrätt i Sverige genom bla Erik Gustaf Geijer, såg på universitetsutbildningen av statsämbetsmän. Bildningen inom universitetet skulle ju sikta mot långsiktiga och mera stabila mål, med nära samband med en informationsfrihet som innebär även distansering från

egenintresse. I den meningen skulle vetenskapen och statens kunskapsbildning hållas "rena", inriktade som de var på långsiktiga mål som representerar välfärdsstatens ideal. På det sättet var exempelvis den "rena", dvs den icke kortsiktigt nyttobetonade, kunskapen en lämplig grundutbildning för statsämbetsmän och högre tjänstemän över huvud taget.³

Statsförvaltningen skiljer sig i förhållande till den övriga rättskipningen i domstolar genom att inte söka någon *opartisk* tillämpning av lagen på det enskilda konkreta fallet utan snarare värna om *statens* specifika intressen.⁴ I Sverige har man, på ett anmärkningsvärt sätt (som borde anses uppseendeväckande) i det allmänna språkbruket börjat att använda "stat" och "samhälle" som om de två orden hade samma betydelse.⁵ Inte att undra på att begreppet statsförvaltning smälter samman med "allmänna" kommersiella och andra politisk-ekonomiska intressen.

Vad som gör en förvaltning "offentlig" är sålunda inte det rent formella förhållandet att den i sista hand är underkastad en typisk rättslig reglering som avviker från den som gäller för enskild verksamhet. Det påminner om den kända definitionen av intelligens lika med det som mäts av ett intelligentstest, eller av effektiva juridiska normer lika med en förutsägelse av vad domaren kommer att besluta i domstolen. Det är måhända frestande med sådana definitioner i ett land som tycks bekänna sig åt den mycket specifika juridiska skola som heter rättsrealism. Det är den skolan som avfärdar ett – som det heter – juridiskt språk som är invävt i metafysiska förutsättningar (som naturrätts moral och religion) och som är oförenligt med de moderna empiriska vetenskapernas modell.⁶ När allt kommer omkring är juridiken och dess praxis tydligen väl sammankopplade med universitetets vetenskapsmetodologiska och idéhistoriska debatt.

– Nej! Det som i första hand gör en förvaltning eller myndighet "offentlig" är mycket riktigt att den värnar om *statens intressen*. *Det kan inte hjälpas att diskussionen då måste glida mot att gälla statens förhållande till samhället och till det folkliga "rättsmedvetandet" eller snarare till moralen* som avfärdades som metafysisk spekulatation. Den diskussionen kryper tillbaka genom bakdörren i skepnad av frågor om integritet, offentlighet – sekretess och rättssäkerhet.

Det fanns en tid då i Sverige intellektuella och högre tjänstemän inte drog sig för att tala om moral och andra "känsliga" ting. Sålunda kunde Erik Gustaf Geijer år 1844 förkunna:

"Staten med dess rättigheter må man i abstrakt mening upphöja ända till avguder. Där är den av verkliga gudomlig art, att den står i förbindelse med mänsklighetens *alla* samhällsbyggande krafter och därför även är underkastad deras inflytelse. Staten, den mänskliga frihetens lagliga uttryck, kan ej frigöra sig från denna frihets högsta och innersta lag, att själv vara en *meddelad självständighet*, som måste ha sin förklaring, ej blott nedom sig i det timliga, eller inom sig i det mänskliga, utan även uppöver sig i det gudomliga och i det mänskliga väsendets sammanhang därmed."⁷

I nutidens sekulariserade anda kan man göra sig lustig över dessa "fromma" tankegångar. På ett yttligt nationellt plan kan de tolkas som ett uttryck för Boströms konservatism och idealism, efter Uppsala-filosofen Christopher Jacob Boström (1797–1866). Men frågan är om inte statens och myndigheternas kvarblivande myndiga framtaning och prestige i folks ögon bygger på ett folkligt rättsmedvetande som i sin tur vilar på en sådan moralisk-metafysisk upplåtning om staten. Var kommer den typiskt svensk-tyska bilden av den oförvitlige, opartiske statstjänstemannen ifrån, om inte från den religiöst färgade, Hegelinfluerade beskrivningen av staten som symbol för det högsta goda, välfärdsstaten som administrerar folkhemmet och som är resultatet av århundradens revolutionära och demokratiska strävanden? Den är vad Geijer kallar "samlundsandans egentliga uttryck" som syntetiserar medborgarnas naturliga associationsanda och företagande och som överskrider det snäva och farliga beförordandet av samhällets *materiella* välstånd, "det revolutionära palliativet" som påskyndar utbrottet av det onda då man glömmer att människan icke lever av bröd allena.⁸

Här ser vi att vi befinner oss en bra bit ifrån bilden av den affärsdrivande staten som ser besparingar genom försäljning av uppgifter ur statliga dataregister som en av sina viktiga uppgifter och möjligheter att befördra materiell välfärd. Näringslivets attityd blir dessvärre inte bättre om den bara syftar till att begränsa statens verksamhet med argumentet att den motverkar den materiella välfärden genom minskad konkurrens.

Om vi för ödmjukhetens skull motstår frestelsen att uttala oss om den svenska statens tillstånd just nu, är det ändå relativt anspråkslöst och befogat att lyfta fram några historiska fakta angående den socialistiska synen på staten och dess förhållande till integritetsbegreppet.

2.5 *Integriteten och den tidiga socialistiska tanken*

Man kan betrakta hela den här framställningen som gällande *företagens integritet*. Jag har fått den upplysningen att begreppet visat sig väcka motstånd hos vissa åhörare och läsare. Möjligtvis beror detta på det faktum att begreppet inmutades från allra första början i datalagen som giltigt endast för fysiska personer.

Det är nu faktiskt så att en av 1800-talets stora juridiska händelser var genombrottet av begreppet "juridisk person".¹ Skapelsen kan visserligen betraktas som en efterkonstruktion som avser legitimerar borgarklassens nyerövrade maktställning. Här om vittnar användningen av begreppen "företag" och "företagsintresset" i 1950- och 1960-talens positivistiska organisationsteori med anspråk på att likställa arbetsgivarnas och arbetstagarnas intressen. Denna organisationsteori lärdes ut till samtliga dåvarande ekonomi- och pol mag-studerande, däribland blivande statstjänstemän som ansvarar för dagens rationaliseringsfilosofi eller brist på sådan.

Samma ytliga uppfattning om företaget överfördes senare till att gälla metoden för utveckling av informationssystem och systemering.²

Det tycks emellertid råda stor enighet om att utvecklingen av begreppet juridisk person hade en stor ekonomisk betydelse för den efterföljande utvecklingen av västerlandets näringsliv. Det skedde främst genom begränsningen av det personliga ansvaret i aktiebolagsordningen. Om man inte tar begreppets ev missbruk till norm bör det vara i princip fullt legitimt att bortse från den snäva tolkningen av integritet vi fått genom datalagen och tala om företagets integritet (engelska "privacy"). Webster's oavkortade ordbok anger föresten bland huvudbetydelseerna av ordet *private*: "Intended for or restricted to the use of a particular person or group or class of persons." Det pinsamma för ev motståndare mot detta bruk av ordet integritet är att samma bruk ligger till grund för den juridiska konceptualiseringen av ekonomisk brottslighet, skattebrott och andra brott mot *staten* som då bör kunna betraktas som juridisk person. Dessutom har man i sekretesslagstiftningen skyddat staten mot insyn och offentlighet med argumentet att dess tjänstemän behöver kunna uppvisa vad som på engelska heter *candour* (på amerikanska: *candor*) som, symptomatiskt nog, återfinns i definitionen av ordet *integrity*: "An uncompromising adherence to a code of moral, artistic or other values: utter sincerity, honesty, and candor: avoidance of deception, expediency, artificiality..." Candour-frågan handlar om begränsning av insyn och offentlighet då "disclosure to the public would inhibit an official's full and frank discussion on matters of public policy".³ Den kritik som i det sammanhanget riktats även mot företagsintegritet, särskilt stora företag som liknar "stater i staten" och som är nära knutna till staten, uppenbarar många viktiga poäng vars slutliga lösning mycket väl kan vila på moral utan genvägar över juridiska spetsfundigheter: de utgör snarare återvändsgränser. Poängen här är att i första hand visa på problemet med konsistens i resonemanget: att vilja betrakta staten, dock inte företagen, som juridiska personer i integritetsavseende.

Men varför skulle "staten" vilja reservera rätten till sekretess för sig själv för att främja tjänstemännens "candour" och andra vällovliga syften, men samtidigt kräva allt större insyn i företagens informationsflöden och databaser oberoende av deras makt och ekonomiska betydelse? Varför skulle följande beskrivning av integritet inte vara i någon mån tillämplig även på företagsnivå, dvs på företagets företrädare?

"Development of individuality is particularly important in democratic societies, since quality of independent thought, diversity of views, and nonconformity are considered desirable traits of individuals. Such independence requires time for sheltered experimentation and testing of ideas, for preparation and practice in thought and conduct, without fear of ridicule or penalty, and for the opportunity to alter opinions before making them public. The individual's sense that it is he who decides when to "go public" is a crucial aspect of his feeling of autonomy. Without such time for incubation and growth, through privacy, many ideas and positions would be launched into the world with dangerous prematurity."⁴

För att förstå detta skall vi granska närmare den socialistiska ideologins historiska syn på integritet och stat. Längre fram skall vi försöka ta upp även moral och etik som en faktor som kan upphäva låsningarna i skenbara motsättningar.

I en serie artiklar år 1941,⁵ senare bearbetade och kompletterade i en bok med den talande titeln *Vetenskapens Motrevolution – Studier av Förtroffets Missbruk*⁶ analyserar F. A. Hayek det socialistiska tankesystemets grundföreställningar. Han betraktar dessa tankar som klart formulerade i Saint-Simons och särskilt i hans lärjunge A. Comtes arbeten (positivismens vagga), med hänsyn till att Saint-Simon (1760–1825) tillsammans med C. Fourier (1772–1837) och R. Owen (1771–1858) har kommit att betraktas som socialismens grundare. Idag ses Saint-Simon som företrädare för det som Marx och Engels kallade den utopiska, teknokratiska grenen av socialismen. Den förespråkade bl a statens förvandling till en enkel administration av produktionen och uppvisar i övrigt stora likheter med dagens tongivande politiska (data-) ideologi i Sverige. Det kan förefalla egendomligt, långsökt och irrelevant att anknyta till dessa tidiga socialister. Det finns emellertid bryggor till och sammanhang med de socialdemokratiska idealen, främst genom sådana politiska-ideologiska ledare som F. Lassalle (1825–1864) och E. Bernstein (1850–1932). Huvudfrågan här är emellertid: vad är det för skillnad, om någon, mellan de utopiska teknokratiska socialisternas och socialdemokraternas människosyn i förhållande till integriteten?

Med hjälp av talrika citat ur både Comtes och Saint-Simons arbeten, vars riktighet jag inte kontrollerat genom jämförelse med primärkällorna, visar Hayek på ett mycket övertygande sätt bl a på medvetna intellektuella ställningstaganden mot yttrandefriheten och mot den personliga integriteten. Utan att för den skull i övrigt dela Hayeks idéer som förblir något oklara i de refererade arbetena, särskilt i deras anknytning till moral och religion, är det lämpligt att här återge hans redigerade citat av Comtes och Saint-Simons ur-socialistiska attityder till den sk samvettsfriheten. De lär hävda, tex att

"... den vaga och metafysiska idén om frihet förhindrar massornas inflytande på individerna och motverkar civilisationens utveckling och organiserandet av ett välordnat system. Det existerande konstitutionella representativa eller parlamentariska systemet är föråldrat och uppehåller i onödan tendenser som är fiendliga mot vetenskapen och mot industrin p g a att det tillåter resurslukande konkurrens mellan olika mål. På samma sätt som det inte finns något sådant som samvettsfrihet (liberty of conscience) i astronomi, fysik, kemi och fysiologi, skall detta tillfälliga fenomen försvinna den dagen då politiken upphöjts till naturvetenskapens nivå – till en social fysik – och den sanna slutliga doktrinen blivit definitivt fastställd. Religionsfrihet, pressfrihet och undervisningsfrihet är önskvärda i den mån de bidrar till uppbyggandet och till spridningen av den nu enda sanna läran, på samma sätt som monopolmakten måste krossas för att bereda uppbyggandet av den industriella maktens definitiva organisationsform. I framtidens samhälle kommer all kunskap att åter bli enhetlig. Det omoraliska begreppet 'indivi-

duella rättigheter' kommer att försvinna och det kommer att finnas endast skyldigheter. I det nya samhället kommer det inte att finnas privatpersoner utan endast stats tjänstemän av olika sorter och grader."

Så här ser alltså den socialistiska grundsynen ut på vad vi idag skulle kalla integritet-ytrandefrihetskompexet. Det sammanfaller med en i och för sig förklarlig reaktion mot den sekulariserade "upplysta" humanismen som satte människan, eller ibland egoismen, i centrum. Det sammanfaller dessvärre också med en vag uppfattning av staten som en stor rationell maskin.

Detta teknokratiska utopiska ideal fick i början av 1900-talet ett nytt uppsving i och med uppkomsten av den sk teknokratirörelsen i USA.⁷ Den ursprungliga socialistiska underbyggnaden ingick där i en sällsam förening med den amerikanska demokratin och blev sålunda en sorts lokal "socialdemokrati". Teknokraterna avsåg avskaffa den personliga integriteten uppfattad som privatlivets helgd, och den "elitistiska" kulturen såsom representerad av humanisterna. Därmed ville de också avskaffa universitetutbildningen med dess intellektuella arrogans ("insolence") som skulle ersättas av yrkesinriktad utbildning med praktik på arbetsplatsen. I teknokratirensens programförklaring går att avläsa att den ingenjörsvetenskapliga teknisk-ekonomiska rationaliteten som skulle omdana samhället förutsatte en omfattande datakommunikation med hjälp av snabba "informationssorteringsmaskiner". Det är vad vi idag skulle kalla datorbaserade informationssystem och telematiska informationssystem, bestående av bl a datakommunikation mellan en mängd lokala databaser som insamlar rapporter om tillståndet, t ex produktion och försäljning, i systemets olika delar.

Dessa ingenjörsvetenskapliga rationaliseringsideal kan alltså mycket väl utgöra den bäst formulerade intellektuella och ideologiska grunden för vad vi bevitnar i Sverige idag. I det sk teknokratiska utopiska socialistiska programmet fanns to m tankar om storskaligt samarbete med bankväsendet. Vi känner igen strävan om statens (= samhällets) rationalisering (= datorisering). I det sammanhanget återkommer mycket riktigt synen på integriteten såsom en besvärande "kostnad" och hinder för en fullgod social-teknisk-ekonomisk effektivitet och smidighet i den styrande politiken (= administration och statsförvaltning). Därför måste integritet "avvägas" mot den integrerade databehandlingens samhällsnytta.

Vi känner slutligen också igen den aktuella utilitaristiska synen på universitetsutbildningen. Den kom först till uttryck i betänkandet avgivet av den statliga utredningen U-68 och som visade minimal förståelse och hänsyn för universitetets organisatoriska integritet. Det är inte fråga om att i den här skriften försöka peka ut särskilda partipolitiska ställningstaganden. Det är snarare fråga om att visa att politik och lagstiftning hör intimt ihop med en mängd andra intellektuella frågor som är i hög grad vetenskapliga. Vad som menas med integritet, data, system, rationalisering, effektivitet, liksom hur mycket integritet får "kosta" och huruvida företagen och staten kan och bör tillerkännas integritet eller om de bör

erbjuda eller påtvingas offentlighet och insyn, allt detta utgör frågor där politik och lagstiftning bör möta den kodifierade kunskapsmassa som utgör rationaliteten och "rationaliseringen" i högre mening. Det är den kunskaps tradition som representeras av juridiken i sin djupare filosofiska och idéhistoriska förankring där den sammansmälter med den klassiska nationalekonomin, statsvetenskapen och sociologin. Det är emellertid i hög grad också den kunskaps tradition där politiken smälter samman med övrig vetenskap och med etik.⁸

Föreställningen att hela problemkomplexet kan reduceras till att utgå från en överordnad politisk styrning ("folkviljan" som i ett uppenbarligen demokratiskt land beslutar och lagstiftar genom riksdagen) är i sig ett uttryck för ett särskilt intellektuellt, filosofiskt och etiskt-religiöst ställningstagande. Politiken känner då inga hämmningar i att enkelriktat styra kulturen och vetenskapen medan det motsatta inflytandet betraktas som mindre legitimt. "Staten - det är jag" är det historiska retoriska uttrycket för en besläktad mentalitet som vi såg återkomma i utsuddningen av gränserna mellan begreppen stat och samhälle (och näringsliv). Det är därför som det kanske snart inte finns någon generaldirektör (eller VD), förbundssekreterare, eller något kommunalråd som inte ser sig själv och sitt eget verk, företag eller intresseorganisation som ett legitimt språkkrav för och "avvägare" för "samhällets" intressen. (Jämför gärna med SOU 1985:40 om regeringen, myndigheterna och myndigheternas ledning.)

Det blir därmed bara alltför naturligt att ett departementsråd i ännu högre grad ser sig själv som representant för samhällets intressen. Om vi åter tar universitetet som modell för myndighet och "företag" med särskilda integritetsintressen ser vi att i samband med U-68-utredningen dåvarande utbildningsministern höll ett tal i Uppsala där han bl a yttrade följande.⁹

"Universitetet byggdes upp för att utbilda en mycket begränsad elit.... Denna historiskt betingade elitteori förklarar varför universitetet ofta framstått som isolerade, lite förnämt avskilda från samhällsutvecklingen i övrigt. Den förklarar också föreställningen om universitetens autonomi, den akademiska republikens med egna lagar och traditioner, som i försvar för sin integritet nödgats vända taggarna utåt mot makthavarna och inflytelser utanför deras murar."

Man får förmoda att universitetets integritet numera är bruten och att det i det stora hela inte har några taggar kvar att vända utåt mot "makthavare". Utbildningsministern tycks alltså, lika lite som de tidigare nämnda teknokratiska utopiska socialisterna, ha haft någon större förståelse för behovet av akademisk integritet som i stället associeras med elit och egenintresse. I och med att man på hösten 1968 förklarade krig mot "den akademiska republiken med egna lagar och traditioner" angrep man en mer än 800-årig idé om hur universitetet skulle vara organiserade och som Erik Gustaf Geijer med stor möda hade försvarat 150 år tidigare.¹⁰

Det är bara rimligt att t ex en justitieminister kommer att ha ännu mindre förståelse för företagets integritet än utbildningsministern hade för univer-

slutets integritet. Företagen kan ju med ännu större kraft misstänkas för att i vinstsyfte vägra underordna sig "samhällets" kontroll.

2.6 Slutsatser

Jag har försökt visa det intima och numera enkelriktade samband som finns mellan politik och företagsamhet. Detta inkluderar och illustreras med hjälp av sambandet mellan politiken och lagstiftningen, som betingas av politiken (t ex om integritet eller om myndigheternas befogenheter), och ett särskilt exempel på företagsamhet, på gränsen mellan myndighet och företag, som representeras av vetenskapens och kulturens högborg: universitetet. Jag har också velat antyda hur en idéhistoriskt mycket speciell "vetenskaplig" syn på administration och integritet finns invävd i det aktuella politiska tänkandet. Den som förstår dessa realiteter kommer inte att bli förvånad över att det är så svårt att värna om den personliga integriteten, om universitetets integritet och ännu mer om företagens integritet, ett begrepp vars själva existensberättigande sätts i fråga.

Slutsatsen som jag vill dra på det här stadiet är att det är befogat att försöka "greppa" politiska-juridiska problem genom att tillfälligt lämna det "sunda förnuftet" i den vardagliga politiska diskussionen och söka hjälp från den vetenskapliga eller historiska erfarenhet som rör administrationsläran i allmänhet och den administrativa databehandlingen i synnerhet. Det bör då lämpligen ske mot den bakgrund som presenteras här:

- 1) Bristen på utredningar beträffande den generella och långsiktiga inverkan av myndigheternas ADB på företagen.
- 2) Myndigheternas kommersialisering.
- 3) Problem kring myndighets- och administrationsbegreppet.
- 4) Integritetstanken i förhållande till staten och, mera allmänt, rättssäkerheten.

3 Administrativ databehandling — ADB

3.1 Från politik till vetenskap

Det finns i västerlandets intellektuella historia tydliga kopplingar mellan politiken och den vetenskapsteori som berör de aktuella problemen kring rättssäkerhet. Den engelske filosofen John Locke (1632–1704) som också kan betraktas som "ideologen" bakom organisationen av de flesta moderna databaser¹ var tillsammans med Thomas Hobbes (1588–1679) den främste företrädaren för tillämpningen av den mekaniska världsbilden på både naturen och staten. Det var samma mekanistiska grundsyn som den samtida naturvetaren Isaac Newton (1642–1727), om än med vissa metafysiska-teologiska tillägg som saknas i den efterföljande materialismen, hade använt till att skapa den stora syntesen av tidens naturvetenskap.

Medan Locke med sitt förslag till begränsning av statens legitimitet och makt blev en av den engelska liberalismens idégivare valde Hobbes i stället en bild av staten, "Leviatanen", som en sorts syntetisk mänsklig, en artificiell intelligens, "en stor maskin" vars överordnade rationalitet inte bör ifrågasättas. Liksom Newton gjort inom naturvetenskapen, tillämpar Hobbes på statsvetenskapen den matematiska metoden, eller snarare den empiriskt grundade "geometriska" logisk-deduktiva rationaliseringen. Den utgör den organisatoriska lösningen på den kris som kännetecknade den samtida övergången från konungadömet till den moderna staten. Avståndet från den här lösningen till den naiva teknokratisk-utopiska socialismen och till den datoriserade välfärdsstatens administration är kanske inte så stort som man skulle kunna tro.² Hobbes materialism tillsammans med Lockes tankesystem kan ju betraktas som ett brohuvud till de sk libertinernas rörelse (vars anda tycks präglade vår lösa etik och panteistisk naturyrkan), vidare till den annalkande upplysningstiden och skulle slutligen införlivas i den historisk-dialektiska materialismen, i den sociologiserande positivismen och i den darwinianska evolutionismen.

Från en av företrädarna för den sistnämnda rörelsen kommer den konkretiserande aforismen att "tanken är i förhållande till hjärnan det som galla är i förhållande till levern". I dataåldern skulle analogin utsträckas till "tanken är i förhållande till hjärnan det som datorns program är i förhållande till datorns hårdvara" och kanske även "den datoriserade förvaltningen är i förhållande till staten det som tanken är i förhållande till hjärnan". Och det finns ju inte någon samhällskropp utan statlig hjärna. Enligt Hobbes som hade ett stort inflytande över juridikens utveckling kan den logiska-politiska ordningen härledas varken av naturen eller av gu-

domligt påbud. Denna ordning måste *skapas* av ett beslut som legitimeras av förnuftet. När en gång denna rationella ordning (som vi idag kan kalla det demokratiska systemet) blivit skapad förvandlas den till en autonom, absolut verklighet representerad av en formell mekanism som i sig själv innehåller reglerna för sin egen utveckling. Det stora statliga informations-systemet inklusive politiska val, lagstiftning, offentlig statistik, opinionsundersökningar, administrativa register och dylikt är i så fall denna formella mekanism som, liksom tidigare kunglighet, definitionsmässigt inte bör ifrågasättas.

Denna bakgrund utgör delvis också bakgrunden till kunskapsområdet "ADB" på universitetet, där akronymen står för *administrativ databehandling*. "Administration" som ingår i kunskapsområdets beteckning härstammar från behovet av att organisera den statliga makten och omsätta den i praktisk handling.³ På 1600- och 1700-talen var staten tillsammans med de stora handelskompanierna i stort sett det enda "storföretaget" som i social och teknisk komplexitet kan jämföras med dagens stora industriföretag. Administrativ-politisk vetenskap identifierade sig tidigt med merkantilismen och med den *politiska aritmetiken*⁴, lanserad i England av John Graunt (1620–1674) och William Petty (1623–1687) som tidigt kom i kontakt med Hobbes. Den identifierade sig också med den tyska *kameralismen* (inkl bokföring och revision) som studerades på tyska och österrikiska universitet på 1700 och 1800-talen. Det handlade i hög grad om det som benämndes *statistik*, om arbetsfördelning och om produktions tekniska förutsättningar och i allmänhet om samhällsbeskrivning i kvantitativa-numeriska termer.

Denna statistik eller statliga administrativa databehandling uppvisade alltså tidigt två olika utvecklingslinjer. En linje, som var typisk för den preussiska nationalstaten, sökte organisera data och handling såsom en organisk enhet eller vad vi idag skulle kalla *system*. Den övergripande samhällsbeskrivningen kunde kategoriseras under rubrikerna och disponeringen som vi skall möta igen längre fram i systemteorin, nämligen

causa materialis, motsv. statens resurser
causa finalis, "- statens mål
causa formalis, "- förvaltningen (medel)
causa efficiens, "- den verkställande handlingen.

Den preussiska-österrikiska "statistiken" utvecklades under påverkan av den tyska upplysningen i en politisk riktning, till en sorts stats- och samhällskunskap med kunskapspridande och kunskapsfrigorande mål. Den politiska aritmetiken utvecklade sig i stället till ett uppfinningsrikt matematiskt-empiriskt modellbyggande. Här gällde det att uppfinna "fiffigheter" eller tekniker för att uppskatta numeriska storheter relaterade till befolkning, handel, jordbruk och andra näringar, dvs det som skulle bli det svenska Tabellverkets -- blivande Statistiska Centralbyråns -- huvudsvar. Detta slags fiffigheter kom att kallas "politisk aritmetik", inte för att

den var politiskt förgärlig utan snarare tvärtom, då den, främst var en uppsättning tekniker, verktyg eller redskap för att statsmakten skulle få bättre kontroll över sina resurser i krig och fred.

I stället för en ömsesidig befruktning och komplettering av dessa två traditioner bevitnade 1800-talet en strid mellan de kontinental systemföretärarna och de som polemiskt benämndes *tabellknekarna*. En serie av handlingar i industrialiseringens tecken markerade till slut "tabellknekarnas" och matematiseringens seger. Den förringande attityden till samhällsvetenskapliga och humanistiska spörsmål framträdde redan i William Petrys programförklaring:

"The method I take ... is not yet very usual; for instead of using only comparative and superlative Words and intellectual Arguments, I have taken the course ... to express myself in Terms of *Number, Weight, or Measure*, to use only Arguments of Sense, and to consider only such Causes, as have visible Foundations in Nature, leaving those that depend upon the mutable Minds, Opinions, Appetites, and Passions of particular Men, to the Consideration of others ..."

Från att ha varit en sorts tillämpad logik i en tid då logiken inte ännu hade tömts på sitt moralvetenskapliga innehåll drev alltså denna tidiga administrativa databehandling mot att bli en blandning av ren matematik, formella logiska system och sk naiv empirism som tror på direkta observationer eller sk datafångst. (Det är en utveckling som starkt påminner om vissa nuvarande försök att driva ADB-ämnet till att bli mera lika datalogi, och systemvetenskaplig utbildningslinje till att bli en lillebror till den datavetenskapliga linjen.) De juridiska och politisk-sociala aspekterna förklarades helt ur sikt i samband med att administrativa idéer i början av 1900-talet överfördes till den "privata statsmakten" eller företagsadministrationen av F.W. Taylor (scientific management) och H. Fayol (administration industrielle et générale). Denna alltför förenklade överföring till det industriella området tycks ha återverkat på teorin om den statliga administrationen i och med "återimporten" av det urvattnade tänkesättet till detta område enligt bl.a L. Gulicks arbete. En systematisering av den sortens administrativt tänkande presenterades slutligen av H.A. Simon m fl i böckerna *Public Administration* och *Administrative Behavior* (1950 resp 1945). Symptomatiskt nog blev Simon senare en av de kontroversiella pionjärerna och teoretikerna på den sk artificiella intelligensens och datorstöds område.

I takt med att statistiken tömdes på sitt innehåll avsöndrade den under 1700- och 1800-talen "fragment" som skulle komma att heta bl.a geografi, nationalekonomi och sociologi. De bortglömda sociala och rättsliga aspekterna uppmärksammades av J.J. Rousseaus statslära och av sociologin i M. Webers fotspår. Inom företagsvärlden fick detta sitt uttryck i uppkomsten av sådana arbetsvetenskapliga rörelser som Human Relations och Socioteknik samt marxistiskt orienterade läror om fackligt deltagande i systemutveckling. Den nyväckta uppmärksamheten på denna problema-

tik har på senaste tiden i Sverige kommit till uttryck i debatten och lagstiftning om personlig integritet och medbestämmande i utveckling och drift av informationssystem. Företagsvärlden genomgick denna "historiska" utveckling med varierande grader av intellektuell sofistikerad metod-tid-arbetsmätning MTM, ergonomi, beslut- och administrativ rationalisering, psykologisk testning och Personaladministrativa rådets kompetensregister, sensitivitetsträning och "charmkurser", arbetsmiljölagstiftning och arbetarskydd, SIS/RAS standard om riktlinjer för administrativ systemutveckling, samt slutligen datorrationaliseringen med människa-maskin interaktion, datalagen och medbestämmandelagen MBL. Det mesta kan ses som ett försök att bygga på den alltför nakna analytiska arbetsdelningen, MTM-grunden och motsvarande konceptuella datamodeller, med någon sorts samhällsvetenskapligt innehåll. Det sker i takt med att de överförenklade rationaliseringarnas konsekvenser ger sig till känna och leder till politiskt relevanta klagomål.

I samband med statsförvaltningens datorisering kan man notera att ingen bland ovanstående "påbyggnader" bereder möjligheter att vetenskapligt formulera och beakta problem som kan drabba företagen som juridiska personer. Vägen till en sådan förståelse kan gå genom en samhällsvetenskaplig återuppbyggnad av den kameralistiska statistiken på den "klassiska" logikens och matematikens grunder. Den gamla statistikens arvtagare, ADB-systemteorin och systemvetenskapen kan hjälpa till vid en sådan återuppbyggnad genom fokusering på vissa centrala problem.

3.2 Data och information

"Den formella mekanismen" som Hobbes talar om och som senare skulle upptas i den naiva teknokratisk-utopiska socialistiska "statliga maskinen"¹ får sin senare vetenskapliga formulering i Lockes datavetenskap och uppfattning om informationsbegreppets innebörd. Den skulle i sinom tid även leda till en reglering, lagstiftning och standardisering av utvecklingen av informationssystem. Inom det privata området motsvarades detta av svenskt informationsstandard om riktlinjer för administrativ systemutveckling, (SIS/RAS), och olika varianter anpassade till resp företag. Statskontorets diverse skrifter med rekommendationer för myndigheters nas systemutveckling, SCBs "infologiska teori"² samt datalagens tidiga tolkning representerar i stället tillämpningen av Hobbes och Lockes mekanistiska informations- och systembegrepp på det statliga området.

Vad innebär den här Locke-synen på information som slagit genom i synen på bla statistiska och administrativa statliga informationssystem?³ Mycket kortfattat kan man påstå att sådan information uppfattas som rapporten av direkta observationer eller mätningar. De kan eventuellt kombineras med varandra med hjälp av logik eller matematik, i enklaste fall i form av "samkörningar" av listor eller tabeller som ibland på ett

missvisande sätt kallas för "statistik".⁴ "Kalles hår är rött", "Bordet är en och en halv meter långt", "Davids adress är Königsstrasse 5, Berlin", "Stockholms invånarantal var 100 000", "Johans vikt är 70 kilo", "Davids plånbok ligger i kavajfickan", "Antalet arbetslösa i Sverige är 450 000", "Anders är sjuk", är exempel på informationsmeddelanden som kan tänkas vara rapporter om direkta eller indirekta observationer. De består av informationstermer eller "atomer" som "rött", "meter", "1984", som var för sig saknar mening men som får mening först då de sammanställs med andra termer till en större enhet eller "molekyl" som känns informativ, som blir information.

Nu finns det en mängd förslag på definitioner av data, information etc som är ganska löst motiverade av förslagsställarnas specifika erfarenheter, utan större hänsyn till filosofins och vetenskapens månghundraåriga diskussioner. Vi skall inte fördjupa oss i detta utan vi skall uppehålla oss vid vad som, med utgångspunkt i ovanstående exempel, kännetecknar den naiva synen på information. Den slår igenom i den statliga databehandlingen, såväl administrativ som statistisk: tron att data och grundfakta är enkla sanningar som gäller oberoende av deras användning i det praktiska livet och i beslutsfattandet.

3.3 Data och information, teorier och modeller

En första ansats för att få ett grepp över innebörden av data och information är att använda ett till synes enkelt exempel. Låt oss anta att jag går hemifrån och informerar min familj "Jag tar med mitt paraply" och "Det kommer att regna". Vad betyder dessa utsagor – är de information? I en rationell-pragmatisk mening skulle vi kunna säga att meningen med dessa utsagor, som gör dem till information, består av att man vet att de kan användas i sådana sammanhang att de leder till uppnåendet av vissa resultat. När jag uttalar ovan nämnda utsagor förutsätter jag en mängd saker eller en bakomliggande modell som informerar, dvs sätter utsagorna i en form som främjar deras användning och (s k semantisk-pragmatiska) förståelse.

Formen kan till exempel vara följande modell:

Eget beslut	Given miljö	Det blir regn	Det blir inte regn
Jag tar paraplyet	Jag håller mig torr Jag får bära på paraplyet	Liten sannolikhet	Stor sannolikhet
Jag tar ej paraplyet	Jag håller mig våt Jag behöver ej bära på paraplyet	Jag håller mig torr Jag får bära på paraplyet	Jag håller mig torr Jag behöver ej bära på paraplyet

Om jag alltså står i begrepp att lämna hemmet och uttalar utsagorna kan man alltså se det som utfallet av en beslutsprocess eller information (dvs en *process*, och inte ett ting) som bara delvis avslöjas i mina utsagor. Med utgångspunkt i min väderleksprognos och mina värderingar om hur bra eller dåligt det är att bli våt, eller hur besvärande det är att bära paraply, har jag tillämpat något känt beslutsanalytiskt kriterium (t ex "förväntat värde", eller "minimering av den maximala risken") för att komma fram till min utsaga.¹ Utfallet av informationen beror på mina egna värderingar av att förbli torr (ett barn tycker kanske att det är festligt att bli våt och trampa i vattenpölar), av att behöva bära paraply (som jag kanske vill kunna använda som vapen för att försvara mig mot ev ligister), på mina uppskattningar av sannolikheten att det kommer att regna etc. När jag uttalar "Jag tar paraplyet" svarar kanske därför min hustru – som känner min bakomliggande modell – att det behöver jag nog inte göra eftersom hon nyss hört väderlekstjänstens rapport som lovar sol resten av dagen. Och det var kanske också syftet med mitt "meddelande" till henne, att få det prövat tillsammans med min bakomliggande modell.

En viktig aspekt av modellen är att den också ger en mening åt det ofta värdslost använda begreppet *orsak*. Om jag hade gått ut utan paraply och blivit våt och sedan blivit tillfrågad om *varför* jag blivit våt så skulle flera svar vara möjliga. Jag blev våt "därför att" jag inte tog paraplyet, eller (och/eller) det regnade. Närmare reflektion avslöjar emellertid att vi höll på att glömma den centralaste och viktigare aspekten hos modellen: målet. Varför gick jag ut över huvud taget? Om det var för att köpa livsmedel, var detta ytterligare en orsak till att jag blev våt: jag blev våt därför att jag ville köpa livsmedel. Dessa tre orsaker, tillsammans med "formen" för situationen såsom den informeras i ovan nämnd "beslutstabell" motsvarar fyra olika typer av orsaker. "Redan de gamla grekerna" hade identifierat fyra typer av orsaker (som vi redan tidigare mött) och kallat dem

Typen av orsaker	Motsvarar	I vårt exempel
causa formalis	→	beroende/förhållandena
causa efficiens	→	mitt tagande av paraplyet
causa materialis	→	vattnet i form av regn som regnar
causa finalis	→	varför jag gick ut

Hela konstruktionen återfinns idag i informations- och beslutsteorin, som uttrycker modellen för ett problem i formen $M=f(R,O)$ eller målpuppfyllelse som en funktion av resurser och omgivning. I vårt fall är det bl a fråga om erhållna livsmedel som en funktion av mina egna, av mig kontrollerbara beslutsåtgärder (att gå ut, med eller utan paraply) och av mig oberoende givna restriktioner, förutsättningar, miljö eller omgivning/regnet.

Som den uppmärksamme läsaren säkert observerar väcker detta förenklade exempel och försök till pedagogiska förklaringar en rad nya frågor som visar att det enklaste exemplet från "rationaliserings"-synpunkt ändå är ganska komplicerat. Hur komplicerad bör rationaliseringen bli för att

göra rättvisa åt problemets art? Vi kan tänka oss situationer där "jag" eller "vi" inte länge är tillräckliga för att befolka en social modell där somliga äger paraply andra inte, somliga kan påverka "regnets" motsvarighet eller åtminstone väderleksprognoserna och andra inte, somliga behöver mera mat än andra osv. Ändå skall de samsas om att bli beskrivna genom ett centralt planerings-, informations- och beslutsystem. Vetenskapen har därför inom den västerländska filosofins ram utvecklat en kvalificerad debatt angående olika ansatser till "rationaliseringar".²

Utan att behöva gå in i detaljer kan vi emellertid konstatera det anmärkningsvärda förhållandet att under fullständigt filosofiska, skenvetenskapliga förhållanden drivs idag känsliga rationaliseringar inom områden som sjukvård, utbildning, lagstiftning och skatter, utan någon som helst referens till informationens problematik. (Se vidare i avsnittet om system längre fram.) I datoriseringens spår riskerar man skapa informationssystem som egentligen är databaser, vilka i sin tur ofta reduceras till att bli samkörningar mellan olika dataregister. Vad man gör, i termer av vårt paraplyexempel, är i så fall att genom sinnrika, ingenjörsmässigt flitiga datamodeller och datastrukturer, konceptuell modellering och datalogisk-infologiska manipulationer försöka koppla ihop olika informationsatomer. Sådana atomer är t ex "Per Svensson har ett paraply", "Det regnade igår", "Man blir våt i kontakt med vatten", "Det var fullmåne igår" osv. Förhoppningen är att de logiska kopplingar som motsvarar intuitivt tilltalande datastrukturer och regelsystem skall råka sätta ihop dessa fakta-utsagor till en form (t ex den vi såg i vårt exempel) som skall var nyttig i ökända beslutssituationer. Till råga på allt lagrar man irrelevant vanta uppgifter som är bra att ha (vem vet om inte en fullmånenatt ofta visar sig åtföljas av en regnig dag?), men glömmar lagra uppgifter som att "Per Svensson vill ha mat". Dessutom likställer man kanske den uppgiften med en annan om att "Sven Svensson behöver mat". (Jämför med problematiken kring den nedlagda låginkomstutredningen i början av 70-talet.)

En besläktad viktig aspekt på informationen är att informationsatomerna som man försöker sätta ihop i bästa fall kan kallas data, dvs uppgifter, och inte fakta, dvs *verifierade* uppgifter. Beroende på hur viktigt och känsligt beslutet är kan man vilja förfina och ändra definitionen och verifieringen av vad som tex menas med regn och paraply. Den frågan tar jag upp under "datakvalitet" längre fram.

Den kanske allra viktigaste aspekten, vid sidan om mål (och därmed effektivitetsfrågan), som försvann i den logiska kopplingsansatsen, är emellertid behovet av en *teori* för det som man håller på med att informera om i modellen. Dessa distinktioner håller idag på att grävas ned i en sörja av vaga och missbrukade ord som modell, teknik, metod, verktyg, stöd, redskap, analys och dylikt. Dessvärre är teorin och den etablerade kunskapen nödvändiga för att bygga upp den modell som kom bort i den datalogisk-infologiska yran. I vårt exempel är det nog en handfast fysisk verklighet, stödd av klassisk mekanik och kemi, som obemärkt stödjer

våra antaganden om regn—våt, paraply—mekaniskt skydd, dvs sambanden som förutsätts gälla mellan beslutstabellens ingående delar. Om det regnar, då vet jag att om jag tar paraply kommer jag att skyddas från regn och jag kommer att förbli torr osv. Det problematiska dyker upp när, som vid flertalet administrativa rationaliserade system, man överför sådan information eller den ännu enklare sk konceptuella modelleringen till att gälla inte regn och paraply utan komplexa social-ekonomiska fenomen. Då är det långt ifrån klart att säga att, om en socialarbetare får ett besök av en alkoholist, då vet han att om han ger denne ett ekonomiskt socialt bidrag så kommer alkoholisten att få bättre chans att rehabilitera sig. I det första fallet hade vi en teori eller okontroversiell kunskapsbas som talade om för oss grundvillkoren för informationen, "om — under vissa omständigheter — då" medan vi i andra fallet inte har någon motsvarande teori om alkoholism som stödjer vårt modellbyggande. Om jag med en viss kraft spårar en boll som har en viss massa, talar den klassiska mekaniken om för mig att bollen kommer att få en viss acceleration (inte hastighet!). Det kostade mycken möda för Galilei och för Newton att över huvud taget bygga upp de för oss numera självklara begreppen massa, kraft, acceleration och hastighet. Ingen motsvarande säkerhet (som för övrigt ruckades av den moderna fysiken) finns när det gäller alkoholism och, för den delen, inte heller beträffande narkomani eller arbetslöshet eller exportvolym eller dylikt.

En uppseendeväckande brist på filosofisk medvetenhet om teorins roll i modellbyggandet och i informationen har tex lett till "rationalisering" av socialarbetarnas³ och ekonomernas arbete med hjälp av information som helt enkelt består av datalistor och datastrukturer eller, rent allmänt, "kunskapsrepresentationen" med objekt—attributioner i databaser och expertsystem. Övermodet känner snart inga gränser och ett släkte av unga briljanta logiska datateknokrater håller på att invadera universitet, industrier, förvaltning, sektorsmyndigheter och anslagsgivare med det senaste universella och definitiva modellverktyget: "General purpose expert systems."⁴ Det som dög i industrins fysikalisk-kemiska värld bör, i bioteknikens namn, duga även inom biologins, medicinens och hälsovårdens områden, och ännu mera i den socialpsykologiska ingenjörskonst som dominerar ekonomins, sociologins och psykologins områden. Eller som USAs kritiska röster uttrycker det: "Har man lyckats landsätta människor på månen, så tror man att man klarar allt."

Det är i så fall vad en av de där upplysta berömda vetenskapsmännen av det gamla gardet, Robert Oppenheimer, kallade för faran av "the worst of all possible misunderstandings".

"Certainly what the pseudo-Newtonians did with sociology was a laughable affair; and similar things have been done with mechanical notions of how psychological phenomena are to be explained... The worst of all possible misunderstandings would be that psychology be influenced to model itself after a physics which is not there any more, which has been quite outdated

... a notion of the physical world as a causal one, in which every event could be accounted for if we were ingenious, a world characterized by number, where everything interesting could be measured and quantified, a determinist world, a world in which there was no use or room for individuality, in which the object of study was simply there and how you studied it did not affect the object, it did not affect the kind of description you gave of it ...⁵

Samma "pseudo-Newtonian laughable affair — a world characterized by number" tillämpad på ekonomins område är det som ledde den likaledes berömda representanten för ekonomins gamla garde, Oscar Morgenstern att skriva en hel — relativt ouppmärksam — bok om misstolkningar och missbruk av ekonomisk information.⁶ Den är högst relevant i en tid av databaser och datakommunikationer för informationssökning.⁷

Omedvetenheten om behovet av teori verkar parallellt med förlusten av känslan för ordet modell och metod som gäller "sätt att välja väg" eller "sätt att ta sig fram" — efter grekiskan *meta*, "efter", och *hodos*, "väg". Samtidigt som teori eller teoretisk har blivit liktydigt med abstrakt—onödigt, har modell och metod förfallit till att bli uppfattade som likvärdiga med teknik i betydelsen verktyg, redskap eller hjälpmedel. Jämför:

"And modern man has come to look with disfavor on any topic, problem, or issue which cannot command an audience running into the hundreds, if not the thousands. The amplified loudspeaker comes to take the place of the voice of reason; the mass takes over the individual; technique is mistaken for science; and administration supplants democratic participation. Science which can advance only in and through the actions of individuals banded together for cooperative enterprise in behalf of truth is thus made a mockery of as a morality. And those who see only the manifestations of the facade with impunity proclaim the neutrality of science in the face of the problems which make unreason king" (George Simpson, 1951).

Resultatet har blivit att en dator och principerna för eller konsekvenserna av dess användning ibland har sänkts till samma intellektuella nivå som gäller för en hammare. "Låt användarna tala om vad som skall hamras och hammarspecialisterna fixa hur en hammare av lämplig form och storlek skall byggas och användas." Eventuellt kan hammarspecialisten också hjälpa användaren att leta fram föremål som lämpligen kan hamras med den hammare som råkar vara tillgänglig. Enligt den här mentaliteten, som främjats av den "sociala ingenjörskonsten" som behärskar metodiken för administrativ rationalisering, har man mycket riktigt förbisett den livsviktiga distinktionen mellan verktyg och instrument. Teknikens empiriska förankring kunde visserligen leda till verktyg och redskap som — till exempel inom optikens område — glasögon och förstoringsglas. *Instrumentet* — tex teleskopet — kunde emellertid erhållas endast genom empirins underkastelse till en andlig idé som ledde till något som var principiellt annorlunda än verktyget.⁹ Sålunda kunde Alan Turing, en av datorhistoriens erkända pionjärer, med papper och penna utveckla datorarkitektu-

rens och datorprogrammeringens mest sofistikerade principer som bör vara vägledande för våra formella-tekniska drömmar ännu i dag.¹⁰ Många bland dagens databaser eller tekniska ADB-are och den sk artificiella intelligentian anser i stället att deras mer begränsade begåvning gör det nödvändigt att förfoga över utrustning för flera hundra tusen kronor om de över huvud taget skall *följa* datorfabrikanternas utveckling av "datorverktyg". Är det ett tecken på andens död i den industrialiserade universitetsforskningen?

Det är måhända bakgrunden till att en av "andra generationens" datorpionjärer och Turings arvtogare i England, Christopher Strachey, år 1977, kort före sin död och efter ett helt liv ägnat åt data teknik, databaser och formell-teknisk ADB, definierar "computing science" på följande sätt:

"Computing science. The study of the use and sometimes construction of digital computers. ... It is a fashionable, interesting, difficult, and perhaps useful activity. Unfortunately, in spite of appearing to be a mathematical or physical science, it has so far a pitifully small body of generally accepted fundamental laws or principles which are likely to remain valid even for the next 20 years, and consists instead almost entirely of ephemeral 'state of the art' information. A more appropriate title at this stage of its development would probably be 'computer technology'."¹¹

Denna avväpnande karakterisering av datavetenskapen bekräftar alltså det allmänna intrycket av teorilöshet och förlitande på metoder och instrument som i själva verket är tekniker och tekniska-formella verktyg typ "fiffiga" ingenjörsmässiga konstruktioner. Enligt förkrigstidens akademiska kriterier skulle denna vetenskap, eller snarare ingenjörsvetenskap, i bästa fall ha blivit förlagd till tekniska högskolan. Dagens snabba utveckling på informationstekniskområdet anses ibland berättiga till teknifiering och formalisering av ADB-ämnet och systemvetenskapliga utbildningslinjen, trots att de är förlagda till universitetet. Eftersom "den snabba teknologiska utvecklingen" anses ständigt förändra "sättet att bygga system" frestas datavetare att retirera och begränsa ADB (och snart all samhällsvetenskap) till att gälla en slavisk uppföljning och utnyttjande av den data teknik som datorfabrikanterna råkar göra tillgänglig på den civila marknaden. Datavetenskapens sk snabba utveckling, som också undandras den kollegiala inomvetenskapliga universitetskontrollen, är i så fall inte mycket mera än en avspeglning av dess brist på vetenskapligt filosofiska grunder. Det är en *brist på teori*, som följaktligen betingar dess servilla underordnaden till ombytliga kommersiella-industriella förutsättningar och förvrider utgångspunkterna för all sk datautbildning, särskilt på universitetsnivå.

Ett exempel på bristfällig förståelse för det nödvändiga sambandet mellan teori och modell är den etablerade vanan att låta elever "köra" olika modeller på dator utan att dessa elever blir uppmärksammade på modellernas teoretiska anknytning och stora kvalitativa skillnader. Jag vill minnas TV-serien "Datorer på våra villkor" där gymnasieelever körde en dator-

modell som räknade den kraft som behövs för att knäcka ett metallrör, en modell som räknade försurning och fiskdöd i en sjö och en modell för en äktenskaps- eller bekantskapsförmedling. Det som kanske borde ha varit det viktigaste och centrala i sammanhanget togs inte alls upp: nämligen att den första modellen är teoretiskt "säker" tack vare mekanikens hållfasthetslära, den andra tillhör det mindre säkra biologisk-ekologiska området, medan den tredje tillhör det vanskligt kontroversiella socialpsykologiska området.

Dessa oerhörda kvalitativa skillnader som dagens formell-tekniskt inriktade systemutvecklare och rationaliserare¹² sällan tycks vara medvetna om, bidrar till de svåraste övertrampen som görs i rationaliseringar på det ekonomiska och sociala området. Det berör också i hög grad frågan om kvalitet av indata som matas in i modellerna eller mätningarnas teori- och modellberoende som vi skall beröra längre fram i diskussionen om datakvalitet. Omedvetenhet om sådana frågor är grunden för det aningslösa teknokratiska övermod som uttrycks i tidigare nämnda "Har man lyckats landsätta människor på månen, så...". Raketskjutning och landsättning på månen baseras ju inte i första hand på att datorn kan "räkna" snabbt eller mycket snabbt, utan på att programmerarna vet vad och hur de skall räkna tack vare astronomin, fysiken och matematiken som utvecklats under minst 2 000-åriga historiska ansträngningar inom filosofin m m och som bl a möjliggjort utvecklingen av själva datorn. På analogt sätt kan man "räkna" industrins datoriserade lagerrutiner tack vare den fysik och geometri som tillåter oss definiera "vad" som kommer och som går, "in-put" och "out-put", till och från lagret. Man kan räkna fakturer i sedvanliga faktureringsrutiner tack vare liknande kunskaper och tack vare lagstiftningen, tex inkassolagar som ger "mening" eller semantisk-pragmatiska kvaliteter åt fakturan. Man kan "räkna" grafisk databehandling och robotars rörelser i rummet tack vare bl a Descartes sk analytiska geometri som tillåter viss översättning av geometri till matematik och logik. Man kan ev legitimerat beräkningen av skatter och löner tack vare de politiska och fackliga förhandlingsprocesserna som kan betraktas som en sorts modell- och teoribildning inom det ekonomisk-sociala området. Och så vidare.

Om jag säger "Johans vikt är 70 kilo" och detta (tillsammans med mätningens tidsangivelse!) ger sken av att vara information, är det tack vare den bakomliggande stödjande fysikaliska teorin. Den tillåter mig att när som helst bygga upp en beslutsmodell, åstadkomma en information som ger mening åt utsagan och som tex leder till konstruktionen av en hiss med vissa mekaniska egenskaper. "Johan är alkoholist" eller "Företaget är i kris" borde i stället stå sig slätt hos tänkande administratörer som vill undvika att missbruka denna "information" eftersom de borde vara medvetna om att teoribrister gör sådana data-atomer nära på meningslösa och alltför låta att misstolka. Databasteori, konceptuell modellering, logikprogrammering och dylikt kan vara nyttiga för att implementera data tekniken i de områden som är teoretiskt "självklara" men de har litet att tillföra i de övriga områden som utgör den absolut största delen av tänkta framtida

datortillämpningar. Ännu värre: de kan invagga samhällsvetenskapligt naiva systemutvecklare i tron att de förfogar över rationella verktyg som gör sådan kunskap överflödig medan i själva verket teoribristen ställer desto större krav på uppbyggnaden av informationen. (Jämför paraply-regnet-exemplet.) Vi skall senare se hur den systemmall ser ut som avses klara informationen i mera komplicerade sammanhang.

Så länge dessa spörsmål inte är uppmärksammade i rationaliseringssammanhang, kommer det obönhörligen att leda till irrationella rationaliseringsar. Datorn kommer att döpas om till "verktyg" eller "stöd" för att frikoppla dess användning från några som helst teoretiska krav, och rationaliseringarna kommer att döpas om till "datorstöd". De datorstödda människornas kunskaps- och yrkesinnehåll, som representerade den oumbärliga "levande teorin", kommer att undergrävas, och arbetsinnehållet kommer att stelnas i konceptuellt modellerade logisk-mekaniska former. Denna aningslösa rationaliseringsfilosofi representeras redan idag av den sjukvårdsrationalisering som bygger på falska analogier mellan ett sjukhus och en mekanisk verkstad:

Patienter får genomgå laboratorieprover och behandlingar enligt samma operationsanalytiska kömodeller som gäller bearbetning och lagring av råmaterial längs olika maskin- och arbetsstationer. Skillnaden mellan sjukhusets biologiska och socialpsykologiska verklighet och verkstadens mekaniska och elektriska verklighet försvinner genom att de reduceras till den minsta gemensamma nämnaren representerad av beskrivande logik kombinerad med en primitiv överförenklad utilitaristisk ekonomi. Nästa steg kan då bli att t.ex. betrakta även universitetsutbildningen på samma sätt: studenterna blir det råmaterial som matas in i kurser betraktade som bearbetande arbetsstationer.¹³ Fördelen blir att föråldrad, överförenklad mikroekonomisk teori då kan utnyttjas för att legitimera tillämpningen av samma rationalisering – och kanske av samma datorprogram – som en gång utvecklades för amerikansk verkstadsindustri.

Det är alltså priset för teorilöshet och för omedvetenhet om verklighe- tens kvalitativa skillnader. Det är kanske det senaste uttrycket för "die Herrschaft der Zahl", talets och kvantifieringens herravälde.¹⁴ Särskilt betänkligt är det förhållandet att det ligger i sakens natur att konsekvenserna av detta tänkesätt inte är synliga för blotta ögat som är fallet när t.ex. en felberäknad brokonstruktion störtar samman. I den mån ekonomiska – biologiska – socialpsykologiska konstruktioner eller rationaliseringar "störtar samman" och något märks över huvud taget så kan man skylla ifrån sig genom att lasta skulden på en mängd andra faktorer. Man kan t.o.m. hävda att rationaliseringen inte lyckats på att man inte rationaliserat ännu hårdare enligt samma riktlinjer.

Med andra ord: man kan ej ersätta insikt och moral med rationaliseringar.

3.4 Fakta beror på användningen

Informationen och därmed sk fakta är teori- och modellberoende. Ta ett sådant exempel som en adress. "Det är väl bara att gå och kolla – observera var folk bor?", skulle den naiva säga. Men vad menas med "att bo"? Om vi bortser från det välkända problemet med skatteschweizare och med kronofogdar som inte lyckas få tag i folk på just deras bostadsadresser så råder det ett grundläggande missförstånd angående vad detta "faktum" innebär. Ett faktum förutsätter i sig självt en information och förutsägelse om framtida händelser och handlingar. Om jag frågar min nye vän David var han bor är jag inte ute efter ett konstaterande av ett "historiskt" faktum för den allmänna nyfikenhetens skull. Vad jag egentligen frågar är var han *kommer* att bo i en framtid då jag t.ex. avser komma och hälsa på eller skicka brev eller vykort till honom. Hade David haft anledning att misstänka att jag var en tjuv eller lejd mördare som var ute efter hans egendom och liv så skulle den uppgivna adressen varit falsk eller *blivit* falsk strax efter uppgiftslämnandet.

Föreställ er att David är en jude i 30-talets förkrigstyskland efter det nazistiska maktövertagandet. Han bor med sin familj på Königsstrasse 5 i Berlin och en dag stoppas han av nazistisk polis som avkräver honom identitetshandlingar inkl uppgift om bostadsadressen. David uppger Königsstrasseadressen och efter en stund får han tillbaka sina handlingar och får för den här gången gå fri. Han skyndar sig hem till familjen och uppmanar familjen att packa det nödvändigaste i ett par väskor och lämna bostaden för att bege sig till några vänner på okänd ort. Detta för att inte så lätt kunna spåras, ifall polisen senare skulle komma på andra tankar och vilja trakassera eller häkta familjen.

Det här ytterlighetsexemplet är i svart-vitt, det handlar om liv eller död. Förmodligen är vardagsverkligheten något mitt emellan, flerfärgad eller grå, inte "liv eller död" utan enkla intressekonflikter eller missförstånd över den tänkta framtida användningen av de "administrativa" uppgifterna. Samtidigt är en adress ett ovanligt trivialt och enkelt, lätt observerbart "faktum" som vi behöver gå till ytterligheter med för att lyckas problematisera. Inkomst är ett mycket mera komplicerat faktum vars innebörd och vars beroende av användningsområde, t.ex. skatteuppbörd eller sjukförsäkring, är mindre ytterlighetsbetonat. I gengäld blir exemplet mindre "konkret" och har kanske en mindre pedagogisk kraft när det gäller att rucka vårt förtroende för faktas självklarhet.

Det vi kan lära oss från exemplet är att om vi skall ha användbara fakta som inte är frusna i logiska spetsfundigheter (t.ex. "Men det är ju ett oföränderligt och för evigt sant faktum att David *bodde* vid den adressen vid den angivna tidpunkten") så måste det betraktas som beroende av den förutsedda användningen. Det finns en hel vetenskaplig och filosofisk tradition, *pragmatismen*, som till skillnad från *den logiska positivismen* hävdar behovet av att anknyta fakta- och informationsbegreppen till användningen och därmed till ändamålsenligheten, effektiviteten och "system-

met". Mot denna tradition hävdar de aktuella varianterna av den logiska positivismen att fakta är fakta: systemet och effektiviteten representeras av den frihet från motsägelser som logiska kopplingar, samkörningar och respektive kontroller möjliggör.

Dessa två ansatser representeras grovt i den historiska datautvecklingen av deras bleka motsvarigheter: de målriktade administrativa styrsystemen (management information systems – MIS) respektive databassystemet. Det som 1960-talets MIS medvetet försökte och misslyckades med att åstadkomma med hjälp av en överordnad helhetssyn på mål och effektivitet övergick under det mera "demokratiska och medbestämmande" 1970-talet till samma gamla vin i nya flaskor. Det blev motsvarande försök att *omedvetet* åstadkomma samma sak (administrativ – statistik styrning) med hjälp av databaser och så småningom "mycket stora databaser" (very large databases, VLDB). Med tillkomsten av mikrodatareor och telekommunikation är det dags för en ny modevåg med samma gamla vin som på nytt tappades om i nya flaskor: man började att tala om små system som "datorstöd – verktyg – redskap" med hjälp av den sk artificiella intelligensens AI-metoder och det amerikanska försvarets civila spin-off effekter i form av grafisk databehandling och dylikt. Man glömmer därvid lätt att alla dessa personliga verktyg och redskap måste, om de skall samverka i en förvaltning eller ett företag, sammankopplas i ett "system". Därför kommer de gamla olösta VLDB- och ytterst MIS-pragmatiska problemen tillbaka genom bakdörren. I den mån vi misslyckas med att beakta mål, användaraspekter och dylikt kommer de att försöka angripas rent tekniskt, så s i efterskott efter den "givna" teknikens framfart, i form av en ny modevåg av forskning och produkter som sägs handla om sk användarvänlighet och människa – maskin interaktion (MMI).

När det gäller offentlig databehandling, integritet, offentlighet – sekretess m m befinner vi oss idag i VLDBs resp "samkörningars" tidsålder, med dess naiva syn på information som om den vore likvärdig med måloberoende data-atomer om mekaniska objekt. Människor och "företag" är emellertid inga döda objekt. Medan de observeras observerar de tillbaka. Bara det enkla faktum att David blev tillfrågad om sin adress blev tillräckligt för att hans hitillsvarande adress och hans svar skulle bli falska. Det är inte alls fråga om någon enkel "datafångst". Det är inte fråga om "data" (från latinnet, "givna") utan snarare om "tagna" därför att de bildas och skapas ofta i positivt och socialt laddade processer som är mycket känsliga för svårfångade omedvetna förutsättningar. När jag frågar David om hans adress är denna fråga kanske bara en förkortad och förenklad form av den mera komplicerade sammansatta frågan: "Till vilken adress skall jag skicka ett brev som jag avser skicka inom de närmaste två åren, ifall jag vill att du skall mottaga och läsa det (och handla därefter) så snart som möjligt?" Davids svar kommer att bli beroende av hur det som *han* vill förhåller sig till det *jag* vill med min fråga. Att bortse från dessa realiteter när en myndighet utfrågar medborgare, företagare och bönder om allt mellan himmel och jord, från sjukdomar till köksstandard i

hemmet, är att vädja till att medborgarna skall böja sig för det Hobbessianska formella demokratiska systemet utan hänsyn till livets realiteter och utan hänsyn till att de flesta riksdagsledamöter kanske inte visste vad de beslutade om, på grund av ett specifikt förslag från en viss myndighet. I ett välordnat land i goda tider leder detta som tur är inte till revolution eller blodslutjultelse utan till dålig kvalitet på data. Det gör registren och systemen oanvändbara. Det stimulerar också medborgarnas och företagens uppfinningsrikedom i att försöka kringgå kontroller och påbud som de, oberoende av ekonomiska intressen, inte upplever som "rationella".

Kopplingen av dessa rättssäkerhets- och rättsmedvetandefrågor till juridikens teorbildning motsvaras av den beryktade sk AR – BÖR-kontrollverken (engelska: IS – OUGHT). På vilket sätt skall juridiken, tex i lagstiftningsarbetet, ta hänsyn till gapet mellan människornas faktiska och önskade beteende? Skall informationen avspegla vilken Davids adress "är" eller vilken den "bör" anses vara, med hänsyn till viss tänkt framtida användning och med vissa moraliska hänsyn?² Om man bortser från dessa problem i utvecklingen och driften av informationssystem, leder detta till att de kommer tillbaka genom bakdörren i form av politiskt svåra och känsliga "avvägningsproblem" i användarmiljön.

I samband med offentliga register har denna otacksamma uppgift stjälpits över till datainspektionen. Den får kämpa mot politiska odds, med hjälp av en luddigt formulerad ramlag och utan något påtagligt institutionellt eller intellektuellt stöd utom det som ev finns nedlagt i den svenska juridiska traditionen. Universitetens institutioner, inkl de som berör administrativ databehandling, datalogi, datorsystem, informationsteknik o d, har med något enstaka undantag inte blivit inblandade i de aktiviteter som lett till utvecklingen av offentliga informationssystem. Förmodligen har de, bortsett från ämnet rättsinformatik med sin självklara anknytning till juridikämnen, om än med sin ofta begränsade konsult-roll, inte haft något väsentligt att bidra med. Deras företrädare har mig veterligt inte heller fört fram något önskemål om att bli utnyttjade som remissinstanser i statliga utredningar som rör dataområdet, troligtvis beroende av att den förenklade synen på information som de brukar arbeta med begränsar deras kompetens till det snävt tekniska. Där finns det ju rikligt med utbud av utomakademisk sakkunskap. Detta förhållande har bidragit till att göra utvecklingen av offentliga informationssystem till en begränsad exklusiv angelägenhet för myndighetsföreträdare, tekniker och jurister som slutligen kopplar in politiker inför de avgörande besluten. Det är mer än tillräckligt för att förklara hur det kommer sig att den djupare vetenskapliga och kulturella problematiken som borde företräddas av universitetet har kommit i skymundan tillsammans med frågan om de långsiktiga effekterna av förvaltningens datorisering.

3.5 Fakta som mätningar

Den förenklade, naiva synen på information betraktar fakta med samkörningar som en relativt enkel fråga om "datafångst" eller "insamling" av något som så s redan finns i naturen eller i samhället och bara väntar på att bli plockat och lagrat i en databas. Det gäller då att spara dessa data lagrade "på burk" för eventuell användning längre fram i förutsedda och icke förutsedda sammanhang och för möjliga samkörningar.

I detta perspektiv av fakta och data som redan finns och bara väntar på att bli plockade blir det naturligt att föreställa sig att uppgiftslämnarna kanske sitter och ruvar på sina data. Myndigheterna kan då med hjälp av lagliga påbud, hot om böter etc förmå företagen att släppa på sina övriga guldägg som bör insamlas centralt med tanke på samhällets (statens) bästa.

Problemet kompliceras omedelbart om, som särskilt SCB traditionellt behövt göra, man tvingas erkänna att datainsamlingen är intimt sammanbunden med ett problem om ömsesidigt *förtroende*.¹ Problemet kan delvis formuleras som en fråga om mål eller syfte med användningen av data och i sista hand som en fråga om uppsattad grad av etiskt betingad intressegemenskap eller intressekonflikt. Tidigare ställdes detta på sin spets med hjälp av adressesexemplet. Fakta och data är, liksom uppgifter om längd eller temperatur, *inte* något som finns där redan och väntar på att bli plockat under hot om böter eller husrannsakan. Det är snarare kunskap som kontinuerligt skapas och omskapas inom ramen för ett komplicerat socialt samspel där förtroendet och den pragmatiska dimensionen spelar en mycket större roll än den formella och mekaniska dimensionen. Oberoende av var jag bor och vad jag uppgivit eller lovat beträffande min nuvarande och framtida adress kan jag på nolltid packa min lilla väska, hämta mitt pass, pengar och biljetter och göra den tidigare adressuppgiften falsk. För att garantera uppgiftens beständighet eller tidsenlighet måste polismakten antingen beskära min rörelsefrihet eller skugga mig med hjälp av en kontrollapparat, och då kommer jag att försöka lista ut andra vägar för att främja samma mål som flyttningen skulle främja. Det blir kanske till slut en tävling, ett spel om att lista ut schackmotspelarens drag.²

Man skulle kunna förmoda att hela svenska folkets skattebeteende med dess isolering från förtroendefrågan och från det allmänna rättsmedvetandet har blivit ett sådant spel.³ Denna mekanism kan i andra hårdare sammanhang urarta i våldsspiral och terrorism där "rättsäkerhet" lämnar plats åt "säkerhet". Möjligtvis kan explosionen av ekonomisk brottslighet eller åtminstone den ökade tonvikten på den i den allmänna debatten ses som ett steg i den riktningen.

Analysen av datakvalitetsproblemet kan emellertid på ett lämpligt sätt börja med enklare exempel som ändå kan visa sig vara mera komplicerade än man tror.⁴ Hur sanna och tillförlitliga är de uppgifter som förmedlas av ett informationsmeddelande? I vilken utsträckning är uppgifter eller data också *fakta*?

I den utsträckning vi betraktar uppgifter inte som ett enkelt resultat av

datafångst eller av självklar direkt observation eller av manipulerande samkörning av dataregister, utan som resultat av mätningar, öppnar sig möjligheten att diskutera sanningshalten och datakvaliteten. Den visar sig då mycket riktigt vara besläktad med den tidigare diskussionen om att fakta beror på användningen.

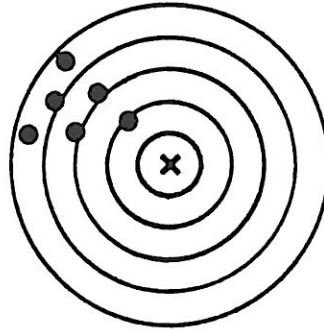
I ett sådant perspektiv är uppgiften "Bordet är 1,5 meter långt" inte ett historiskt konstaterande av en självklar evig sanning som är resultat från en datafångst. Den är snarare kröningen på en mödosam mätningsprocessur som bygger på en komplicerad fysikalisk teori och ett omfattande internationellt standardiseringsarbete som utvecklades under århundradena efter Newton.⁵ Det är detta som ger mening åt begreppen längd och meter, samtidigt som vårt exempel förutsätter att innebörden av entiteten "bord" och identifikationen av vilket bord det är frågan om är frågor som blivit lösta på något annat, ev intuitivt, sätt. Ännu närmare bestämt är uppgiften om bordets längd, i analogi med adressesexemplet, en förutsägelse om vad jag måste ta hänsyn till vid en ev tänkt användning av uppgiften, tex i syfte att flytta på bordet genom att ta det genom en serie av trångadörrar och passager eller i syfte att låta det bära på ett visst antal bestämda föremål. Sanningshalten eller datakvaliteten vilar i detta sammanhang på den etablerade fysikens teori och lantmäteriets nationella organisation i sitt förhållande till internationella standards. Det underförstås också legitimering av vad som bör uppfattas som behörig observation eller mätning.

En grundläggande distinktion som ofta görs är då den som skall råda mellan precision och noggrannhet (engelska: "precision" resp "accuracy"), vilket omedelbart uppenbarar behovet av att komplettera mätvärdet på bordets längd, 1,5 meter, med åtminstone ett noggrannhetsmått, säg ± 1 cm, utan vilket uppgiften är i sträng mening oanvändbar. Så länge noggrannheten är ökad kan den ju vara i princip hur stor som helst, ± 10 cm eller to m ± 1 m, och det kan leda till katastrofer i användningen. När vi leker med triviala exempel spelar allt detta mindre roll, särskilt då "vi alla" utgår från det underförstådda okontroversiella antagandet att observatören använt ett kommersiellt tillgängligt måttband som vi inte har anledning att misstänka att det inte håller den vanliga ungefärliga noggrannheten på ± 1 mm. Dessutom har vi som sagt triviala och enkla användningar i sikte, som tex bordets förflyttning där det inte gör så mycket om den inte kommer till stånd inom en viss tid och på ett visst sätt. Det är emellertid lätt att föreställa sig att om en människas liv skulle vara beroende av mätningens noggrannhet så skulle dess betydelse och problematiska fastställande plötsligt komma i förgrunden. Det är också lätt att säga att "Kalles hår är rött" men motsvarande bedömning av färgen på en ljussignal över havet i nattens mörker skulle kunna bli hur komplicerad och kontroversiell som helst om liv eller död för 10 000 män i en krigssituation vore beroende av mätningens utfall.

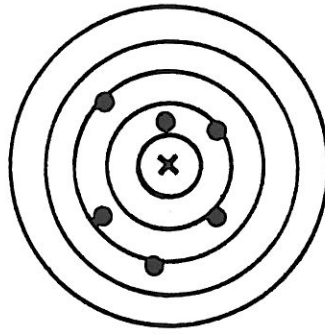
Som vanligt är vardagen varken svart eller vit och lyckligtvis är det knappast några data i våra administrativa och statistiska databaser som än så länge avgör frågor om liv eller död. Vardagen är ju för det mesta grå,

som vetenskapsmannens eller laboratorieingenjörens vardag. Det blir då desto intressantare att notera att vetenskapen och tekniken sedan länge har utvecklat en betydligt mera sofistikerad syn på datakvalitet än den som anses vara nödvändig i förvaltningens datorisering i den mån man över huvud taget formulerat problemet i dessa termer. Man brukar som sagt göra åtskillnad mellan noggrannhet och precision som får den innebörd som framgår av följande figurer. Måltavlor representerar träffen av två olika skyttar, observatörerna, som försöker med upprepade skott eller mätoperationer träffa prick eller fånga måltavlans centrum, eller "det sanna värdet". Denna situation är enklare än "verkligheten" där ute i den meningen att i det här pedagogiska exemplet kan "vi", dvs läsaren eller "över-observatören", bekvämt iakta en enkel geometrisk bestämning av det sanna värdet, måltavlans centrum och överförmyndarmässigt jämföra och betygsätta de två prickskyttarnas prestationer.

"Två olika observatörer försöker pricka rätt på det "sanna värdet".

Högre precision
och lägre noggrannhet

Lägre precision
och högre noggrannhet

Det är mycket som talar för att verkligheten är mycket svårare än situationen för en blind skytt utrustad med undermåligt gevär och vars mål är att skjuta ned en aldrig skådad fågel vars flaxande är den enda vägledning när det gäller att riktiga geväret och veta om man skjutit prick.

Man kan genom nationella och internationella erfarenheter lugnt påstå att förvaltningens datorisering hitills strävat efter en situation som den i vänstra figuren, dvs hög precision och låg noggrannhet där man på ett mycket kompetent och precis sätt, genom samkörningar, logiska kontroller och dylikt uppnår hög precision på bekostnad av en djupare förståelse av statens, eller snarare samhällets, verkligt centrala och viktiga

problem. Så kan det tex låta i datainspektionens yttrande till budgetdepartementet ang statskontorets sk BASUN-utredning av frågor rörande det nya företagsregistret:

"Datainspektionen finner att utredningen är alltför teknikorierad. Att detta är en fara har vitsordats i andra sammanhang. Trots alla påståenden om att datorn skall vara ett hjälpmedel tycks maskinerna, systemet och registret hamna i centrum och verkligheten får anpassa sig därefter."⁶

Eller:

"Enligt samstämmiga bedömningar är de svåra problemställningarna att lösa inom ADB-området under överskådlig framtid icke förknippade med datorernas prestanda eller funktioner eller med de tekniska möjligheterna ... Därtill kommer den egenliga ännu viktigare frågan att använda ADB för rätta ändamål, dvs utveckla rätt system och inte bara system på rätt sätt."⁷

Dessa variationer på det gamla operationsanalytiska suboptimeringsproblemet eller statistiska "error of the third kind" (i förhållande till de sk typ-I och typ-II-felen i statistisk hypotesprövning) leder oss till behovet av en mera allmän samhällsvetenskaplig behandling av datakvalitet inkl dess icke uppmärksammade samband med integritet, säkerhet och offentlighet – sekretess.

3.6 Integritet, offentlighet och "avvägningar"!

En samhällsvetenskaplig syn på datakvaliteten uppenbarar en allvarlig begränsning i integritetsdebatten, nämligen att tonvikten läggs på från vem och till vem data lämnas. Denna föreställning tycks också ligga till grund för regleringen av "innehållet" i de administrativa och statistiska systemen. Underförstått i denna kontrollfilosofi ligger behovet av en så s överordnad och opartisk myndighet, tex datainspektionen, som skall göra "avvägningar".² Den skall bedöma huruvida en viss registeransvarig, uppgiftsinhämtare eller uppgiftsmottagare i kraft av sin specifika kompetensprofil eller sitt naturliga intresse (mål) kan tänkas bruka eller missbruka informationen.

Det är enligt min mening viktigt att beakta en mycket allvarligare fara för integriteten i vid mening. Den kan kallas för det behöriga omedvetna missbruket (feltolkning eller oförutsedd användning av data).

Vad var det för fel med att lägga tonvikten på från vem/till vem? Jo, vid avsaknad av specifika ändamål leder den lätt till att uppgiften betraktas som sann, om den inte förvanskats vid inmatningen till databasen. "Ändamålen" som statliga myndigheter anger för sina system och som sedan kan ligga till grund för hemställan om datainspektionens yttrande är ofta formulerade på ett sådant sätt att de snarare är antingen en serie av tomma

honnörsord eller en beskrivning av godtyckligt valda exempel på möjliga aktiviteter. I ett yttrande till civildepartementet atopå vissa förberedelser för det nya företagsregistret skriver sålunda datainspektionen:³

- ”Visserligen beskrivs SCBs och DAFA:s försäljning av uppgifter ur basregistret utförligt men ingenting av detta framgår av ändamålet med registret. I stället beskriver utredningen basregistret som ett subjekt likställt med part som kan utföra rättsligt bindande handlingar. Basregistret bör enligt utredningen (sid 110–111) inriktas på
- att ge bra och tillförlitliga aviseringar ...
 - att förse olika register med identiteten ...
 - att ge användarna tillgång till basregistret via bildskärmsterminal ...
 - att i särskilda samarbetsuppdrag medverka till att bygga upp företags- och arbetsställe-register ...

Det är på detta sätt som man beskriver verksamhet som skapar och ökar den oro många känner inför det alltmer utvidgade datoranvändandet. Datainspektionen har tidigare nödgats konstatera att stora tekniskt komplicerade system beskrivits på motsvarande sätt och därigenom getts någon form av självändamål.”

Detta är från vetenskapsmetodologisk synpunkt ett symptom på den tidigare beskrivna, navt empiriska och ”tekniska” synen på data som dominerar datorfabrikanternas och datautbildarnas uppfattning om ”mål” och ”system”. Bristen på kvalitetsmedvetande och kvalitetsdeklaration av data avspeglar mycket riktigt den ”lockeanska” positivistiska föreställningen om observatörens auktoritet som dataproducent: data är riktiga om de tas emot från behöriga befattningshavare eller experter, data används rätt om de lämnas till behöriga befattningshavare.

Vi såg emellertid att information inte är entydigt sann. Databasernas uppgifter, liksom sättet att bygga upp datasystemen, grundar sig på en uppsättning (även omedvetna) värderingar och definitioner. Det visar sig t ex i ett informationsmeddelande som gäller ”arbetslös”. Här har SCB en definition, arbetsmarknadsstyrelsen en annan och hemmafrun en tredje. Vems uppgifter skall man lagra i databasen, vem kommer att ha råd att inhämta och databehandla dem och vems databehandlade uppgifter skall olika intressegrupper och olika statliga myndigheter använda? Det går knappast heller att hänvisa till vaga ”avvägningar” på toppnivå mellan användares vaga mål och samhällets. Vad man avväger och hur man formulerar avvägningsspelet beror på vem som avväger och varför.

I ett temanummer om integritetsfrågan i tidskriften ”American Psychologist” för många år sedan tyckte sålunda en författare att avvägningen skall ske mellan⁴

The individual's right to secrecy
mot
The public's right to knowledge

medan en annan såg avvägningen som närmare knuten till den konkreta användningen av data i ett anställningsurval, på följande sätt

The public's right to privacy
mot
The social scientist's freedom of inquiry
mot
The personnel worker's right to determine fitness for employment

Vi observerar sålunda den anmärkningsvärda motsvarigheten mellan den första formuleringens *individual* som blev den andra formuleringens *public*, samtidigt som *secrecy* blev *privacy*. Samtidigt splittrades den första formuleringens *public* i den andra formuleringens två sociala grupper, *the social scientist* (som skall studera hur anställningsurval går till) med ett mål som liknar det ”the public” tidigare hade (freedom of inquiry = right to knowledge), och *the personnel worker* med ett särskilt mål (eller ”rättighet”, eller skyldighet – ansvar?) att fastställa de olika arbetssökandenas lämplighet för anställningen. Exemplet skulle kunna kompliceras ytterligare genom att man inför *the personnel worker's employer* och *the candidate for employment* som förmodligen också har några egna rättigheter.

”Avvägningarnas” analytiska förvirring uppenbarar sig i många olika andra former som i den vulgärliberala standardformen ”Å ena sidan... å andra sidan” och den är snarare ett symptom på den undermåliga samhällsvetenskapliga grunden som förstärker dessa övermodiga och godtyckliga logiska-analytiska manipulationer och semantiska gymnastikövningar. Dessvärre återkommer avvägningarna regelbundet i tidningarnas debattartiklar, som till exempel⁵

Individens behov av skydd för sina personliga förhållanden
mot
Behovet av samhällsinformation

eller⁶

Individens behov av integritetsskydd
mot
Individens rätt att ta del av och att rätta till uppgifter om honom som myndigheter eller företag lagrat
mot
Samhällsorganens, företags och samhällsforskarens rätt att utnyttja oförlämplig insyn i myndigheternas register som planerings- eller beslutsunderlag

Avvägningarnas analytiska relativism eller det faktum att arten och antalet avvägda faktorer beror på vem som avväger och varför, framträder

emellertid ingenstans klarare än i den utpräglade politiska debatten vilket torde åskådliggöras av följande formuleringar:

- Man skall inte se på *demokratin* som ett resursfördelningssystem som står i motsats till *marknadsekonomin*. I stället kan man ställa emot varandra *kollektivt beslutsfattande genom majoritetsbeslut* och *individuellt beslutsfattande, självständigt eller genom avtal*.⁷
- Vi måste ställa frågan hur man kan bryta de mekanismer som så småningom dels kan undergräva *det samhällsekonomiska underlaget för välfärdsstat och levnadsstandard*, dels leda till en allvarig *begränsning i den enskilda individens handlingsfrihet och integritet*.⁸
- *Jämlikheten* kan bara öka på *frihetens* bekostnad. När så jämlikheten ökas i friheten eller i den ekonomiska demokratis namn, dvs när friheten begränsas i frihetens namn, försvåras möjligheten att ställa den nödvändiga och inte alls på förhand avgjorda frågan: hur mycket frihet är vi beredda att offra i jämlikhetens namn? Eller vice versa.⁹
- Den sentida rationalismen intresserar sig mer för *effektiviteten* i de medel den behärskar än funderar över *den moraliska ordningen* – eller finner den självklar. Det finns en allt tydligare klyfta mellan de svårför- enliga kraven på *jämlikhet* och *utveckling*.¹⁰
- Det vetenskapliga och det religiösa språket motsäger inte varandra, trots att de inte kan förenas i en enda, allomfattande modell. Motsättningen står inte mellan *vetenskap* och *religion*, utan mellan *religion* och *rationalism*. Men rationalismen är ingen vetenskap, utan en doktrin, en ideologi.¹¹

På det teoretiska planet torde det vara helt klart att hela idén om *avvägningar* är nära besläktad med idén om *kostnader* – *intäkter* eller *uppföringar* – *prestationer*. Det motsvarar vad som i engelskspråkig litteratur tas upp som *utbytesprincipen* om "trade-off" vilket i sin tur är ett uttryck för den mycket speciella, om än idag alltmär populära, utilitistiska filosofin i Jeremias Benthams fotspår – den sk *moraliska algebran*.¹² Ett sådant ofta helt omedvetet moraliskt ställningstagande avslöjar i så fall att vår moralifilosofiska nyansering stannat vid det europeiska 1700-talets utvecklingsnivå och upplysning som inte ännu hade lyckats inlemma Immanuel Kants billighets- eller rättfärdighetsbegrepp och det sk *moraliska imperativet* i den rationella moralen.¹³ Det finns nämligen saker som inte går att "köpa" eller "byta sig till", och det finns onöda, omoraliska handlingar från vilka man ev kan bli lösgjord endast genom något så orationellt, oekonomiskt och opolitiskt som en "förlåtelse".

På det rent praktiska planet hävdas det ofta att problemet löses i och med att *avvägningarna* görs av *partssammansatta grupper* och *styrelser*. Det finns emellertid sådana *partsrepresentanter* som upplever sitt *deltagande* i *samrådsgrupper*, *styrgrupper*, *samarbetsgrupper* och *dylikt* som ett bindande arrangemang utan att de har ett inflytande som är jämförbart med den stora organisationens. De kallar sig ibland "gisslan"! Det innebär

en svår ansvarsfördelning mellan myndigheter, allmänhet, olika intressegrupper och enskilda som faller utanför etablerade grupper.

Hur kan vi "objektivera" den här processen genom att integrera dessa problem i databildningen och koppla den till den tidigare diskussionen om datakvalitet? Eller m a o, hur kan vi utveckla ett mått på risken för datakvalitet? omedvetet missbruk av data som motsvarar en låg datakvalitet? Som datainspektionens företrädare uttrycker det:¹⁴ "Det är ju mycket som är tillbörligt: det är ett ganska allmänt missförstånd att datalagen skyddar medborgarnas integritet, men lagen skyddar bara mot oömligt intrång i personlig integritet och det är fruktansvärt mycket i vårt samhälle som är tillbörligt."

Ett försök till vetenskaplig strukturering av datakvalitet tyder på att det inte är en fråga om likhet mellan ett avsänt och ett mottaget meddelande. Inte heller likhet mellan ett lagrat och återvunnet meddelande. Det är snarare fråga om ett *mätvärdes* tillförlitlighet. Ett mätresultat, t ex längden på ett bord eller antalet arbetslösa, talar om att jag *och andra* uppnått och uppnår samma resultat i jämförbara måtsituationer. Varje mätning eller kodning är, enligt den funktionella mätteorin,¹⁵ en förutsägelse. Om man mäter längden på ett bord till 1,5 m, eller klassificerar en människa som alkoholist eller arbetslös, förutsätter man samtidigt att andra också skulle komma till den bedömningen och att detta kommer att hjälpa dem att nå vissa syften.

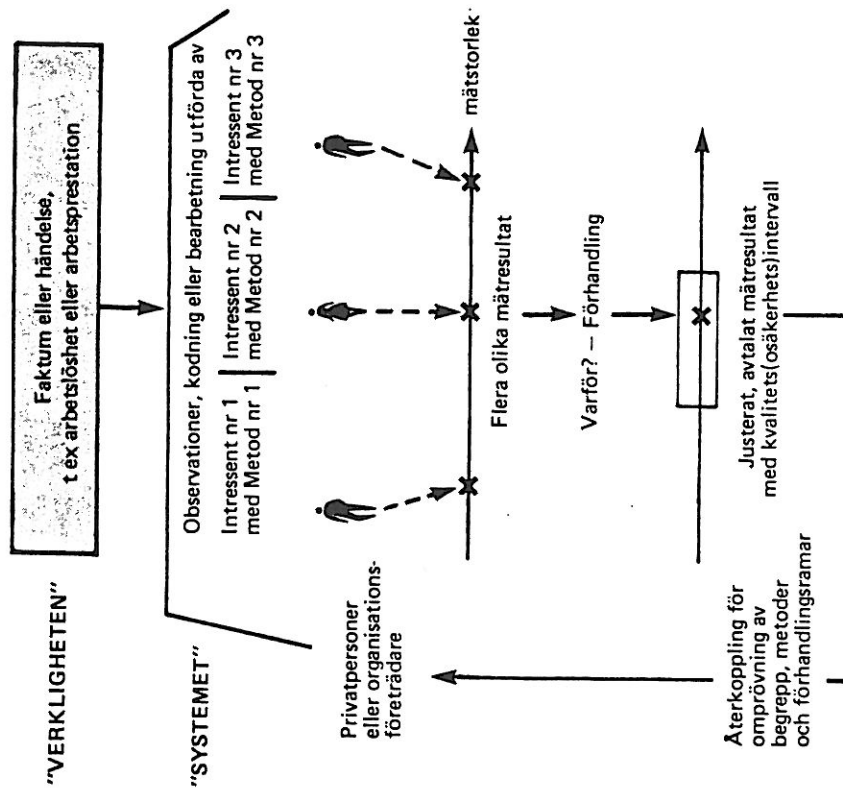
Under sådana förhållanden är datakvalitet ett mycket vidare begrepp än likheten mellan meddelanden, den statistiska variabiliteten, logiska kontroller eller maskinell funktionssäkerhet. Kvaliteten blir ett uttryck för möjligheter att vid en upprepad bedömning erhålla samma utsaga även om replikationen sker med varierande metoder och med utgångspunkt i olika individers eller organisationers intressen och miljöer. Kvalitet skulle då kunna definieras som en indikation på mätresultatets känslighet för förändringar i förutsättningarna för insamling, beräkning och användning av data, eller för produktion och konsumtion av statistik.

För att höja datakvaliteten måste organisationen kring databaser utformas så att man går förbi enstaka behöriga grupper uppgifter och söker samt stödjer andra, "tysta" grupper uppgifter om samma sak. Det kan *delvis* jämföras med att hållfasthetsberäkna en bro. Om olika beräkningsmodeller leder fram till ungefär samma hållfasthet, är värdet sannolikt säkrare än om beräkningen upprepas gång på gång enligt en enda modell som beräkningsingenjörens uppdragsgivare förklarat som behörig.

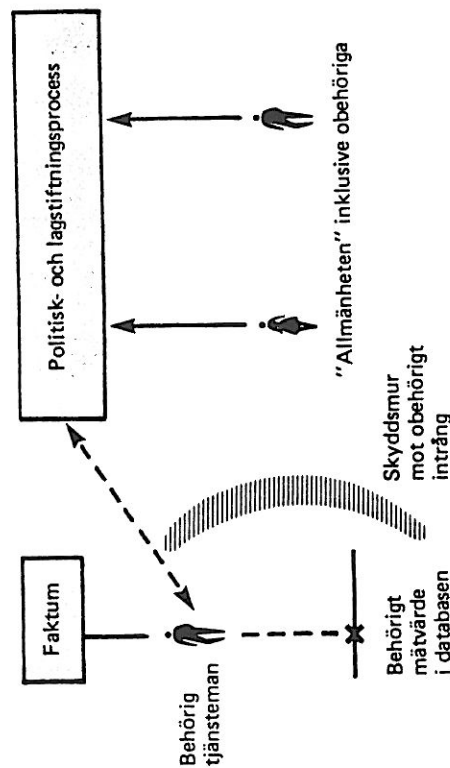
Följden av detta tillvägagångssätt kan bli att uppgift kan komma att stå mot uppgift. Men poängen är att även motsärande uppgifter lagras i databasen, eller annars att ingenting registreras på ADB och registret läggs ned. Det är här som ekonomin och vetenskapen möter politiken och etiken.¹⁶ Det är högst osannolikt att dagens moderna vetenskap kan tvinga systemutvecklare att vara moraliska genom att t ex visa att personlig integritet råkar vara "lönsum"!.

Skillnader mellan olika grupper uppgifter bygger in en självskriven osäkerhet i databasen som inte kan nonchaleras. Den ger sannolikt en bild som bättre fångar den mångtydiga verkligheten. Ju mindre skillnaden är under sådana omständigheter, desto högre blir datakvaliteten. Kvalitet blir också en sorts mått på medinflytande som redovisas tillsammans med uppgifterna (ev t o m förhindrar deras insamling) och skyddar dem mot oförutsedd användning genom att varna beslutsfattarna och statistikkonsumenter för risken av att utnyttja en vinklad, fragmenterad bild av verkligheten. Integritet kan faktiskt med fördel konkretiseras som möjligheten att *få föra sin egen talan och att få sina egna åsikter beaktade*.¹⁷

En snabbkiss som försöker belysa det föreslagna kvalitetskriteriet (och det sammanhängande medinflytande- och integritetsbegreppet) ses i den nedanstående figuren som lämpligen bör jämföras med den "kvalitet" eller det skydd mot missbruk som man får med hjälp av militärpolisier "säkerhet".

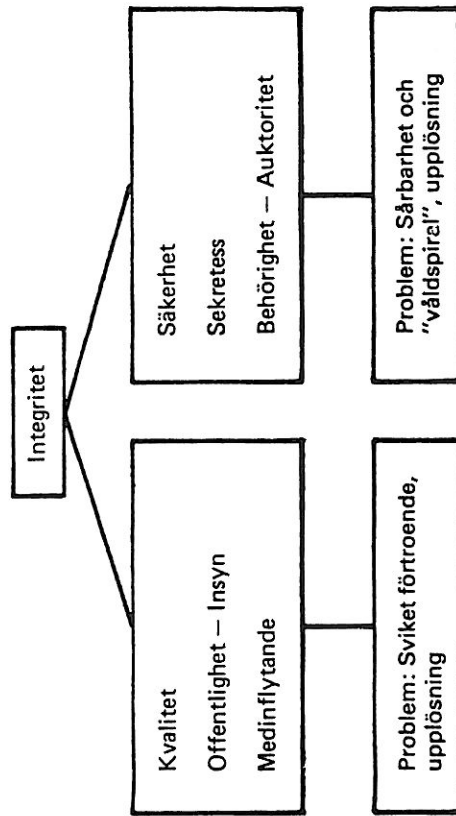
Detta samhällsvetenskapligt kvalitetsorienterade sätt att förebygga missförstånd och missbruk av data kan kontrasteras mot den "militära-polisiära" mekaniska behörighetsmodellen där en bland intressenterna utpekas som behörig observatör genom den politiska processen och under påverkan av gällande lagstiftning. Hans databas skyddas sedan genom en behörighets- och säkerhetsmur som förmodas på en och samma gång både garantera uppgifternas oföränderlighet och de berörda subjektens integritet:

Illustrationen sidan 48:

Förklaring: Tre olika mätare eller registeransvariga observerar samma faktum och avger var sin bedömning i form av ett mätvärde. Avvikelserna blir föremål för förhandling enligt explicita förhandlingsramar eller lagar. Den kan leda till att en eller flera av bedömnarna är villiga att revidera sin metod, definitioner eller gemensamma förhandlingsramar. Det justerade, avtalade, kollektiva mätresultatet redovisas tillsammans med den kvarstående avvikelserna och bildar grund för olika användares tolkningar av mätvärdet samt förbättringar av metoder, begrepp och förhandlingsramar.

De två ansatserna till integritet kan grovt karakteriseras med följande nyckelbegrepp där den vänstra kolumnen (jfr medbestämmandelagen) påminner om Rousseaus "socialistiska" och den högra (jfr datalagen) om Hobbes–Lockes "liberala" statslära. De möter varandra först i J.S. Mills liberaldemokratiska kompromiss, medan den äkta syntesen sannolikt bör bygga på Kant, eller snarare på Kants kritiker, som t.ex. J.G. Hamann och särskilt E. Troeltsch.

Det föreslagna kvalitetstänkandet känns igen från enklare sammanhang (förutom i det klassiska vetenskapliga arbetet) där det kan tillämpas redan idag. Vid en trafikräkning kan trafikuppskattningarna för ett år jämföras med Bilprovningens uppgifter om förändringar av mätarställningar. SCBs beräkningar av arbetslöshet kan redovisas tillsammans med dem som utförs av Arbetsmarknadsstyrelsen (AMS). Vid industriell lagerredovisning kan ADB-systemets löpande lagerbokföring jämföras med fysiska lagerkontroller som utmynnar i sk inventeringsdifferenser, eller med in/utbetalningsflöden och inköp/försäljningsprisrelationer. På ett liknande sätt skulle framtagningen av kreditvärdighet kunna ske simultant med framtagningen av kreditökandens ev. avvikande uppfattning om saktörhållandena och relevanta omständigheter.

I en vetenskaplig diskussion av integriteten bör man kunna hävda att om databaser över huvud taget skall skapas och besvärliga uppgifter få lagras måste stora resurser satsas på en meningsfull kvalitetskontroll. Den får inte trivialiseras till att gälla enbart logiska kontroller och statistisk variabilitet vilket, tyvärr, är just det som håller på att hända i spåret av logikbaserade stora administrativa databaser och "infologiskt" organiserade statistiska databaser eller logikmodellerade expertsystem.

Kvalitet innebär att ta hänsyn till alternativa motsägelserfulla bedömningar eller att bygga in möjligheter att ange osäkerhetsmarginaler eller att

ange när klassificeringar och definitioner blir oanvändbara eller i sista hand för att indikera att hela databasen måste läggas ned. Sådana system kommer, beroende på tillämpningsområdet, att lagra alternativa kostnads-kalkyler, alternativa strategiska planer, enskilda reservationer vid kollektiva beslut, "redundanta" observationer¹⁸ osv.

Innebörden av allt detta när det gäller person- eller företagsdata är förbud mot insamling av information som inte kan ifrågasättas av den som informationen gäller. Blanketter av olika slag där uppgiftslämnarna avkrävs uppgifter kan försva med fält för klagomål, förfrågningar och extra meddelanden, så att den utfrågade och den alternative bedömare inte förhindras att yttra sig utanför de av registerföraren uppdragna gränserna. Det är viktigt att kvalitetskontrollen från början byggs in i nya system.

Lojaliteter och trohet kan senare omöjliggöra ändringar som är kostsamma och innebär kritik mot den ursprungliga systemutformningen. Det kostar också pengar, för att inte tala om politiska prestigeförluster, att ta fram alternativa uppgifter som behövs för att erhålla en "tillfredsställande sanning", särskilt om man inte vältrar kostnaderna på uppgiftslämnarna. (För att travestera ett känt politiskt slagord, är det tyvärr så med moral och etik att "det behövs inte löna sig att tala sanning"!)

Den eftersträvade lönsamheten med, eller snarare inbesparingen genom vissa databaser, kan försvinna. Det är inte heller otroligt att behöriga grupper, inklusive dataproducer, ser alternativa uppgifter som ett hot mot "bekväma" beslutsprocesser eller rentav mot sin maktställning.

Det blir i sista hand en fråga om vem som skall bära bevisbördan. Den lättaste frågan att ställa är om kvaliteten kostar för mycket. I stället är det dags att ställa den mera relevanta frågan om det blir för dyrt att inte ha kvaliteten.

Avslutningsvis kan det vara intressant att återkomma till frågan om det krävs någon "avvägning" på en påstådd motsättning mellan satsning på konfidentialitet å ena sidan och kvalitetskontroll å den andra. Det är snarare så att om vissa uppgifter över huvud taget skall få lagras som sekretess eller konfidentialitet leda till att den ansvarskänsla spås ut som skulle hållas levande genom etiska-vetenskapliga kvalitetsdiskussioner. Etik liksom djupare kunskap kan i grunden ses som en fråga om förtroende *samtal* människor emellan.¹⁹ Annars skjuter handläggaren ansvaret framför sig till styrande samarbetskommittéer och styrelser och från den slutligen till "samhället" och "systemet". Redan idag förekommer som bekant det uttrycket att det är systemet som identifierar och behörighetsprövar tjänstemän vid kontakter via ADB-terminaler.

Integritet gäller egentligen mycket mera än persondata och datalagens följdriktiga brister. Gränsen mellan person- eller företagsorienterade "administrativa" databaser och sammanställande "statistiska" databaser utgår från bristfällig förståelse för innebörden av både administration och statistik och för sambandet mellan dem. Denna gräns håller följaktligen på att suddas ut.²⁰ Lönsamheten hos administrativa databaser försvaras ofta med hänvisning till att de används för planering och statistik. Statistiska

databaser matas med bl a administrativa data och ger underlag till beslut som påverkar individen och företaget "bakvägen" i deras egenskaper av att tillhöra en viss statistisk grupp.

Nya tekniska datoriserings- "filosofier" har här i Sverige öppnat vägen för massiva insamlingar av individs- och företagsdata och för massproduktion av tabeller och sammanställningar via dataterminaler. Detta har skett långt innan vi har kunnat förstå den ekonomiska och samhälleliga innebörden av vad som håller på att ske, allmedian statsmakerna genom STU satsat stora forskningsresurser på utvecklingen av renodlat tekniska och industripolitiska aspekter och glömt det administrativt-sociala området.²¹

Det innebär att – utan den livliga debatten som stoppade liknande "samordning" i tex USA²² – en ganska enkel sk logisk och datalogisk-innologisk manipulation av fakta till grund för administration av samhällsplanering accepteras. Vi glömmar alldeles för lätt att samordning lämpligen kan läsas som samma – ordning!

Vetenskaplig, dvs rationell, "datasäkerhet" eller trygghet mot oförutsedda användningar och missbruk av data lär aldrig ha garanterats genom statlig behörighet (auktorisering) eller sekretess. Det har snarare varit fråga om öppenhet och insyn som tillåtit andra utredare att kontrollera observationerna som gjorts av experimentets kontrollant. Administratörens och den registrerades integritet bör lika lite som vetenskapsmannens kunna vara en fråga om "polisära" rutiner för behörighetskontroller, hemlighethållande och anonymitet. Inte heller kan "det öppna samhället" innebära att vilka data som helst som råkar bli lagrade i databaser skall få användas av vem som helst som har råd till det, och främja politikers och administratörers makthunger, forskares och journalisters nyfikenhet och publiceringsverksamhet, eller företagens kommersiella intressen. Det är snarare fråga om öppenhet för att kunna kontrollera att data är ett uttryck för samtliga berördas yttrandefrihet och medinflytande. En sådan kontroll kräver öppenhet, men en meningsfull öppenhet förutsätter i sin tur *medinflytande* över den information som skall "öppnas". Annars blir öppenhet detsamma som en insyn på den mäktige datainsamlarens villkor, den som lagrar allmänna och offentliga data vilka definieras på ett sätt som helst främjar hans egna syften. Eller, med andra ord, det ligger i problemets natur att det inte kan gälla bara frihet från något, utan också *till* något.²³

Här har vi ytterligare en koppling mellan rationaliseringarnas vetenskap, politik, juridik och etik. Tydligt är det en koppling som har svårt att bli erkänd av "mjölpåseförespråkarna". De menar att varken individer eller organisationer behöver vara rädda för insyn om de har rent mjöl i påsen.

För att parafrasera Voltaires citat, dock i annan mening än den han avsåg: "Om etik inte finnes, vore man tvungen att uppfinna den."

3.7 Samkörningar – administration eller objektmekanik

Det naiva lockeanska-positivistiska informationsbegreppet, grundat på objektet och deras egenskaper eller relationer, har visat sig icke kapabelt att bistå oss i diskussionen om integritet som är central för administrativa register. Denna datakratiska informationssyn¹ måste förlita sig på den skenbara tillförlitligheten i självklara fakta som utgör substansen av varje databas och som är uppenbart detsamma för varje *behörig* tjänsteman. Datakvalitet blev det begrepp som kunde illustrera den datakratiska synens ihållighet. Kvalitetsbegreppet som omfattar även användningsproblematiken² kan fungera som en brygga över förståelsen till samkörnings- och systemutvecklingsproblemen.

Jag skall här inte uppehålla mig vid samkörningarna och samordningens problematik i den mån den redan på ett ingående sätt finns analyserad.³ Uppmärksamheten skall här riktas mot den främsta rationella grundförutsättningen för samkörningarna: "nyckeln" eller identifikationsbegreppet och andra storheter som skall vara gemensamma för flera olika register och sålunda möjliggöra deras matchning. Om jag skall matcha "Pelles inkomst år 1984 var 100 000 kronor" i ett register med "Pelles inkomst år 1984 var 150 000 kronor" i ett annat register, för kontroll av att den fastställda sjukförsäkringsavgiften eller bostadsbidraget är rätt framräknat, så bör Pelle vara samma korrekt identifierade objekt.

Därför måste uppgiften kompletteras med hans efternamn, adress m m. Till slut kommer man på att man kan tilldela honom ett personnummer som definitivt tycks lösa alla identifikationsproblem (så länge man inte fördjupar sig i vad "till honom" innebär). Det som inte framgår lika tydligt är att det inte bara är identitetsnyckeln som bör vara klart "definierad", utan *alla* begrepp i databasen bör vara det, liksom i vårt exempel "inkomst"⁴. Detta återknyter till vår tidigare diskussion om faktas beroende av användning och om begreppsbildning i samband med förhandlingar och datakvalitet.

Det borde framgå att problemet i princip är minst lika komplicerat om identifikationen, inkomsten, produktionsvolymen eller dylikt skulle gälla ett företag även om ett större och mäktigare företag bör kunna hävda sig juridiskt och politiskt mycket bättre än en vanlig privatperson. Å andra sidan ligger det i sakens natur att denna typ av företagsproblem inte lika ofta som enskilda människors motsvarande problem blir uppmärksammade i massmedia, insändare i tidningsspalter etc. Det bidrar även till att de blir svårare att illustrera på ett färgstarkt och fängslande sätt.

Man skulle kunna hävda att det trots allt bara är en definitionsfråga. Det kan stämma för egenskaper och storheter som tex inkomst och produktionsvolym även om det inte "bara" är ett trivialt problem. Dessutom när det gäller identifikationen av ett objekt arbetar den datakratiska ansatsen med den enkla föreställningen att det rör sig om självklart givna sinnesheter. I själva verket utgör t o m sådana enkla sk objekt som tex skruvar,

kulor och maskiner ett resultat av en (ofta omedveten) intellektuell konstruktion, de är i första hand *fysiska begrepp*. De är lika verkliga eller överkliga som andra konstruktioner ("cognitive constructs"), tex *ekonomiska begrepp* som pris och ränta som inte går att ta i.

Ivner att bygga upp och samköra administrativa och statistiska databaser främjas i hög grad av att man underskattar behovet av att utgå inte bara från väl definierade och mätbara storheter eller objektsegenskaper utan även i högsta grad från väl förstådda "objekt". Deras innebörd är i sin tur kopplad till hela systemets syfte som är om möjligt ännu mera undflyende. En naiv fixering vid föreställningen att alla objekt bör vara lika oproblematiske som stolar och bord innebär också en fixering av systemutvecklas tankar vid en överförenklad fysisk-mekanisk verklighet. Den gör inte ens rättvisa åt den moderna fysikens föreställningar där olika "partiklar" snarare är komplicerade matematiska konstruktioner. Denna fixering vid en mekanisk verklighetsuppfattning skulle exempelvis aldrig kunna leda till det medvetna skapandet av sådana fruktbare begrepp som *hushåll* eller *jordbruk* (lantbruk) med utgångspunkt i deras mera konkreta motsvarigheter familj och fastighet. Det kan vara en anledning till att det blir problem i de svenska administrativa datasystemen i takt med att familjeinstitutionen bryts ned. Nya former för samlevnad som inte kan fångas i de datakratiska administrativa systemen föranleder datakraternas att övervaka medborgarnas övernattningsvanor i stället för att tänka om och ifrågasätta syftena och metoderna för systemutveckling.

För att fånga problemkomplexet med objektdefinitionen har mera upplysta systemutvecklare försökt lansera begreppet *entitet*.⁵

Det historiska skolexemplet inom dataområdet på betydelsen av en riktig entitetskonstruktion är fallet med begreppet dokument eller *handling* som är nära besläktat med de svårfångade begreppen *data* och *information*.⁶ När ADB och andra informationsbärare än pappershandlingar blev vanliga uppstod problemet hur offentlighetsprincipen tillsammans med kompletteringarna i sekretesslagen skulle tillämpas på dessa nya informationsbärare vars teknisk-fysiska form inte var pappershandlingens. Man gjorde då under andra halvan av 1970-talet ett krampaktigt försök att skapa en formell likvärdighet mellan det traditionella lagliga handlingsbegreppet och nya – endast med datorhjälp tillgängliga – media på vilka återfinns information/uppgifter. Man skapade begreppet "upptagning för ADB". Därmed utvidgade man offentlighetsprincipen till att gälla dessa ADB-upptagningar och andra automatiska eller elektroniska inspelningar och upptagningar oavsett vilken form – data, text, bild, ljud – som informationen har.

Detta till synes enkla grepp betraktas som inledningen till de enorma och växande problem vi erfar idag och som behandlades av den numera nedlagda datalagstiftningskommittén (DALK) och av dess efterföljare data- och offentlighetskommittén (DOK). Oron inför risken att *inskränka* allmänhetens och tex journalisters tillgång till uppgifter som endast fanns hos myndigheter i maskinläsbar form slog över till sin motsats. Då kunde

tex företag för kommersiella ändamål begära utlämning av "handlingar" som i själva verket var komplexa datorbearbetningar av myndigheternas uppgifter på myndigheternas datorer. Idag tycks det finnas en opinion för att återgå till ursprungsläget i offentlighets- och sekretesslagstiftningen i den meningen att offentlighetsprincipen enbart bör omfatta de uppgifter myndigheterna sammanställt för eget bruk. Annars kan den allmänna opinionen börja ropa på sekretess, vilket skulle vara en sämre utväg.

Vi känner igen en del av diskussionen om avvägningarna mellan öppenhet och sekretess i samband med datakvalitet. I ett vetenskapsmetodologiskt perspektiv kan man hävda att den grundläggande svårigheten är att informationsbegreppet med vilket vi rör oss i vår kultur, den lockeanska-positivistiska och mekanistiska informationen (som vi av bekvämlighets- och retoriska skäl ibland kallat datakratisk), är samhällsvetenskapligt undermåligt. Handlingsbegreppet liksom dataregister och i synnerhet personregister avser traditionellt dokument med visst innehåll som om de vore "atomer" oberoende av användningen och av den sociala verkligheten i vilken de ingår (jämför med *system*, längre fram). Omöjligheten att laborera med "innehåll" och motsvarande "tillstånd" att arbeta med visst innehåll visade sig ganska snart i början av datainspektionens arbete, bl a genom den snabba tillväxten i antal sk personregister. Det riskerade spränga inspektionens resursramar för tillstånd och tillsyn. Detta blev också uppenbart med införandet av modern ordbehandling och telematiska konferenssystem som arbetade med oförutsebart innehåll i form av inmatade meddelanden och fritext. De var tillgängliga för en stor mängd personer med ökända ändamål.

Man kan alltså inte kontrollera genom att specificera "innehåll" i "register", eftersom varje registeranvändare förutsätter en bakomliggande modell med svårgräpbara ändamål. Förhoppningen är att det skall vara möjligt att i stället bevaka modellen genom att stor möda läggs ned på utformningen av lämpliga entiteter och definitioner mot bakgrund av en gedigen "systemsyn". Så länge man inte ens redovisar *försök* till en sådan analys finns det knappast någon anledning för företagen att hysa något förtroende för att någon statlig "inspektion" eller tillsyn av företagsregister, produktkontrollregister m m kan förhindra missbruk av informationen i samkörningar och i andra ökända sammanhang. Ett symptom på sådant missbruk som hänger samman med bristande förståelse för identifikations innebörd kan vara BASUN-utredningen där man först lägger fast att den institutionella enhetens identitet skall vara organisationsnummer eller personnummer och därefter föreslår att en uppgift om "tidigare identitet" skall registreras. Datainspektionen noterade att

"Någon tidigare eller senare identitet för juridisk eller fysisk person existerar inte än organisationsnummer resp personnummer, som är oföränderliga – utom i de fåtal fall då personnummer ändras tex vid könsbyte. Denna glidning över till någon form av verksamhetsregister bör inte ske i ett basregister enligt BASUNs förslag... Koncernsamband, ägarförhållanden bakom juridiska personer och förvärvskällor i skatterättslig mening bör lika

lite ingå i ett basregister. Dels för att registrets känslighet ökar, dels för att de inte alltid kan fastställas efter objektiva grunder."

Vi ser här hur de bristfälliga identitetsbegreppen tillsammans med föreställningen att det finns atomliknande grundläggande "basdata" samverkar till att fresta myndigheter att skapa sk basregister som i sig redan från början är resultat av "samkörningar" och försöker beskriva outtalade "samband". I den aktuella vägen mot ekonomisk brottslighet blir det lätt fritt fram för allting som ger sken av att kunna bidra till den moraliskt färgade (moralistiska) kampen mot ekobrott.

Det är nog inte någon överdrift att påstå att tillskapandet av ytterligare en, mindre överlagd, entitet såsom organisationsnummer öppnar dörrarna för framtida problem av samma storleksordning som personnumret. De är många som idag inser att det var en kulturell och politisk skandal att på sin tid personnummer infördes i Sverige utan tillnärmelsevis lika stor debatt och ingående undersökningar som sträckmarkering av butiksvaror. Denna sträckmarkering eller införande av sk european article numbering – EAN – uppmärksammades, om än som vanligt allför sent. Skandalen består av att införandet av personnummer för *människor* föregicks av än mindre uppmärksamhet än införandet av EAN "personnummer" för *varor*. Detta trots att det finns anledning att misstänka att människor och de livssammanhang i vilka de ingår är betydligt mera komplicerade än handelsvaror och dessa varors produktions- och distributionsprocess genom grossist fram till detaljhandeln. Och, förresten, varför får juridiska personer såsom företag gå i konkurs, upplösas, och så småningom "återfödas" med nytt organisationsnummer medan enskilda människor som tex har avtjänat straff, blivit "rehabiliterade" och vill att staten glömmar deras förlutna, inte får byta till ny identitet? De måste ju släpa sig genom livet med ett oföränderligt personnummer som ständigt riskerar bli missbrukat och avslöjar ett oförlåtligt förlutet i alla möjliga och omöjliga sammanhang.

Så sent som på 1960- och 1970-talen uttryckte företrädare för vår byråkrati stolthet för att Sverige just genom det tidiga införandet av personnummer blivit ett föregångsland i rationell administration. I andra mindre upplysta västländer som Frankrike, England och USA hade politik och brist på basdata förseurat administrationens datorisering.⁸

Det finns idag motsvarande tendenser att försöka vara ett föregångsland inte bara i samband med "very large data bases – VLDB" utan även beträffande införandet av datorstöd och sk artificiell intelligens (AI) i det juridiska arbetet och i förvaltningen.⁹ Det teoretiska underlaget för ett sådant arbete är den gren av juridiken, den analytiska juridiken, som sysslar med formaliseringsfrågor. Det stora problemet är återigen att tolka relevanta författare inom området. De brukar nämligen sällan anknyta till juridikens historiska utveckling och dess beröringspunkter med den vetenskapsmetodologiska debatten och debatten om vad som menas med information.

Till exempel, en författare som företrädare för den juridiska formalismen¹⁰ förklarar att han/hon av pedagogiska skäl vill undvika kontroversiella frågor, liksom frågor som rör vetenskaplig metodik, semantik, informella argument, tolkning och induktiva-statistiska metoder. Logiken lärs först ut i sin rena form för att inte distrahera läsaren och sedan sker "anslutningen till verkligheten" med hjälp av enkla exempel. Vid denna anslutning uppmärksammas läsaren på behovet av att noga skilja mellan fakta och normer ("AR – BÖR", "SEIN – SOLLEN" – kontroversen) och på möjligheten att reducera alla normativa utsagor till faktuell-indikativ AR-form. Till exempel utsagan "... bör genomföra ..." reduceras till "... det är obligatoriskt att genomföra ...". Därvid hävdar författaren lämpligheten att genom sådan omvandling av normsystemet undvika teoretiska besvärligheter som annars skulle uppkomma vid den rationaliserade tillämpningen av symbolisk logik för kontroll och härledning av juridiska utsagor. I sammanhanget varnas läsaren för att ord som "sant" och "falskt" ej kommer att tillämpas på normer i dessa ords vanliga vetenskapliga mening utan i en mera begränsad logisk-teknisk specialistmening. Vidare erkänner författaren problemet med lagtextens vaghet och dess inverkan på "the range of entities". Det är ett besvärligt och centralt problem i "anknytningen till verkligheten" men förslaget till lösning består av att

"Vagueness affecting such notions cannot be removed in advance for future cases but it can be remedied for the instant case by authoritative clarifying pronouncements."

Liksom för att mildra det hårda intrycket av att ha vädjat till den strama behörigheten – auktoriteten, vänds därefter vagheten till att nästan bli ett argument för den rigorösa logikens användning (och indirekt för förvaltningens datorisering). I polemik mot dem som befarar att intresse för logik främjar formalism på bekostnad av en rättvis rättsskipning hävdas att

"Rigour of legal reasoning is not the same thing as rigidity of legal reasoning. It may even be argued that logical rigour is even conducive to making law and its application flexible, because logical analyses of premises of data of legal reasoning often show that these are not as rigid as the legal formalist may assume them to be but offer opportunities to the decision maker to interpret up them in accordance with the requirements of expediency and justice. Logical rigour means intellectual integrity and is thus an important ethical requirement in the application of law. To blame logic for shortcomings in the administration of law is very much the same as to blame honesty for evils in the world."

Jag har uppehållit mig vid dessa problematiska citat därför att de avslöjar en viktig logisk-psykologisk grund för förvaltningens ökande datorisering. Vid sidan om andra obelagda påståenden om att nyttjandet av formell logik förbättrar tjänstemännens förmåga att lösa problem gör dessa resonemang

(trots att de uttryckligen bortser från vetenskaplig metodik, historia, semantik och användningsproblem) anspråk på tex kopplingar till etik. I själva verket väcker den formella logiken och dess konkretisering i datorstöd många flera problem än den tycks lösa.¹¹

Anspråket på att anknyta till etik berättigar vår undran om inom vilken juridisk tradition det nämnda arbetet hör hemma och till vilken juridisk teorbildning det anknyter. Bortsett från de övervägande logisk-juridiska auktoriteter som författaren nämner i bibliografin och i förordet finner vi sådana namn på jurister och filosofer som Hans Kelsen (1881–1973) och L.A. Herbert Hart (1907–) som utvecklade några av Kelsens idéer¹² och införde dem i den sk analytiska juridiken. Kelsen själv betraktas som exponent för den extrema utvecklingen av 1800-talet sk juridiska positivism som hävdar juridikens oberoende av värderingar och sociala hänsyn. Hart placerar sig i stället i något av en mellanposition mellan John Austins (1790–1859) ursprungliga analytiska juridik påverkad av Mill och Benthams utilitarism, Kelsen själv, och J.L. Austins (1911–1960) språkteori.¹³ Harts teori uppvisar inslag av den tidigare nämnda "rättsrealismen" i och med att den är uppmärksam på den "sociala effektiviteten" (kanske betydligt rättstillgängligt i och med att den understryker rättsnormens (relativa) autonomi i förhållande till den faktiska världen och "vetenskapen" (åter: det gäller uppdelningen mellan AR och BOR).¹⁴

Så vitt jag förstår är den juridiska teorbildningen i Sverige liksom i övriga anglosaxiska världen starkt påverkad av Hart. I synnerhet den skandinaviska sk rättsrealistiska skolan med dess sociala ingenjörskonst uppvisar en stark strävan efter värderingsfrihet som endast innebär frihet från filosofiska och ideologiska hänsyn, etiska principer, inriktad som den är på "socialeffektivitet", ev "jämlighet", och "rationalisering".

Det är naturligtvis oerhört svårt att få en överblick över dessa komplicerade samband mellan olika rättsskolor och att dessutom, på ett pedagogiskt lättillgängligt sätt, med hjälp av få enkla ord och konkreta exempel påvisa deras relevans för våra datoriseringsproblem. Jag vill emellertid hävda att det är just den här typen av svårigheter, det juridiska etablissemangets och forskningens oförmåga att bearbeta dessa problem på djupet, som i hög grad bidrar till upprätthållandet av den datakratiska naiviteten och dess eventuella grova exploatering i politiska syften.

Så mycket hoppas jag emellertid framgår:

1) I det svenska kulturella klimatet (eller i dess brister) är förutsättningsarna särskilt fördelaktiga för en sammanblandning av varianter av den brittiska ekonomiska utilitarismen, den franska teknokratiska utopiska socialismen, den (logiska) positivistiska vetenskapen med dess mekaniska informationsbegrepp och den juridiska rättsrealismen. Allt samverkar för att stödja en särskild typ av (datorbehandlad) administration som inte tar explicita hänsyn till politiska-ideologiska och etiska "principer" (integritet).

2) Skolbildningarna bakom den särskilda svenska juridiska synen på

administration i allmänhet och datoriserad administration i synnerhet bör studeras filosofiskt och historiskt, bortom den enkla idén om att bara "fixa" tex datalagen i förhållande till offentlighets- och sekretesslagen. Vilka är de tongivande rättsrealistiska och rättspositivistiska jurister som har präglat vårt sätt att utforma och tillämpa lagar? Passar detta sätt "dataålderns" problem? Är Axel Hägerström, Wilhelm Lundstedt, Karl Olivecrona och kanske särskilt Alf Ross (1899–1979) de rätta namnen att starta ifrån för att karakterisera vår juridiska datakultur och vår innersta uppfattning om tex integritet och rättssäkerhet? Vilka alternativa tanke-system finns att tillgå?

3) Det finns djupa orsaker till varför teorierna i administrationsläran och i juridiken – rättsvetenskapen sammanstrålar i gemensamma grundproblem av historisk och filosofisk art. Beröringspunkterna mellan universitetens administrativa databehandling och rättsinformatik är endast ett yttre uttryck för detta förhållande. Ett annat uttryck för samma förhållande är att inom både administrationsläran och juridiken finns sedan länge skolriktningar som strävar efter större formalisering av de juridiska – administrativa beslutsprocesserna. Den här formaliseringstendensen eller strävan att reducera problemen till en logisk-matematisk form eller till en fråga om effektiv motsägelsefrihet håller på att få ny vind i seglen i samband med spridningen av informationsteknologin och det sk datorstödet.¹⁵

Låt oss utgå från att anglosaxisk juridik och administrationslära är starkt genomsyrade av de tidigare nämnda rättspositivism och rättsrealism, och utilitarisk positivism över huvud taget. Vi kan då, inför svårigheten att inse och lösa, åtgärda nya problem som uppkommer i och med dataåldern, tex begreppen handling och integritet, offentlighet och sekretess, rättssäkerhet etc, fråga oss vilka alternativa intellektuella vägar som står öppna eller kan öppnas för att försöka tänka på ett nytt sätt och bättre fånga problemets natur.

En väsentlig del av den tyska juridiken efter andra världskriget dominerar av kritisk reflektion över juridikens och rättspositivismens roll under den nazistiska perioden. Det har tex hos Gustav Radbruch (1878–1949) lett till en "omvändelse" och återfödelse av naturrätten,¹⁶ förmodligen i den form som syftar till att betrakta juridiken som en del av etiken, inkl föreställningar om beständiga värden och principer, tex liv, frihet, egen-dom och den närbesläktade integriteten.

Den franska kulturtraditionen har efter kriget huvudsakligen studerat formerna för det juridiska resonemangets inkl den juridiska logiken. Utöver sådana namn som George Kalinowski, Michel Villey och Jacques Maritain som på allvar tagit itu med värderingsfrågor bör man särskilt uppmärksamma Chaim Perelman, den främste företrädaren för den sk nya retoriken. Den nya retoriken innebär en utveckling av rationaliseringstanken från den formella logiken i riktning mot samhällsvetenskaplig och humanistisk rationalitet: alla juridiska argument, både deduktiva och induktiva handlar mera om att övertyga än att bevisa och om det sannolika – resonabla än om det sanna – falska i begränsad logisk mening.

Sammantagna pekar dessa slutsatser och observationer på att problemet om förvaltningens datorisering och dess "effekter" på företag och samhåle överskrider ramen för en social eller teknisk ingenjörskonst, dvs ramar för en snävt uppfattad vetenskap, juridik och politik tagna var för sig. Det är snarare en, med modernt språkbruk, *systemfråga* eller, i sista hand, en fråga om "rationaliseringens" yttersta väsen och om förhållandet mellan vetenskap och etik.

3.8 Konceptuell modellering och logisk programmering eller målinriktad systemering?

Bristfälliga systemuppfattningar

Det är påtagligt att administrativa och statistiska informationssystem eller snarare datasystem av många uppfattas som "system" bara därför att de består av tekniska enheter och atomiska datamängder som på något sätt är "kopplade" till varandra. Inom systemteorin har man ibland t o m velat betrakta logiska matematiska kopplingar eller "relationer" som ett tillräckligt kriterium för uppkomsten av ett system, medan andra har velat föra in mål och den sociala-historiska dimensionen som ett nödvändigt inslag i systemdefinitionen.¹

Problemet är tillräckligt konkret för att det skall gå att återfinna som bakgrund till officiella yttranden. På en mera övergripande nivå har vi i text datainspektionens yttrande² till industridepartementet betr STU – UHÄ – ASF:s rapport "Svensk informationsteknologi". Datainspektionen konstaterar där att en betydande del av insatserna inom forskning och utveckling beträffande "systemteknik" och "användning" rätteligen borde redovisats under benämningen elektronisk utrustning (om än icke mikroelektronik-komponenter). Inspektionen uppmärksammar dessutom att bland de pågående och planerade FoU-insatserna saknas närmast helt insatser beträffande administrativ utveckling, systemförvaltning m.m. Man behöver inte vara insatt i vetenskapsteori och känna till innebörden av den filosofiska pragmatismen och av den samhällsvetenskapliga "funktionella" systemteorin som förvaltas på vissa ADB-institutioner vid landets universitet, för att känna igen sig och uppskatta särskilt följande rader:

"Informationsteknologins nytta uppstår i dess användning. Teknologin som sådan har således inget egentligt egenvärde, eller i varje fall är detta avgränsat till specifika aspekter. Detta innebär att en meningsfull bedömning av informationsteknologin måste utgå från dess användning.

Enligt datainspektionens erfarenheter saknas för närvarande en helhetssyn hos statsmakterna på informationsteknologin och dess användning och effekter. Det finns därför stora behov av *samordnade* insatser och ansatser av 'tvärvetenskaplig' och 'tvärfunktionell' karaktär inom informations-teknologiområdet. Detta synsätt har även uttryckts av riksdag och regeringsföreträdare i skilda sammanhang."

Detta är ett uttryck för behovet av system- eller helhetssynen i praktiken. Frågan är vem är hönan och vem är ägget: är det statsmakterna som först skall erfara att det saknas systemsyn och som skall "samordna" dess genombrott eller är det landets kulturarbetare och kulturföreträdare, inte minst vid universiteten, som bär på detta ansvar? Dessvärre är det så att inte bara inom den egentliga statsmakten utan även inom universitetsväsendet finns det datakratiska tjänstemän och forskare som med all sin kraft kämpar för att behålla datasatsningarna "ingenjörsvetenskapligt rena". De vill förlägga de förkastliga svampiga, halkiga och ideologiskt belastade konsekvens- och helhetsstudierna "någon annanstans".³

Snäva ingenjörsmässiga specialiststudier förväntas med andra ord bli till system någon annanstans under någon annans ansvar.

Det har blivit vanligt att avvärpa kraven på systemansats genom att hävda att viss datorisering bara innebär att administrationen, verksamheten, blir "ADB-baserad" och att datorer och ADB är "bara verktyg". (Jämför med Richard Matz kritik av "instrumentalismen" i *Skott och revor*.) En sådan språklig förvanskningssakt som underlättats av spridningen av mikrodatorer skänker en skenbar trygghet i och med att verktyg är definitionsmässigt någon liten nått och behjälplig sak som går att hålla åtskild och som är lätt att manipulera och behärska. Sanningen är att dessa "verktyg" uppkommit i samband med en på sikt revolutionerande anpassning av den verksamhet som skall betjänas. Det är egentligen fråga om en regelrätt omedveten påtvingad system- eller helhetsförvandling. För att använda en begränsad liknelse: det faktum att våra fordon rör sig med hjälp av motorer innebär inte att vi talar om "motorbaserade trafiksystem" och att trafikpolitik skulle innebära satsning på tändstifts- och motortillverkning.⁴

Dessvärre är det detta som håller på att hända idag då "datapolitik" i bästa fall har kretsat kring industripolitik och "satsningarna" har koncentrerats på "chips", på mikroelektronik och systemteknisk mjuk- och hårdvara.

Sådana insikter och uppmaningar, trots viss genklang i några regeringsdeklarationer och riksdagspropositioner, leder inte till väsentliga politiska och vetenskapliga genombrott. Anledningen är förmodligen att det inte är fråga om rent sunt förnuft. Det är snarare en djup kultur- och trosfråga som hänger samman med tidigare berörda förenklade tankar om teknikens betydelse, lånade från 1800-talets teknokratiska utopiska socialism.

Andra yttringar av behovet av en systemvetenskaplig systemansats, utöver vad som framgår från yttranden om sådana övergripande datapolitiska och forskningspolitiska frågor, är kritiken mot den alltför ylliga uppfattningen om innebörden av "mål" för myndigheters verksamhet och för deras respektive administrativa informationssystem. Redan i diskussionen om myndigheternas kommersialisering i samband med offentlighets- och sekretessfrågor har bl a höga jurister försökt definiera vad som menas med myndighetens "uppgift". Som vi sett har datainspektionen haft stora svårigheter med bedömningen av dataregister som definieras

med hjälp av intetsägande listor av "basregisterändamål" som tex "att ge bra och tillförlitliga aviseringar", "att förse olika register med identitet", "att ge användarna tillgång till basregistret via bildskärmsterminal", etc.

Datainspektionen vänder sig mot att *basregistren beskrivs som ett subjekt likställt med part* som kan utföra rättsligt bindande handlingar och tillägger att⁵

"Datainspektionen har tidigare nödgats konstatera att stora tekniskt kompilerade 'system' beskrivits på motsvarande sätt och därigenom getts någon form av självändamål. Det är enligt datainspektionens mening av avgörande betydelse att framtida författningsregleringar av personregister inte tillåts bygga på att register 'finns' utan grundas på förutsättningen att en myndighet skall *bedriva viss verksamhet med stöd av ADB*."

Andra exempel på bristande förståelse för att "system" är mycket mera än bearbetningar, sammanställningar och logiska strukturer återfinns i litteraturen som författas av reflekterande tekniker och matematiker. Varje tekniskt problem betingas av dess sociala omgivning till den grad att tex en upplyst tekniker gång på gång och med talrika konkreta exempel nödgas intyga att 25 års yrkesverksamhet lärt honom att *tekniska system är sociala system*.⁶ I datavetenskapens vagga under andra världskriget arbetade pionjärer med komplicerade matematiska metoder och konkreta datatekniska problem som var vetenskapligt och teoretiskt mycket mera krävande än de som dagens dataexperter möter under sitt arbete med tekniska-logiska system. Arbetet under kriget med kryptering för sekretesskydd i militär datakommunikation uppenbarade emellertid den avgörande betydelsen av att inte isolera det tekniska-matematiska arbetet från användningsproblematiken och den sociala miljön. Passionen för begränsade logisk-matematiska och tekniska problem kan vara ett uttryck för personlig läggning och personliga problem. Den slutliga effekten och betydelsen av sådan passionerad verksamhet avgörs emellertid inom den sociala och politiska kulturella ramen som inte går att avskilja. Ur matematikens och logikens högborg kommer insikterna, formulerade av en man som själv är matematiker och som skriver om datavetenskapens pionjärer – som var verksamma med kryptering av militära meddelanden under andra världskriget.⁷

"In a wider sense . . . the cryptanalytic work only gained meaning through a coordination of many different kinds of activity, of which puzzlesolving, though critical, was but one. The audacious U-boat captures, the painstaking labour on dreary dockyard lists, the comparisons with aerial reconnaissance and current incidents, the filing systems whereby duplication of material could be exploited, the engineering of new machinery – all had to be fitted together, and all rested too upon the gruelling transcription of dim fading, meaningless Morse signals, scrupulously effected during month after bewildering month by those invisible devoted servants at the radio re-

ceivers. – Again, the reading of German signals was but one of the many factors in the Atlantic game which changed in mid -41."

"It was not the machine, but the whole human system in which it was embodied, that mattered . . . The cryptanalysts tended to assume that their productions were being fed into a system that knew what it was doing . . . To portray cryptanalysis as a purely symbolic activity was very much a . . . view of the war, sheltered from the politics and military activity, and trying to work in a self-contained way without interference from outside . . . To the mathematicians, it might well be tempting to *regard* the machines and the pieces of paper as purely symbolic. But the fact that they had physical embodiment mattered very much to those for whom knowledge was power. If there was a real secret . . . it lay in the integration of those different kinds of description of its activities: logical, political, economic, social. It was so complex, not just within one system, but in its meshing of many systems."

På tal om Alan Turing, datalogins och datorprogrammeringens pionjärer och den "artificiella intelligensens fader":

"His insistence on an uncompromising materialism was motivated by that obsession for keeping truth untainted by 'emotional' ideas about intelligence and consciousness . . . His model of 'intelligence' using chess and mathematics as its paradigm, was one which simply reflected the orthodox view of science as the repository of objective truth . . . the positivist belief that science could elucidate human behaviour as it had already triumphed in the fields of physics and chemistry. The weak points of his argument were essentially the weakness of the analytical scientific method when applied to the discussion of human beings. Concepts of objective truth that worked so well for the prime numbers could not so straightforwardly be applied by scientists to other people . . . When science used human words about human beings, could it actually separate the 'data' from the 'instructions' of society? Could it 'observe' or 'experiment', or formulate a 'problem', independently of social institutions? Could it's assessment of importance of facts, however honestly noted, do other than reflect the imperatives of the dominant ideology? In the life sciences, the borderline between the spirit of truth and *esprit de corps* was not as clear as it might seem in physics and chemistry. And this difficulty, that of separating fact from act, was very close to the weakness of his arguments for machine 'intelligence' . . . He had clung to simple amidst the distracting and frightening complexity of the world. Yet he was not a narrow man . . ."

Och författaren bekänner vad han som matematiker och datavetare lärt sig från denna djupdykning i datoriseringens värld:

"More pressing . . . has been the need to overcome the twentieth century chasm between scientific thought and human life . . . the limitation of human intelligence by virtue of its social embodiment . . . What worries me is not whether we say machines are 'thinking' or not, but the place of such 'thought' in the body politic."

Jag har återgivit dessa citat därför att de uppenbarar begränsningarna av den datavetenskapliga tankevärld som blivit tongivande bland administratörer och dataexperter som sysslar med datorisering och datorstöd idag. Dataexperterna har på senare år säkert blivit mycket mera uppmärksamma på behovet av att lotsa fram sina förslag genom den politiska-ekonomiska administrativa verkligheten. Denna uppgift underlättas numera av att administratörernas tänkesätt har närmast sig experternas, eller att "byråkraterna" har närmast sig "datakraterna".⁸ Citatens utgångspunkt i erfarenheter med tillämpningar på *kryptering* är också intressant därför att det visar uppkomsten av behovet av systemtänkande även inom områden som från början är renodlat matematiska, isolerade från den sociala verkligheten som är aktuell vid datorisering av dagens förvaltning.

En alternativ systemuppfattning

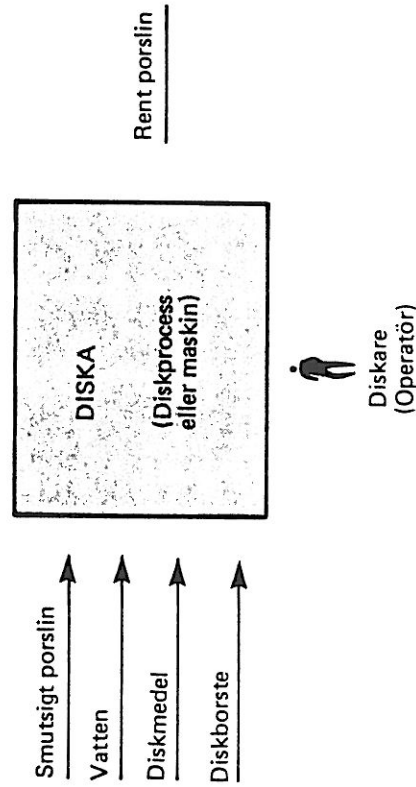
Vad finns det då för alternativ, förutom logiska-matematiska kopplingar i formella abstrakta "konceptuella" modeller? En fingervisning fick vi redan i förra kapitlet när vi jämförde anglosaxisk administrationslära grundad på rättsrealism och rättspositivism med den kontinentaljuridiska utvecklingen i riktning mot en ny naturrätt och sk ny retorik. Logiken själv, som kunskapsområde betraktad, härstammar från den klassiska dialektiken och retoriken. Det är därför bara naturligt om vårt sökande efter en bättre tillämpad logik i juridik och administration till slut utmynnar i en "social logik" eller samhällsvetenskaplig systemteori.⁹

För att illustrera denna systemteori skall jag utgå från ett grundexempel om "diskning" som på ett förtjänstfullt sätt används i en pedagogiskt utformad data teknisk lärobok.¹⁰

Exemplet handlar om den tekniska motsvarigheten till verksamhet eller uppgift som heter "process".

En diskingsprocess kan sålunda beskrivas tekniskt-naturvetenskapligt med hjälp av följande, något bearbetade, figur:

TEKNISK – NATURVETENSKAPLIG FORMELL BESKRIVNING

De flesta tekniskt inriktade betraktare vars huvudsakliga bekymmer är att maskinen skall "fungera" visar sig acceptera den här beskrivningen av ett system som tillräckligt upplysningsom processens egenskaper. Den kan sålunda utnyttjas i resonemang om processens "rationalisering" eller utveckling av en bättre maskin. En samhällsvetare eller systemare som betraktar samma verklighet och samma process skulle emellertid kunna hävda att det ovanstående bara är en mycket *snivv teknisk* beskrivning av processen som i socialtekniskt avseende snarare ser ut som på s 66.

Poängen är att processen uppenbaras som "befolkad" och utpekas som ett system bestående av information om bl a

- 1) *Resurser* som förfogas av beslutsfattare (husmor och ytterst ägare) och som förbrukas i processen.
- 2) *Omgivning* eller miljö, som ligger utanför beslutsfattarens makt att påverka och ändå betingar processens resultat (som t ex mängd och graden av besmutsning av porslinet som i och för sig kunde tänkas bli påverkbar genom "information", prissättning och marknadsföring).
- 3) Ett eller flera *delsystem* som motsvaras av en eller flera "beslutsfattare" på lägre nivå (t ex diskare) som utför verksamheten eller övervakar processen och som styrs av beslutsfattare och ägare.
- 4) *Beslutsfattare* och husmor-ägare som förfogar över och fördelar resurserna till delsystemen eller komponenterna, samt i sista hand formulerar verksamhetens mål eller "uppgiften".
- 5) *Mål och mätbara prestationsmått* som avspeglar "avvägningar" mellan prestationer och uppoffringar samt tillåter en uppföljning av huruvida verksamheten blir "bättre" eller "sämre".
- 6) *Kunder* och övriga intressenter som systemets verksamhet primärt avser betjäna och vars mål eller syften beslutsfattaren bör formulera.
- 7) *Utredare* som beskriver vissa aspekter på "verkligheten" och som bl a kan rita figurer (som tydligt kan rita olika) och som avser "rationalisera" verksamheten med hjälp av t ex maskinstöd.

Vatten, diskmedel, diskteknik, el-energi och pengar till personalen kan räknas till resurserna. Smutsigt porslin, hur mycket och hur smutsigt och när det anländar, diskteknik, minimala lönenivåer, avgifter och dylikt kan, i den mån de anses opåverkbara, räknas till omgivningen tillsammans med maximalt tillåtna föreningsutsläpp. Diskarna med ev diskmaskiner kan räknas till delsystem eller komponenter. En ännu mera nyanserad insikt i detta sammanhang skulle emellertid kunna uppenbara att vårt "system" kanske i sin tur är ett delsystem i en större helhet. Diskningen är bara en del av restaurangens verksamhet som hör till hotellet. Vi kanske håller på med att rationalisera fel objekt medan viktigare problem lämnas obeaktade. Husmor på hotellet eller herrgårdspensionatet kan räknas till den praktiska beslutsfattaren i anslutning till anläggningens ägare eller VD. Processens "output" eller verksamhetens "produkter" är i ett socialt perspektiv inte "rent porslin" utan kanske en viss servicenivå till kunderna inom ramen av en viss vinst för anläggningen, arbetsstillfredsställelse

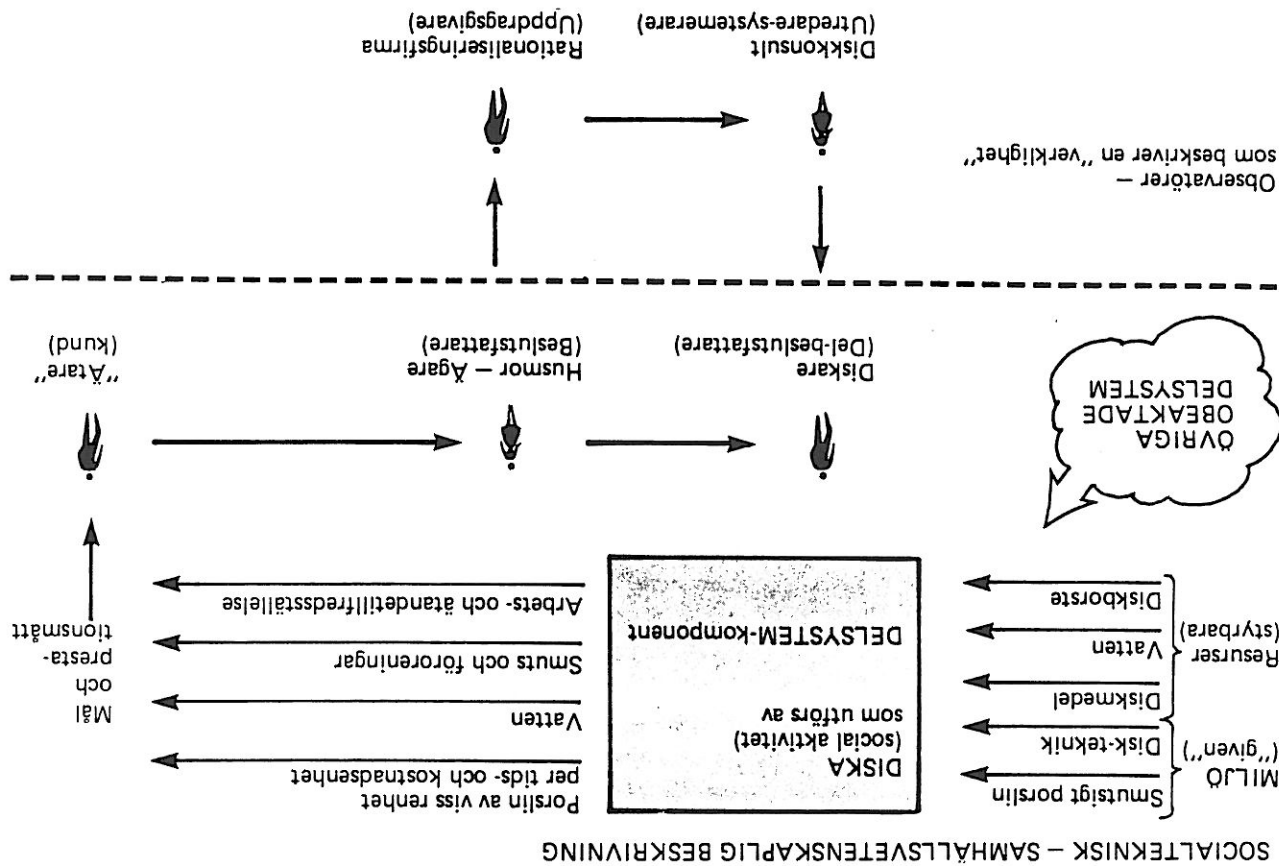
för de anställda m m. En första ansats skulle kunna sikta mot att utveckla lämpliga prestationsmått som tex rent porslin per tids- och kostnadsenhet. Kunderna vars mål formuleras av beslutsfattarna är i första hand restauranggästerna som skall nyttja det rena porslinet och i andra hand alla de som legitimit har glädje, intresse eller behov av verksamheten. Utredaren kan vara en frilansspecialist – en som är anlitad av uppdragsgivaren, konsultföretaget (eller tex Statskontoret – i förvaltningssammanhang), diskmaskinförsäljaren som är varken kund eller beslutsfattare utan endast "rådgivare i rationaliseringsfrågor".

I det här perspektivet är den första tekniska processbeskrivningen en förenklad reducerad bild av det sociala systemet för det tillfälle då nyseringen och helhetssynen inte behöver beaktas. *För att veta* vad som behöver beaktas måste emellertid den komplexa bilden alltid finnas i bakgrunden. Som den nyligen avlidne professorn Staffan Persson uttryckte det: "Jag använder systemskisser bara för utveckling av enkla avgränsade system, men det är inte enkelt att veta vad som är enkelt."

Verkligheten är komplicerad, åtminstone i alla de fall där det verkligen spelar någon roll, antingen för att det rör sig om stora pengar eller för att människor och företag berörs på ett kännbart sätt.

Dessvärre dominerar förvaltningens datorisering idag av en data teknisk syn på information och system. Sociala system betraktas som tekniska system. Diskprocessen anpassas så till diskmaskinen, verksamhetsbeskrivningen förblir obefolkad, den bakomliggande modellen av verksamheten – "vad det handlar om" – och det riktiga prestationsmålet lyser med sin frånvaro. Den konceptuella modelleringen och logikprogrammeringen utgår från beskrivningen av denna "diskmaskin" genom att ta hand om egenskaper hos och relationer mellan diskprocessens olika "objekt". Förenklat: Olika antal ätare äter olika rätter och lämnar efter sig porslin som är olika smutsigt och som behöver olika mängder av diskmedel för att uppnå olika grader av renhet osv. Hur många tallrikar behöver man diska för en viss matsedel? Hur mycket vatten och diskmedel behöver man under viss tidsperiod osv? Svaren på dessa frågor kan databasen och expertsystemet räkna ut genom ihopkopplingar med utgångspunkt i de inmatade uppgifterna. Därmed kan andra sammansatta frågor besvaras och användas för att försöka "administrera" diskprocessen. Ett spörsmål som förblir oanalyzerat vid användning av den här metodiken är bl a mål- och effektivitetsfrågorna. Det är, tex, relativt lätt för myndigheterna att auktoritiärt sprida statistik om radioaktivt nedfall och strålning efter en kärnkraftsolycka, ange riktvärden och påbjuda kassering av berörda livsmedel. Det är mycket svårare att hjälpa, att fastställa konsekvenserna och förse bönderna med kunskap om vad de kan göra för att lindra effekterna av det inträffade. Ännu svårare är det givetvis att påverka den framtida statistiken genom att försöka förhindra nedfallet.

Problemet är att det målinriktade klassiska operationsanalytiska sättet att strukturera information om ett problem och som ligger till grund för den användarnära definitionen av ett socialt system under efterkrigstiden har

blivit alltmer abstrakt. Det har genomgått ett gradvis "matematiserande" och "logikifierande" förvandling.¹²

$M = f(R, O)$

Mål = funktion av resurser och omgivning eller miljö

har med tiden blivit

$M \begin{array}{c} \updownarrow \\ \updownarrow \end{array} (R, O)$

I stället för en tankmodell som knyter utfall och någons värderingar till vissa styrbara resurser och betingande miljöförutsättningar har sålunda problemet reducerats till att en datakrat eller byråkrat *fastslår* behovet att i rapporten redovisa vissa datatyper som "man" är mer eller mindre intresserad av, beroende på om de kan eller inte kan påverkas (resurser resp miljö). T ex, i stället för att fråga huruvida det är önskvärt för företaget att öka försäljningsvolymen, varför och hur, beställer man datoriserade "försäljningsrapporter". Vid varje ögonblick kan man få veta vilka försäljare som sålt vilka och hur många varor, av vilken sort, för hur stort värde, per distrikt, per tidsperiod osv. Enligt den ytterligare reduktionen till

$M \begin{array}{c} \updownarrow \\ \updownarrow \end{array} D$

kan distinktionen mellan resurser och miljö upphöra att vara explicit allt och blir (ut-) "data". Det målinriktade sk teleologiska modelltänkandet försvinner ur bilden, som mål och prestationsmålet tidigare också försvann då de till slut skymdes i dimman bakom datakraten/byrånauten. Verksamhetsmodellen reduceras till informations samband och informationsflöden som man utvecklar antingen intuitivt eller med hjälp av logisk programmering, "konceptuell modellering", och vissa "infologiska-data-logiska" modelleringsmetoder. Från en *funktionell* syn på information och system har vi då gått ned till en *strukturell* eller mållös syn.¹³

Den öppnar vägen för rent formella logiska manipulationer av våra databaser, vårt datorstöd, och våra sk artificiellt intelligenta system.

Innebörden av detta tillvägagångssätt tycks vara att det finns behöriga experter som antas vara samstämmiga och i harmoni med varandra och med andra berörda beträffande en underförstådd subjektivt "rätt" modell $M = f(R, O)$. Antingen systemutvecklaren vid uppbyggnaden av den sk konceptuella modellen och relationsnätet mellan informationsmängder, eller beslutsfattarna vid användningen av utdata antas ha kunskap om en "riktig", icke öppet redovisad beslutsmodell. Den "behörige" experten eller administratören fastslår endast behovet av vissa utdata, listor och rapporter eller t o m slutsatsdragningar enligt en auktoritativ och behörigt "given" uppsättning av logiska regler (som i juridiska datorstödda expert-system). Det innebär att systemetiken, till vilken jag ämnar återkomma i nästa kapitel, grundar sig på förtroendet för en *garant* eller "borgensman"

som vi tidigare mött i egenskap av behörig expert i diskussionen om integritet, offentlighet och sekretess. Paradoxalt nog blir på så sätt den tekniska synen starkt politiserad. Tilliten till sådana borgensmän tycks vara vanlig. Där om vittnar det svaga intresset för *vem-frågan*. Det är, som vi också tidigare såg, lätt att ange "samhället", "man", "allmänheten", och "vi" som representanter för staten, som beslutsfattare, kunder eller intressenter. Detta har lett till stora svårigheter inom tex den förelagsekonomiska teorin, svårigheter som somliga försökt bekämpa med hjälp av spelteori.

Exemplet låginkomstutredningen

Vad finns det för andra indikationer på dessa problem kring begreppet information i förhållande till system, som anknyter till en bredare idéhistoria och ger uppslag till alternativa ansatser? Den samhällsvetenskapligt grundade systemteorin sammanfaller i hög grad med den kritik som från erfaret svenskt håll har levererats angående välfärdsadministrationens begränsningar. Datakrater och byrånauter ser system som "kopplingar och samkörningar" och talar gärna om tex den välfärd som endast kan förverkligas tack vare det datoriserade "sociala skyddsnätet". Samtidigt finns det alltså andra som i stället för att bygga upp logiska nätverk siktar mot uppbyggandet av sociala system. De ifrågasätter planeringens meningsfullhet då det naiva informationstänkandet bortser från den sociala och politiska verkligheten. Huvudsekreteraren i låginkomstutredningen, som lades ned och förvandlades till ett "statistiskt" informationssystem på SCB, grupperar sålunda de begränsningar som direkt eller indirekt gäller för välfärdsorienterad samhällsplanerande verksamhet, under följande sex rubriker:¹⁴

- 1 Restriktioner på att de mest avgörande besluten om produktion, investeringar och därmed sysselsättning fattas utanför den offentliga sektorn.
- 2 Begränsningar därför att centrala planeringsresultat är svåra att omsätta på de många decentraliserade nivåerna eller därför att internationella inflytanden gör inhemsk planering svår.
- 3 Restriktioner därför att samhällsplaneringen är alltför sektorsuppdelad och myndighetsorienterad – helhetssynen och välfärdsaspekter försvåras därigenom.
- 4 Begränsningar därför att planeringsorganen blundar för sociala eller andra konflikter i samhället eller – medvetet och omedvetet – gör sin planering utifrån blott vissa folkgruppers sociala referensramar.
- 5 Restriktioner på kunskapsbrister i samhällsfrågor, om den sociala strukturens beskaffenhet och om skilda kollektiva systems funktion.
- 6 Restriktioner därför att planeringen kan komma att användas i syften, som ej är tydligt uttalade och som har att göra med vissa bestämda synsätt på människor och samhälle.

Författaren bedömer vidare att planerare känner sig kanske *förlamade* av främst de bägge förstnämnda restriktionerna. De förefaller ofta skydda sig

inför dessa förlamningsrisker just genom att starkt specialisera sig, teknokratisera (robotisera) sig (Staffan Perssons datakrater och byrånauter?) och inrikta sig på specialiserade myndighetsorienterade planmål av underordnat intresse ur välfärdsaspekterna.

Allt detta är relevant i vårt sammanhang, inte minst då planering är det begrepp och den aktivitet som sammanbinder sk statistiska och administrativa databaser, efter den konstgjorda uppdelningen som underlättade både statistikens centralisering till SCB och lugnandet av folket om integritet. Samtidigt som vi uppmärksammar att de ovanstående sex rubrikerna är relevanta och att det knappast kan misstolkas som en enkel plädering för "mera makt åt staten" så är det knappast någon ny insikt. Samtliga punkter i listan kan tex omtolkas till de tidigare sju punkterna i den föreslagna systemdefinitionen såsom begränsningar ("miljö") i dess förhållande till resurser, beslutsfattare, mål, delsystem, intressenter och utredare. Litteraturen erbjuder talrika exempel på besläktade ansatser till den här typen av social-politisk, medveten systemteori.¹⁵ Den är genomgående okänd eller obeaktad i det svenska statistiska etablissemangets ansvar för utvecklingen av våra informationssystem. Etablissemangets företrädare på både data- och det administrativa området har ju bevisligen ofta blivit undervisade i den anglosaxiska positivistiska system- och administrationsläran, i samma kulturtradition som präglat landets vetenskapliga liv under efterkrigstiden.

Det är emellertid tydligt att majoriteten bland dem inte är medveten om att den ansluter sig till en specifik intellektuell tradition, vilket har minst två svåra konsekvenser. För det första "förläckas" tolkningen och tillämpningen av den skolbildning till vilken man omedvetet råkat ansluta sig: det intellektuella arvet kan inte förvaltas, omprövas och omgestaltas i takt med uppgifternas karaktär och tidens krav. För det andra blir de omedvetna företrädarna för detta döende och dödande arv också oemotagliga för intellektuella motargument och de kan, tex i akademiska sammanhang, tom avvisa inbjudningar till dialog och debatt på seminarier, konferenser och dylikt.

Ett exempel på den första konsekvensen på det administrativa området är UHAs satsning på att utreda det som kan kallas ett informationssystem för kontroll av "utbildningskostnader i högskolan".¹⁶ Där tillämpar man på universitetets verksamhet den enklaste sorten mikroekonomiska formuleringar som knappast duger att analysera en tillverkande mekanisk verkstad med. Ett andra exempel är rikskontrollverkets "styrning av högskolans forskning".¹⁷ Där verket uppenbarligen överskrider sina befogenheter och tar på sig uppgiften att yrka på rationalisering av landets universitetsforskning och undervisning med utgångspunkt i övergripande samhällsmål. Om detta görs mot ett 800-årigt universitetsväsen vad kommer det inte att kunna företas av statliga myndigheter mot 50-åriga småföretag eller mot medelålders småfolk och privatpersoner?

Ett exempel på den andra konsekvensen som har nära samband med det sistnämnda exemplet, är etablissemangets oemottaglighet för intellektuell

och moralisk kritik. Allt blir i bästa fall "avvägningar" som fattas på rent politiska eller opportunistiska grunder. Djup och konkret kritik av den statliga synen på utveckling av statistiska-administrativa system som framförts på ett mycket mera pedagogiskt sätt än vad som är möjligt i den här skriften har inte lämnat några synliga spår efter sig.¹⁸

Det är därför en viktig ingrediens i en handlingskraftig framtida strategi om administrations datorisering att utgå från en historisk syn på den nuvarande situationen. Vetskapen om att en svala gör ingen sommar behöver inte bara vara utgångspunkten för en passiv väntan utan även tex för en utredning om hur många svaror som på ett säkrare sätt annonserar sommaren eller om utvecklingen av alternativa värmekällor. Att förvänta sig intellektuell hörsamhet för så lågmälda intellektuella argument är antingen en överskattning av argumentens styrka eller en underskattning av den monumentala scientistiska arrogans som upplysningen och skilsmässan mellan etik, religion och vetenskap till slut väckt hos våra rationaliserare.¹⁹

Ett sätt för företagsvärlden att inta en klädsamt ödmjuk attityd inför den statliga datoriseringens elände är att begrunda att samma datoriseringsfilosofi är den som, om än i mindre skala, ofta används inom företagen. Det finns långtgående analogier mellan tex statliga myndigheters förhållanden till företag och själva företagens planerings- eller informationssystemavdelningars förhållande till övriga avdelningar inom företagen. Här som annorstädes gäller det kända och svårpraktiserade bibelcitatet (Lukas 6:42) "Huru kommer det till, att du ser grändet i din broders öga, men icke bliver varse bjälken i ditt eget öga?".

Handlingsbegreppet: kroppar och funktioner

Man behöver visserligen inte gå lika långt tillbaka som till Bibeln för att finna en nyanserad syn på sociala system (jfr dock första Korintierbrevet 12:7-31 !). Exempel på en systemisk syn på begreppet "handling" som vällat så mycket huvudbry för våra jurister i samband med reformen av offentlighetslagstiftningen återfinns i ett verk av den tyske historikern Oswald Spengler utgivet år 1922:²⁰

"Varför behövde man år 1900, efter en grotesk debatt kring huruvida elektricitet är ett 'objekt' eller ej, stifta en särskild lag för att kunna bestraffa stöld av elektrisk ström? Varför har patentlagarna inte utarbetats inom ramen för sakrätten? Varför kan upphovsmannarätten inte göra begreppslig åtskillnad mellan den andliga skapelsen, dess överföringsbara kraft som utgörs av manuskriptet och dess objektiva tryckta form? Varför, i kontrast med sakrätten, har man behövt skilja mellan det konstnärliga ägandet av en målning från det materiella ägandet genom att göra åtskillnad mellan det ursprungliga införskaffandet och rättigheten till mångfaldigande? Varför är det inte brottsligt att tillskansa sig en idé eller en organisationsplan av kommersiell art medan det är brottsligt att stjåla en papperslapp på vilken denna idé eller plan är nedtecknad? Det är därför att vi ännu idag är

influerade av det antika kroppsbegreppet. Men vårt liv är annorlunda än det antika livet. Vår instinktiva livserfarenhet underordnar sig de *funktionella* begreppen om arbetskapacitet, uppfinnaranda, initiativkraft, energi, och psykisk, kroppslig, konstnärlig och organisatorisk förmåga. Vår fysik, vars högt utvecklade teori är en äkta spegel av vårt aktuella levnadssätt, känner inte längre till det antika 'kroppsbegreppet, vilket bevisas för oss just genom teorin om den elektriska energin. Varför står då vår lagstiftning maktlös inför vår tids ekonomiska verklighet? Därför att lagstiftningen känner till själva personen *som endast kropp*. . . Motsvaras personerna och tingen, i vår aktuella lagstiftnings mening, av juridiska begrepp? Nej! Lagstiftningen skiljer begreppsmässigt de ena från de andra via den banala gränslinje som löper mellan människan och det som inte är mänskligt: en säs typiskt naturvetenskaplig distinktion. Men i det romerska begreppet *person* fanns den antika människans metafysik invävd: skillnader mellan människa och gudom, idén om *Polis*, hjälte, slav, idén om ett *kosmos* uppbyggt av materia och form. Idealen om ataraxis²¹ var den antika människans naturliga förutsättning som hos oss fullständigt fallit i glömska. Vårt tänkesätt förknippas med ordet 'egendom' dess antika, *statiska* innebörd, och därför förfalskar vi den dynamiska karaktären hos vårt sätt att leva när vi tillämpar den. Numera överläter vi definitionen av dessa idéer till moralister, jurister och filosofer som är fjärran från verkligheten och till de politiska ideologernas fruktlösa polemik, medan varje möjlighet att förstå våra dagars ekonomiska historia, vilar på *detta enda begrepps metafysik* – vi menar begreppet person och egendom.

Det måste därför sägas klart ut: den antika lagstiftningen var en *kropparnas* lagstiftning, vår är en *funktionernas*. . . För oss är personerna inte kroppar utan enheter av kraft och vilja, och tingen är inte heller kroppar utan syften, medel och skapelser som hör till sådana enheter. Det antika sambandet mellan kroppar bestämdes av deras läge, medan sambandet mellan krafter heter effekt. Hela det sociala, tekniska och ekonomiska livet väntar på att till slut bli uppfattat enligt ovan nämnda betydelse; och det kommer att behövas mer än ett århundrade av mycket djupt och klart tänkande för att nå detta mål."

Det här citatet är intressant därför att det uppenbarar att det redan på 1920-talet pågick en diskussion som rör begreppet *handling* (och *information*). Den var från vetenskapligt-metodologisk synpunkt mera avancerad än den som tycks ha underbyggt ändringen av handlingsbegreppet i vår tryckfrihetsförordning år 1976, enligt tankegångarna i SOU 1966:60 "Offentlighet och Sekretess". Begreppet dokumenthandling har hittills associerats till "ett dokument som har visst innehåll", dvs ett slags kroppsligt objekt. Motsvarande gäller för uppfattningen om begreppet integritet som i datalagen som följde SOU 1972:47 "Data och Integritet": en "privatsfär" eller en sekretessmur kring en människokropp eller person betraktad som ett objekt. Förmodligen är det då samma problematik som spökar bakom den upplevda juridiska-politiska svårigheten att utveckla ett integritetsbegrepp för företag. Uppgiften blir naturligtvis inte lättare av att den här

administrativa informationsfrågan ligger invävd i den politiska maktproblematiken såsom den avspeglas i den juridiska tankevärlden.²² Ett exempel kan hjälpa:

En datakrat är på väg hem sent en kväll efter att ha varit på bio. Plötsligt prejas han av en maskerad tjej med en revolver i handen som hotfullt kräver att få hans plånbok. Efter ett ögonblicks betänktid bestämmer sig offret att försöka vara smart genom att utnyttja sina datakratiska kunskaper. Han räcker sin kulspepsenna till tjuven som naturligtvis hotfullt viftar med revolvern och upprepar att han bett om att få *plånboken*. Då pekar datakraten på pennan och svarar: "*Detta* är min plånbok – om du har en annan definition på plånbok låt oss inte bråka om det, du behåller din definition och jag behåller min. . .".

Det är påtagligt att en sådan datakratisk konventionalism och "pluralism" i begreppsbildning inte fungerar i det verkliga livet. Dessvärre förekommer det att den tillämpas i definitionen av vad som menas med handling, information, data, modell, system, integritet, säkerhet etc. Jag har tex träffat företrädare för en stor statlig myndighet som med referens till definitionen av "arbetslös" menade att det inte var nödvändigt att diskutera och jämkla olika betydelser av det ordet: det viktiga var att veta *vad man* menade med ordet vid ett specifikt tillfälle, eftersom det är självklart att man kan mena olika saker med det. Då bortser man naturligtvis från att inte alla kan göra sina egna arbetslöshetsundersökningar, att vissa åtgärder kommer att vidtagas med utgångspunkt från den statistik som råkar vara officiellt tillgänglig och att enskilda människors öden kommer att "administrativt" påverkas av denna statistiska information.

Spenglers diskussion av begreppsbildning berör alltså våra tidigare resonemang om vad som bör menas med information, modell, system, integritet, entitet m m. Den typen av problematik ligger också bakom anledningen till varför den sk *konceptuella modelleringen* av stora administrativa och statistiska databaser bör föregås av eller snarare integreras med en mål- och effektinriktad systemutveckling som följer den tidigare nämnda *samhällsvetenskapliga systemteorin*. Det motsvarar också den efterlysta förståelsen av *personlig integritet* som en funktion av medinflytande och *datakvalitet*.

"Det kommer att behövas mer än ett århundrade av mycket djupt och klart tänkande för att nå detta mål" förutsades år 1922. Därför kan vi beklaga att vi efter drygt femtio år ännu inte kan redovisa en lättfattlig lösning på dessa problem i en populär och pedagogiskt utformad liten skrift som talar om för samtliga läsare "how to do it". Spengler själv som var matematiskt och naturvetenskapligt skolad, hävdade att det framtida juridiska tänkandet skulle kräva den analogi som erbjuds av den moderna matematiken och den moderna fysiken. Den konceptuella modelleringen, den statistiska infologin och den logiska programmeringen anknyter i stället till 1600-talets klassiska mekanik uttryckt genom 1900-talets mate-

matiska logik.²³ I den utsträckning de, liksom den sk artificiella intelligensen och expertsystemen, anknyter till *logik* så saknas en medvetenhet om den symboliska matematiska logikens förutsättningar och begränsningar.²⁴ Det är snarare så att 1600-talets mekanik med sina idealiserade objekt, attribut och relationer mellan objekt, genom datorprogrammeringen och den "diskreta matematiken" har gjort sitt intåg i alltför kunskapsområden som efter hand gör sig själva alltmer datorberoende. Samtidigt förvanskas språket. Ord som system och data får en ändrad, avvärpnad och krävlös betydelse. Till exempel "data", som egentligen betyder uppgifter, har kommit att alltmer uppfattas som fakta eller verifierade uppgifter, eller som identiska med en vag samling av datorhårdvara och -mjukvara. Till och med ordet *funktion* som efterlystes som ett viktigt alternativ till det kroppsliga *objektet* kan uppfattas på ett icke avsett sätt, som tex i samband med sk funktionell datorprogrammering och med den sociologiska sk funktionalistiska teorin där struktur- och funktionsbegreppen i hög grad sammanfaller.²⁵

Om identitet och individualitet

Identitet och i synnerhet personidentifikationen eller det som vi idag associerar med personnummer är ett särskilt fruktbart begrepp för att belysa många av dessa problem. Identitet eller fastställande av identitet och den associerade integriteten betraktar man på vissa håll som gällande också juridiska personer, företag och staten, tex – som vi såg – i samband med begreppet ekonomisk brottslighet. Svårigheten att vetenskapligt – rationellt diskutera den här frågan beror sannolikt på bristerna i vår alltför primitiva uppfattning om vetenskap och rationalitet som utesluter möjligheten till en funktionell och social syn på identitet. Detta har historiskt avspeglats i svårigheten att förena traditionell vetenskap och juridik där den ena strävar efter överförenklade fakta medan den andra värnar om överförenklade värderingar eller "intressen": sanning mot etik, "ÄR" mot "BÖR", logik mot retorik. Överförenklarna har omöjliggjort etableringen av rationella samband mellan dessa två riken som idag kanske glider ytterligare isär med den enkla matematiska logikens och datorernas intåg i administration och juridik. Om juridik och den besläktade administrationen blir logik och positivistisk datakratisk vetenskap innebär det inte att två motpoler möts för att lära av varandra och ev kunna integreras i varandra. Det innebär snarare att den ena förlorar sitt väsen och existensberättigande för att uppgå och uppslukas i den andra.

Ett symptom på detta betänkliga problem är att själva identifikationsfrågan, trots nummer och allt, inte tycks ha blivit uppfattad i hela sin räckvidd på ett rigoröst sätt.²⁶ *Identifikation* eller fastställande av identitet syftar till att etablera den likhet mellan två olika föremål ("kroppar") eller händelser som bl a ligger till grund för *equality*, "jämlighet", likställighet inför en formell lagtext, och motsvarande filosofi om "samkörning" mellan olika dataregister som innehåller data om "samma" sak. *Individualisation* är däremot den process som fastställer det unika, den unika individen eller

det unika i ett rättsfall som utgör kärnan av ett juridiskt beslut och av ett beslut eller beslutsfattare över huvud taget. Den är en process som motsvarar den psykiska affektiva (känslö-) funktionen som tilldelar unika värden: det hänför sig till *equity* och till hänsyn till specifika omständigheter som aldrig kan täckas av en formell text vars "tolkning" därmed utgör kärnan av domarens eller administratörens funktion och ansvar. "Rättvisa" kräver hänsyn till både det lika, det gruppmissigt eller klassmissigt "statistiska" och till det olika, det individuella eller unika som borde uttrycka sig i ett enskilt rättsligt eller "administrativt" beslut. Generalisering och individualisering (partikularisering) har också stått i centrum för debatten om de sk nomotetiska och idiografiska metoderna i natur- resp moralvetenskaperna ("Geisteswissenschaften") – samhällsvetenskaper, beteendevetenskaper och humaniora) sedan mitten av 1800-talet.²⁷ Dessa problem ligger också till grund för dagens massiva missbruk, i "rationaliseringens" namn, av sådana begrepp som jämlighet, jämställdhet, enhetlighet lika med rättvisa och solidaritet.²⁸ Just ordet "solidaritet" blev uppmärksammat i en politiskt medveten och kulturkritisk tidningsartikel i en serie om "idékras (s)" där författaren pekar på att socialdemokratiens hela reformpolitik tycks bygga på att vi skall lockas till gemensamma uppföringar med löften om förmåner. I partiprogrammet nämns solidaritet som de svagas vapen i kampen för rättvisa, inlevelse i varandras villkor och en vilja till omsorg och omtanke om varandra. Detta om att oegennytigt understödja de sämre lottade har emellertid på sistone kommit att uppfattas som "välgörenhet", medan solidaritet reserveras åt en handling som grundar sig på att människor verkar i *eget intresse* för det allmännas bästa (eller med våra tidigare ord, säljer sin egen och andras individualitet för kollektivets skull, säljer equity för att köpa equality):

"Orden solidaritet, rättvisa, demokrati, sätter alltmer sällan vårt samvetes membran i svängning och det beror på att de har fått en alltmer strukturell, statistisk betydelse. De är mer tillämpbara på samhällsbilden i stort än på konkreta människor. Och därmed dör de. Ty samhällsmoralen kan inte nedläggas i institutioner och deras sätt att fungera. De humanistiska idealen kan bara överleva och spridas om de dagligen blir föremål för enskilda medborgares val, de kan bara fortleva och pånyttfödas i det privata samvetets omedelbara närhet."²⁹

Det finns djupa och omedelbara samband mellan dessa politiska-moraliska problem och teorin om informationssystem som avser överskrida begränsningarna av den överförenklade logiken som förutsätts av "samkörningar", "skydds nät", kontrollnät och dylikt.

Juridiken kunde tidigare finna visst stöd för det individuella i den klassiska aristoteliska logikens grundstruktur – syllogismen.³⁰ Den klassiska logiken har emellertid praktiskt taget försvunnit i modernit liv. Under de senaste 100 åren har naturvetenskapen lett till generalisering av logikens processer och den arbetar nu uteslutande med generella utsagor och sk generaliserade funktioner. Konsekvenser blir att antingen måste vetenska-

pen ignorera det som logiken inte klarar att beskriva eller så bör logiken ändras. Logiken har uppslukats av den generaliserande matematiken. En väg som föreslagits för att rädda den undan matematiken har varit att förena den med behandlingen av det unika i beslutsteori. Det är den beslutsteori som under de senaste 20 åren lett till utvecklingen av de moraliskt orienterade metoderna för samhällsvetenskaplig systemutveckling.³¹

"What men are basically unequal in is native ability and intelligence. This 'natural' inequality is overwhelmed, however, by the social inequalities which make it impossible for society to take advantage of the natural inequalities in such a way as to make the most out of each individual's talents. Equality, scientifically considered, means equality of social conditions so as to permit natural inequality to find its own level. It is not a levelling process of grinding all individuals to a standard pattern. Indeed, it is precisely the system of social inequality which tends to standardize all individuals who do not possess social prerogatives. A mechanical uniformity takes the place of the feast of talent which nature offers; and under bureaucratic auspices, stepping out of line is the greatest offense. Even the great scientist must learn his place. He, too, becomes a specialist, and science, the great agent of non-conformity, is overwhelmed by the energy that scientists must consume in order to fit into the social situation accorded them." (George Simpson 1951.)³²

4 Från administration och datavetenskap till moral

4.1 Juridiken som en brygga

Vi har hittills i flera sammanhang, och särskilt i anslutning till integritet, sett hur diskussionerna lett oss till värderings- och moralfrågor. Juridiken har då varit mötespunkten mellan administration, politik, vetenskap och moral. De spänningar och olösta konflikter som uppenbarar sig i juridiska spörsmål pekar mot behovet av att utveckla både politisk och vetenskap i den riktning som tillåter öppen hänsyn till moraliska-etiska värderingar. I denna mening kan juridiken (i samspelet mellan snäv rättsvetenskap och rättspolitik) betraktas som en brygga till moral och etik. Den franska kulturtraditionen uppenbarar dessutom de starka banden och smältningen mellan juridik och administrationsläran som i sin tur söker förena sträng matematisk-logisk formalism med samhällsvetenskap och beteendevetenskap.¹

4.2 Exemplet rättssäkerhet

Vi såg i början av boken att myndigheternas datorisering och kommersialisering väcker frågor av politisk-moralisk art. Uppfattningen om myndighet som en neutral part som står ovan partsintressen för att värna om det allmännas bästa påminner kanske om den nyhumanistiska, religiöst färgade uppfattningen om "idealstaten" som representerar samhällets förkroppsligade rationalitet. I denna tolkning uppvisar den oförvitliga ämbetsmannen och administratören vissa prästerliga drag som motsvaras av uppfattningen nyhumanisterna hade om universitetet betraktat som ett statligt "företag" med ett stort behov av garanterad integritet. Universitetet skulle inte vara en kunskapsfabrik och en kommersialiserad producent av lönsam arbetskraft utan *bildningen* inom universitetet skulle sikta mot långsiktiga och mera stabila mål och ideal. I den meningen skulle vetenskapen hållas "ren" och icke specialiserad, inriktad som den var på långsiktiga mål som representerar välfärdsstatens ideal. På det sättet var denna rena vetenskap en lämplig *grundutbildning för statsämbetsmän*.

Den politiska utvecklingen under särskilt de senaste 20 åren visar emellertid med all önskvärd tydlighet att statsmakten *inte* ansluter sig till en sådan idealbildning av statsämbetsmän och till en sådan uppfattning om "staten" som historiskt med största kraft hävdades av Erik Gustaf Geijer. Den nyhumanistiska "metafysiken" ersattes av den nya metafysiken. Den

utgörs av en form av s k rationalism och av den orubbliga grundtron i möjligheten att fastställa folkets sanna vilja och folkets bästa som då blir högsta lag.¹ Att läsa om en bland upplysningens och den materialistiska utilitarismens fäder, den franske filosofen C-A Helvétius (1715–1771), det är som att bläddra i en handbok över nutida svensk officiell politisk och juridisk moral. Dagens (omedvetet) religiöst färgade myndighetsövermod och blinda tilltro till de egna "rationaliseringarna" bär sålunda, som vi såg, drag av upplysningstidens första politiska uttryck, den teknokratiska-utopiska grenen av den tidiga franska socialismen, positivismens vagga. Det är också en av den svenska positivismens profeter och företrädaren för den s k skandinaviska rättsrealismen, Axel Hägerström,² som lär ha varit den andlige fadern till den juridiska ingenjörskonstens senaste, mest kända företrädare – fd justitieministern Carl Lidbom.³ Hägerström lär ha skämtat om moraliska och metafysiska fördomar, tex människovärde. Biskop Martin Lönnebo i Linköping citerar "den vitale, begåvade gåpåaren Carl Lidbom"⁴ som skriver:

"Konsekvent gör vi oss kvitt forna tiders syn på lagarna som skrivna för decennier och som uttryck för någon sorts oföränderlig, objektiv rättvisa. Lagar skall inte betraktas med underdåning respekt. De är instrument som används för att uppnå politiska mål."

Martin Lönnebo drar paralleller mellan denna grundsyn på rättvisa och den syn på moral som inte erkänner något naturrättsligt bestående och universellt. Lönnebo citerar V.J. Lenin:

"Vi tror inte på en evig moral... Vi hävdar att vår moral är helt underordnad proletariats intressen"

och Adolf Hitler:

"Jag tror inte på en evig moral... Jag hävdar att vår moral är helt underordnad den ariska rasens och det tyska folkets intressen."

Man kan alltså undra vilken syn på integritet som dessa uttalanden avspeglar och på vilken sorts juridiskt tänkande eller på vilken grund de vilar. Om vi inte tror på Bibeln eller på biskopen, varför skall vi tro på justitieministern och på hans samarbete med övriga statsråd? När Ove Rainer beslutar de avgång som följd av den stora massmediapubliciteten kring "affären" med hans skatteplanering lär han enligt en tidningsintervju⁵ ha uttalat:

"Jag har hela tiden följt lagar och förordningar. Nu har jag lärt mig att man kan råka i svårigheter i alla fall. Och det är en allvarlig lärdom. Om vi vill skydda rätts säkerheten måste vi se till att människor klart vet vad de får göra och vad de inte får göra."

Fd justitieministern själv tycks inte ha uppmärksammat att de första två satserna i uttalandet är ett underbetyg åt den sociala ingenjörskonst som är ett uttryck för den bakomliggande rättsrealismen och rättspositivismen. Den fungerar helt enkelt inte då "lagar och förordningar" inte står i samklang med den naturrättsliga gemensamma nämmaren mellan individuell rättsuppfattning och allmänt "kollektivt" rättsmedvetande i tongivande politiska kretsar. Det är inte så att det är fritt fram för allt som inte är förbjudet i lag. De sista två satserna i uttalandet tyder emellertid på att lärdomen som drogs av erfarenheten var mager om inte direkt felaktig: "Om vi vill skydda rätts säkerheten måste vi se till att människor klart vet vad de får göra och vad de inte får göra." Som det lär ha uttryckts av en kommentator i Östra Småland som refereras bredvid intervju-texten:

"Rainer säger att han inte kände till detaljerna i gällande banklagstiftning och praxis. Det är en egendomlig bekännelse för att komma från en erfaren jurist, tillika justitieminister, justitieråd och därill styrelseledamot i en storbank."

Det är alltså inte så "enkelt" som att tala om för människor vad de får och inte får göra.

För det första är det typisk rationalistisk hybris att tro att en superexpert kan överskåda och samordna det nätverk av lagar och förordningar som resulterar från vad i debatten också kallats för "ljudbomeri". Det är uttryck för samma rationaliseringsfilosofi som driver fram datasamkörningar och nya regler för att utöka välfärden eller hejda den ekonomiska brottsligheten genom att bygga ut det sociala "trygghetsnätet" eller "tappa till håll" i lagstiftningen.⁶ Det är fråga om system som uppfattas som logiska, "konceptuellt modellerade" datakopplingar eller "rörkopplingar". Jämför med "rörmokarna" i USAs Watergate-skandal⁷ som försökte "läppa läckor" till pressen vilket till slut resulterade i att landets president fick avgå och att hans justitieminister fick fängelsestraff. Den närmaste svenska motsvarigheten är den s k IB-affären om informationsbyrå. Logiska nätverk av det här slaget är för övrigt så pass överskådliga att bortsett från viktigare systemfrågor nödgas man använda särskilda logiska metoder för att hålla reda på de enklaste avgränsade avtals- och lagreglerna.⁸

För det andra beror resultatet av att tala om för folk vad de får göra och vad de inte får göra på hur budskapet står i samklang med vad som tidigare kallades religiöst grundad naturrättslig etik och vad som idag kallas för det allmänna rättsmedvetandet. "Bedrägligt system föder bedragare" och "Snart går alla mot röd gubbe"⁹ är exempel på två tidningsrubriker som påminner om detta. "Nätet dras åt – Storebror ser Dig"¹⁰ är i stället en rubrik som syftar till ett uppmärksammat initiativ från riksskatteverket. I som 1 januari 1983 skulle enligt en ny lag om utbetalning av vissa uppdragsersättningar, ägare av småhus eller lägenhet tvingas anteckna och lämna antingen "försäkrar" eller uppgifter om den som utfört reparationer och dylikt under hot om böter ("särskild avgift") och om att bli betalningsskyldig för uppdragstagarens skatt.

Det förväntades kanske att ett folk som höll på att vänja sig vid TV-pejlingarna som utförs av televerkets avgiftskontroll i samband med helsidesannonser riktade till fuskare m m¹² skulle ta emot den tämligen arroganta (om än i färg illustrerade) myndighetsinformationen och lära sig vad de fick och inte fick göra. Den häftiga reaktionen ledde emellertid till att reglerna mildrades. Dessvärre är det sant, som datainspektionen upprepade gånger uppmärksammat, att folk (och vi får förmoda, även företag) så småningom "vänjer sig". Det betänkliga resultatet, som emellertid är oproblematiskt från den sociala ingenjörskonstens synpunkt, är att det som är integritetskränkande idag inte behöver vara det i morgon.

Om vi inte lutar på Bibeln och på justitieministrar, kan vi då lita på lagstiftare och myndigheter och på det demokratiska "systemet" i största allmänhet? Eller hur skall vi tolka det när regeringen upprepade gånger går mot datainspektionens beslut och rekommendationer när det gäller känsliga samkörningar och beslut?

Några urklipp:

Inspektionen protesterar: samkörning av data hot mot vår frihet... – Dagens regeringsbeslut går stick i stäv med våra rekommendationer och vänder helt på fundamentalt viktiga principer, ... (DN 26/9-80)

Länstyrelsen försöker kringgå datainspektionen (ÖC 9/2-83)

Studie av dataregister: "Absurt tala om sekretess"... Både offentlighet och sekretessen minskar, här ligger en fara för både företag, organisationer och enskilda... (SvD 21/1-83)

Ja till samkörning: Kontokortsköp får undersökas. Kontokortskommittén får kontrollera vad kontokortsinnehavarna gör av sina pengar... Datainspektionen protesterade tidigare mot kommitténs planer... Nu har emellertid regeringen godkänt kommitténs undersökning under förutsättning att kontokortsinnehavarna först aidentifieras dvs personnumren tas bort. (SvD 29/7-83)

Regeringen säger ja: Dataregister samkörs. Regeringen körde över datainspektionen i fyra ärenden på onsdagen. Möjligheten att samköra och upprätta dataregister underlättas därmed. På förslag av justitieminister Ove Rainer biföll regeringen fyra besvär mot beslut av datainspektionen. – Regeringen har gått för långt, kommenterar en besviken Jan Freese, generaldirektör i datainspektionen. (SvD 23/12-82)

Brott mot datalagen: Socialhjälp kan stoppas. Redan i början av februari kan mer än 150 000 stockholmare som uppstår socialhjälp bli utan pengar då datainspektionen överväger förbjuda kommunens socialvårdsregister. (SvD 21/1-83)

Ändring av vårdavgift riskerar försenas: Nytt system stoppas av datainspektionen. Landstingsförbundet får inte använda ett av kommundata utarbetat datasystem för att driva in vårdavgifter från långvårdspatienter. (SvD 11/2-82)

Det finns ingen anledning att förvänta sig att det blir lättare att bevara företagets integritet i takt med att de blir indragna i data- och kontrollsys-

stemen. Situationen kompliceras vidare av att myndigheterna kommersialiseras och uppträder som konkurrenter till näringslivet. Ett symptomatisk tidningsurklipp är t ex:

USA-protest mot svensk import av högteknologi: Kontrollmyndighet har eget konkurrentföretag. Nya svårigheter har dykt upp för svenska importörer av amerikansk högteknologi. Företag i USA vill inte godkänna att rikspolisstyrelsen, samtidigt som den granskar t ex säkerhetssystem, också via sitt eget företag RPS-Konsult säljer säkerhet. (SvD 28/6-85)

Problemet återkommer i samband med t ex den information som staten vill insamla om företagens produkter för införande i det sk produktregistret som sker med stöd av lagen om hälso- och miljöfarliga varor (1973:329).¹³

Frågan är som vanligt om *förtroendet* för myndigheter som lämnat den naturrättsliga, etisk-politiska basen för sin verksamhet för att ägna sig åt kortsiktig social ingenjörskonst och ekonomiskt lönande verksamhet. Som vi såg tidigare i diskussionen om integritet är det befängt av staten att försöka skapa förtroende med standardfrasen att "den som har rent mjöl i påsen behöver inte vara rädd för något".¹⁴

Idén att den som har rent samvete intet har att frukta har nu sist kommit till uttryck i en ändring i taxeringslagens paragraf 56. Utöver att som redan tidigare fastställa att taxeringsrevision upphäver tystnadsplikten hos den som är utsatt för revisionen (t ex läkare) föreslog regeringen en utökad rätt för taxeringsmyndigheterna till "behörig" kränkning av integriteten:

"En taxeringsrevision får göras inte endast för kontroll av den hos vilken revisionen verksätts eller av personer som omfattas av dennes uppgiftsskyldighet utan också för att få underlag för kontroll av andra personer. Taxeringsrevision får verkställas även för kontroll av det löpande beskattningsåret. Taxeringsrevision får inte verkställas hos myndighet."¹⁵

Taxeringsrevision av detta slag – hos företag, arbetsgivare, bank eller enskild medborgare – avser kunna genomföras utan att det föreligger någon misstanke om oegentligheter. Poängen är att den explorativa datainsamlingen skall kunna verka även som en sorts förebyggande och övervakande husrannsakan. Lagändringen gör också klart att dataregister naturligtvis hör till de handlingar som taxeringsrevisionen får tränga in i. Den som utsätts för revisionen skall dessutom vara skyldig att ställa sin utrustning – terminaler, programbeskrivningar m m till förfogande för att möjliggöra ett effektivt genomsökande.

Detta har uppfattats som att skyddet för affärshemligheter gentemot statstjänstemän raseras. Samtidigt kan dock dessa tjänstemän ha bisysslor och t o m ta tjänstledigt för att arbeta som konsulter, bortsett från att de kan bedriva kommersiell verksamhet inom myndighetens ram. Det är alltså en fråga om förtroende som inte kan lösas med enkel hänvisning till "rent mjöl-doktrinen".

Det är ytterst fråga om "vem vaktar vaktaren?" Är det verkligen bara utomlands som det blir större skandaler med statsråd och högre statsjämsmän inblandade, och håller vaktarens vaktare (riksdagen, säkerhetspolisens och pressen?) någon bevakning och statistik över vaktarens förehavanden? Vilka slutsatser skall man dra från de händelser som råkar skapa rubriker och nå tidningsspalterna?

"*Polisbefäl misstänks för ekobrott*. En av de högsta cheferna inom Stockholmspolisen, en polisintendent, är misstänkt för brott. Polisutredning pågår sedan över ett år tillbaka." (SvD 24/1 1986)

"*Skattejurist valutadömd*. Helsingborgs tingsrätt dömd på torsdagen en domare och f.d. expert i finansdepartementet till två månaders fängelse för valutasmuggling. Samtidigt fick hans far fyra månader för samma brott... Dessutom sägs att sonens straff skulle ha varit högre men man har tagit hänsyn till att han, på grund av det inträffade, begärt sitt entledigande såväl från kammarrätten som regeringskansliet... En av de avslöjade var en av regeringens experter på företagsbeskattning." (SvD 18/11 1983)

"*A troubled double-life: An SEC official steps down*. The chief of enforcement at the Securities and Exchange Commission [ung motsvarande svenska bankinspektionen] seemed the very pillar of rectitude. Hardworking and scrupulous, John M Fedders, 43, had a reputation as a vigorous prosecutor of disclosure fraud and insider trading. Last week the dark side of that life was revealed by the *Wall Street Journal* in a vivid, 4 000-word exposé. The newspaper disclosed not only that Fedders abused his wife, but that he was in financial difficulties for living beyond his means, and that questions still lingered about his role in an alleged cover-up by a former client, Southland Corp., convicted of criminal conspiracy... On the job he was a demon for organisation, logging long hours as he supervised a 200-strong enforcement staff and meticulously reviewed proposed cases. According to SEC chairman John Shad, Fedders demonstrated 'unique executive and managerial abilities by increasing the annual volume of enforcement actions by over 50 %, with 5 % less personnel...' (Time, 11/3 1985).

I det här sammanhanget är det lämpligt att erinra om uttalandet av riksskatteverkets chef med anledning av debatten kring integritetskränkande massiva kontroller av oskyldiga medborgare:

"Man måste också vara medveten om att det finns mindre grupper av skattskyldiga som medvetet, planerat och genom otillbörliga och brottsliga förfaranden söker undandra sig sina skyldigheter. Då drabbas samhället och de lojala skattebetalarna, mycket ofta de seriösa företagarna. Det är då ett måste att samhällets - myndigheternas åtgärder är så effektiva som möjligt. I dessa fall måste myndigheterna använda sig av de 'maktmedel' som ställs till deras förfogande..." (SvD 28/6 1985)

Några veckor tidigare hade regeringsrätten och kammarrätten fällt domar som underkände vissa av RSV:s skattekontroller (aktiekontroll och bank-

kontroll). Ett par högre skattetjänstemän beklagade den "bristande harmonin i kontrollen mellan olika inkomstslag" och att "effekten blir mer våld än vad nöden kräver". I stället för massinsamlandet av uppgifter för en diskret kontroll måste nu granskningsledarna oftare göra åtalsanmälan och blanda in polis (och rättsväsendet? förf. anm) för att kunna göra de aktuella kontrollerna. RSV:s generaldirektör ifrågasätter starkt om detta står i överensstämmelse med vad allmänheten önskar. (SvD 24/5 1985.)

Mot bakgrund av vad allmänheten (eller "folkets sanna vilja") vet om upptäckta fall av korruption bland högre statsjämsmän kan det också handa att den önskar sig en kraftfull och saklig löpande personkontroll av generaldirektörer, överdirektörer, anställda på regeringskansliet m.fl. Det kanske är så att andelen ohederliga tjänstemän i tjänstemannakåren är av samma storleksordning som andelen ohederliga skattebetalare överlag inom den arbetsföra befolkningen. Med tanke på att statsjämsmän, liksom företrädare för stora företag, är "behöriga" att förfoga över långt större makt än vanliga löntagare kan det t.o.m. vara befogat att i förebyggande syfte utsätta dem för mycket närgångna kontroller och behöriga kränkningar av integritet. Följande rubriker som gäller företaeelser på ett lugnande avstånd kan i varje fall mana till eftertanke.

"*Greene stäms i Frankrike*: Ny bok om fransk korruption dras in. Den brittiske författaren Graham Greene avslöjade på fredagen att en fransk domstol beordrat att hans senaste bok *J'accuse* (Jag anklagar) skall tas i beslag. *J'accuse* tar upp korruption och olagliga aktiviteter i medelhavsstaten Nice i södra Frankrike... Greenes anklagelser om korruption i Nice har mötts av kraftiga protester från borgmästaren Jacques Medecin..." (DN 19/6 1982.)

"*Frankrike: Polismordet utvecklas till politisk affär*. Den sk massakern i Avriol i Frankrike, då en polisinspektör, fyra släktingar och en vän till honom mördades, börjar alltmör utvecklas till en politisk affär. I botten ligger frågan om hur starkt samröret egentligen är mellan den olagliga parallellpolisen SAC (Service d'action civique) och gaullistpartiet." (DN 30/7 1981.)

"*Tyska affärer*: Det västtyska politiska etablissemanget genomlider denna sommar ytterligare en påfrestande mutaffär. Under flera år i slutet av 70-talet och början av 80-talet har rader av framträdande politiker, främst konservativa och liberaler, tagit emot 'gåvor' av den västtyska läkemedelsindustrin i utbyte mot för läkemedelsfabrikanterna förmånliga beslut. Bland mottagarna finns två före detta statssekreterare i hälsovårdsdepartementet och en före detta statssekreterare i jordbruksdepartementet. Den nuvarande CDU-gruppledaren i parlamentet i Bonn Alfred Drügger påstås ha tagit emot flera hundra tusen mark." (Expressen 8/7 1985.)

"*Höga partimän i Kina i stor miljösvindel*: En miljardskandal håller på att nystas upp i Kina. Högre tjänstemän inom kommunistpartiet har tjänat storkovan genom smuggling och svartbörsaffärer. Skumraskaffärerna var så lösnade att den staltiga banken i provinsen ställde upp och lånade tjänstemännen nästan tio miljarder kronor, skriver partiorganet Folkets Dagblad i sin utlandsupplaga." (SvD 2/8 1985.)

"Men – det kan ju inte hända här – och inte med mig!", skulle många bland oss utropa. Sådana olyckor som den senaste "Greenpeace-skandalen" eller politikermord tycks vara möjliga endast i mindre rationaliserade länder som Frankrike, Italien, Tyskland och dylikt. Det gäller för övrigt också sådana ytteligheter som fascism, nazism och totalitära omvälvningar över huvud taget. Sverige är trots allt ett skyddat land. – Det är alltså inte värt att uppta så mycket utrymme med sådana urklipp eftersom å ena sidan kunskap om sådana händelser är trivial för dem som regelbundet läser dagstidningar, och å andra sidan kan detta knappast inträffa i Sverige. Eller som man riskfritt brukar säga när det gäller kärnkraft och integritet: man kan aldrig nå hundra procentig säkerhet och det är orimligt att begära en sådan för att kunna handla.

Poängen var emellertid att innebörden av säkerhetsnivåer och riskbedömningar i balansen mellan väktare och vaktad tycks oftast ske till väktarens förmån. Det är också anledningen till att tex riksradion under rubriken "Att leva och dö i Norden" år 1982 hade en mycket tankeväckande serie om "på spaning efter totalitära tendenser i dagens Sverige". (Se tex radiorecension av intervju med författaren Sven Delblanc, SvD 3/9 1982.) Bakgrunden var möjligen bl a de händelser som ledde till följande tidningsrubriker:

"*Utredning föreslår: Polisen får använda hemliga mikrofoner. Risk för tredje man medger utredarna.* Polisen skall ha möjlighet att använda mikrofoner vid utredningar av grova brott. Det kommer tvångsmedelskommittén att föreslå i sitt betänkande... De brott som då blir aktuella är förutom narkotika, mord, våldtäkt och brott mot rikets säkerhet... På ett par punkter är tvångsmedelskommittén ännu oense... Om åklagare skall kunna fatta beslut om avlyssning av telefoner och mikrofoner. Idag är domstolsbeslut nödvändigt. Meningarna är hitills också delade om det skall räckas med att någon är allmänt misstänkt för ett brott. Idag krävs en skäligen misstanke... Ett allvarligt problem där utredningen heller inte kommit fram till en lösning är vad som skall hända med all sköterskottsinformation... uppgifter om ett helt annat brott... Tvångsmedelskommittén har alldeles för litet beaktat följderna för 'tredje man'. Man kan komma in i många känsliga förtroendeförhållanden, tex advokat-klient, läkare-patient och journalist-meddelare... Tvångsmedelskommittén har haft alldeles för bråttom att utreda... Den har inte haft tillräcklig tid att titta på integritetsfrågorna..." (DN 3/10 1981.)

"*Infiltration, telefonavlyssning, dolda mikrofoner. Spaningsteknologi och rättssäkerheten.* Just nu debatteras polisens spaningsmetoder – inte minst efter avslöjandet av Fleming Bromans roll som infiltratör. Går tvångsmedelskommitténs lagförslag genom så kommer det att innebära utökade och mer sofistikerade spaningsresurser. Var går gränsen mellan effektiv kamp mot den organiserade brottsligheten och urholkad rättssäkerhet?" (DN 2/3 1982. Jfr också med "Advokator inför förslag om avlyssning" – referat om ett möte i Svea Hovrätt med Svenska avdelningen av internationella juristkommissionen om modern polisteknik – SvD 23/1 1982.)

"*Fogden mäter ut vid trafikkontroll.* Omkring femton utmätningar är resultatet av tre månaders samarbete mellan polis och kronofogde i Uppsala län. Bilar och värdesaker mäts ut på plats i samband med trafikkontroller... Metoden har resulterat i ett antal anmälningar till JO. Bl a står kronofogde Sten Sjöholm i Helsingborg bakom en anmälan. Han anser att det är lagbrott av kronofogdemyndigheten att uppehålla människor på detta sätt i samband med trafikkontroller..." (SvD 4/3 1983.)

För övrigt har rationaliseringarna och deras ev påverkan på rättssäkerheten nått även själva domstolarna och rättsväsendet, bevisföringen m m.

"*Spar tid och pengar. Telefonförhör vid rättegångar.* Vittnesmål per telefon. Ökade möjligheter att avgöra brottsmål skriftligt. Det föreslår den sk rättegångsutredningen... Rättegångsutredningen tillsattes i huvudsak för att hitta lösningar till en billigare rättegångsprocess..." (SvD 1/4 1982.)

"*Förslag till riksdomstol: Fångelsedom möjlig i åtalads frånvaro...* I framtiden skall domstolarna kunna döma folk till fängelse även om de håller sig undan. Den som vill ha domstolens hjälp med att driva in fordringar får själv anstränga sig mer... Båda förslagen syftar till att minska arbetsbördan för domstolarna... Förutom böter även villkorlig dom, skyddsstillsyn och fängelse i upp till tre månader skall kunna dömas ut trots att den dömda inte är närvarande... Även själva delgivningsförfarandet skall förenklas.

"*Dömd av dator.* En man i Östersund tas om hand för fylleri. Rapport till trafiksicherhetsverket (TSV) där hans personnummer slås in i datorn. Men ett par siffror kastas om. En oförstående stockholmare får då plötsligt brev från länsstyrelse och socialnämnd om körkortsindragning och nykterhetsutredning..." (ÖC 16/2 1983.)

"*Rikskriminalens förslag möts av skarp kritik – 'Hotar rättssäkerheten'.* Politiker och rättsexpertis tog på onsdagen kraftigt avstånd från den nye rikskriminalchefen Tommy Lindströms förslag att sk omvänd bevisning ska gälla för vissa typer av grov brottslighet. – Det skulle hota rättssäkerheten, var det samlade omdömet... Per-Olof Bolding, professor i processrätt vid Lunds universitet: – Vi har redan ett slags omvänd bevisföring i skatteprocesserna, de misstänkta måste då lägga alla sina papper på bordet. Men att föra över det här systemet till de ekonomiska brotten i allmänhet är ytterst betänkligt. – Polisens utredningsdilemma finns också på många andra områden, tex när det gäller våldtäkter. Våldigt få av våldtäkterna kan bevisas..." (DN 22/10 1981.)

"*Bevis på P-synd ej nödvändigt före inkasso.* Ett kommunalt parkeringsbolag behöver inte kunna bevisa att en 'bötfull' trafikant verkligen fått parkeringsanmärkning. Betalar inte syndare inom föreskriven tid kan bolaget lämna ärendet till inkassering med tillhörande extrakostnader..." (DN 18/10 1984.)

"*Måste avgöras av HD' – Domare anklagar tre kolleger för jäv i krånglig rättegång...* Man skall inte kritisera de enskilda domarna. De är bara offer för den nya lagstiftning som nu gör det möjligt att avgöra även allvarliga brott på handlingarna... Domstolarna måste slå vakt om sin integritet och inte bara tänka på domstolsverket och på att spara pengar..." (SvD 22/2 1985.)

”Postpoliser? En fd överdirektör i riksskatteverket och numera ordförande i folkbokföringskommittén har kläckt den briljanta idén att postens anställda skall bli rapportörer till de lokala skattemyndigheterna. Den som begär tillfällig eftersändning skall i framtiden, om utredningen får som den vill, inrapporteras till skattemyndigheten. Det anses tydligen inte vara en tillräckligt effektiv kontroll att göra som lokala skattemyndigheten i Stockholm och brevlades fråga kvinnorna var de vistas om näterna... Alldeles oavsett det goda i syftet att bekämpa skattefusk och bidragsfiffel är det oacceptabelt att alltifler – myndigheter och andra – åläggs uppgiftsskyldighet till andra myndigheter. Det riskerar att sluta med ett sofistikerat angiverisystem där *medborgarna helt saknar möjlighet både att själva angöra vilken information myndigheterna skall ha tillgång till och att kontrollera uppgifternas riktighet.*” (SvD 5/1 1984, min kursivering.)

Om vi relaterar ovanstående tidningscitat till skriftens tidigare delar framgår det tydligt att ju mera ”system” likställs med enkla logiska kopplingar, desto mer problematisk blir anknytningen till ”verkligheten”. Den representeras ju av ”databaseringen” och ”användningen”. Databaseringen eller datafångsten visar sig inte alls vara någon enkel fråga om att samla data, eller ”givna” ting. Det blir mycket riktigt, som vi redan sett, snarare en fråga om ”tagna” ting i så måtto att det i sina ytterlighetsformer krävs integritetskränkande hemliga mikrofoner, postpoliser och i allmänhet ett komplicerat statligt angiverisystem som skall mata de vanliga administrativa informationssystemen och ersätta det civila samhällets konfliktlösning.

Det är särskilt betänkligt att den administrativa – juridiska ”rationaliseringsvägen” håller på att svepa in också i advokatåren. Advokaterna kan ju definitionsmässigt, tillsammans med polisen och åklagarna, betraktas som den sociala kontaktytan för insamlingen av data till domstolarnas juridiska system. År 1982 trädde en riksdagsman tillika TCO-jurist fram i pressen för att presentera och kommentera en framlagd motion under rubriken *Advokatåren måste saneras* (DN 17/12 -81). Det gällde några advokater som hade visat sig vara inblandade i ekonomisk brottslighet. Motionärerna ifrågasatte huruvida advokatsamfundets disciplinnämnd med tillräcklig kraft ingripit mot sådana missförhållanden och efterlyste en serie av åtgärder. Blå krävde motionärerna att varje tidigare ”samröre mellan den tilltänkte advokaten och den misstänkte i form av rådgivning eller annan hjälp” skulle grunda sk försvarsjäv. De krävde också en lag om föreskrifter om ett informationsutbyte mellan myndigheter och Advokatsamfundet. I ett debattsvar med rubriken ”Bevara advokatårens oberoende” bemötte två företrädare för Sveriges advokatsamfund den föreslagna motionen (DN 13/1 1982). De hävdade att Advokatsamfundet redan utslutit två av de åsyftade advokaterna och att för övrigt disciplinnämndens verksamhet inte var någon ersättning för, utan tillägg till ordinarie lagföring inför domstol i syfte att beivra även icke straffbara överträdelser av god advokatsed. De ifrågasatte också tron att man skulle kunna få bukt med sk ekonomisk och organiserad brottslighet genom att hålla efter

advokaterna. Idén om ”försvarsjäv” innebär dessutom, enklare uttryckt, att en misstänkt aldrig skall kunna som försvarare välja en advokat som han på grund av tidigare kontakter känner och har förtroende för. Slutligen hade Advokatsamfundets företrädare svårt att förstå vad motionärerna hade i tankarna när de föreslog ”information” i riktning från samfundet till myndigheterna, och de tillade:

”En oberoende advokatår utgör en av hörnstenarna i ett rättssamhälle. I totalitära stater tolereras inte någon från den politiska maktapparaten fristående advokatår. Disciplinär tillsyn över advokatåren av ett i politisk ordning utsett organ tangerar gränsen för vad som anses ett demokratiskt samhälle”. (DN 13/1 1982.) (Se även ”Rättssäkerhet satt ur spel” insändare i SvD 4/2 1983 ang tingsrättens dom över en advokat pga hans ”otillbörliga” kontakter vid faktainsamling.)

De betänkliga konsekvenserna av den här skisserade utvecklingen för rättssäkerheten avspeglar sig på alla fronter, inte minst hos myndigheterna inom vårdsektorn som står kluvna i sina dubbla roller som både myndigheter och som en sorts läkare/advokater (se t ex ”Hård kritik mot sekretesslagen. Problembarnen drabbas”, DN 19/5 1981, och ”Replik om sekretess, socialtjänst och frivillighet: Om tvång gäller – säg det rent ut”, DN 16/6 1981). Det går nog knappast att göra om problemet till att gälla enkla ideologiska och partipolitiska motsättningar, vilket antydts också av det faktum att liknande tendenser finns i ett icke socialistiskt om än också demokratiskt och kapitalistiskt land som USA. Det amerikanska advokatsamfundet, The American Bar Association, antog emellertid efter sju års intensiv debatt en ny etisk kod för sina medlemmar som i stort bevarar den traditionella integriteten och sekretessen i förhållandet mellan advokater och deras klienter (enligt referat i ”International Herald Tribune”, 4/8 1983).

4.3 Ekonomisk brottslighet och de kritiska rösterna

Sverige är fn inte inblandat i något krig och genomgår inte heller något inbördeskrig. Vi har inte drabbats av några naturkatastrofer och vi upplever inte heller någon våg av fattigdom som riskerar att t ex genom svält slå ut stora delar av befolkningen. Landet är inte något erkänt tillhåll eller mål för internationella terroristorganisationer. Inte heller har vi, vad vi vet, någon mafia eller något gangstervälde i egentlig mening. Inte lider vi av rasoroligheter eller av sviterna efter kolonialkrig.

Tvärtom, vi betraktas fortfarande på flera håll som det land som har världens högsta, jämnt fördelade och trygga levnadsstandard. Ändå har de senaste årens ökande ingrepp i integriteten och rättssäkerheten, som nu-

mera börjar bli kännbara även på företagsplanet, skett i namnet av "ekonomin" och kanske i särskilt hög grad den "solidariska ekonomin" som de sk rationaliseringarna och särskilt de administrativa datoriseringarna avser.

Nu är det så att i brist på ett klimat av ömsesidigt förtroende i samhället, eller i brist på koppling mellan politik och moral, kan alla utsagor vid behov vändas upp och ned. Man kan t ex alltså hävda att hade vi inte gjort som vi rådde göra – rationaliserat m m – så skulle både ekonomin och integriteten ligga sämre till än de gör idag. Det finns inga rationella argument som biter på dem som inte vill lyssna utom möjligen kärlek "i biblisk mening" (1 Kor 13).

Ändå kan det vara värt att påpeka det anmärkningsvärda faktum att statens senaste och planerade administrativa rationaliseringar oftast råkar legitimeras med hänvisning till "ekonomin" (egentligen teknik och "insparingar") och till statens kamp mot den ekonomiska brottsligheten, de sk "eko-brotten".

Det stora, samhällsvetenskapliga systemproblemet är emellertid – som datainspektionens generaldirektör uttryckte det i en tidningsartikel (SvD 4/4 1982) – att den stora "inne-debatten" om ekonomisk brottslighet har varit aningslös och förödande. I analogi med den kollektiva hysterin i USA på 1950-talet när "maccarthysmen" organiserade klappjakten på kommunister, så är idag alla de som ifrågasätter metoderna för bekämpning av eko-brott i princip misstänkta för att inte ha rent mjöl i påsen eller för att gå storkapitalets ärenden.

Ändå har stark och kvalificerad kritik riktats mot det tänkesätt som bär upp de statliga rationaliseringsåtgärderna mot den ekonomiska brottsligheten. I en artikel under rubriken "EKO-kommissionen filosoferar" pekar en kammarrättslagman på att kommissionens arbete har trots sin inriktning på "brottslighet" inte uppehållit sig vid en analys eller belysning av begreppet. I betänkandet "Ekonomisk brottslighet i Sverige" presenteras bl a en mängd "statistik" men även vissa "filosofiska" synpunkter på tex fördelningspolitik och samhällssolidaritet. De mest intressanta och anmärkningsvärda är de som gäller *rättssäkerhet*. Artikelns författare påpekar att i det allmänna språkbruket är rättssäkerhet förbunden med tanken på en avvägning mellan personlig frihet och skydd för övergrepp från andra medborgare och från samhället (här menas väl staten) självt. Kommissionen skiljer emellertid mellan två begrepp, nämligen "det traditionella rättssäkerhetsbegreppet" och vad som kallas "den moderna synen" på rättssäkerheten. Det *traditionella* begreppet utformades enligt kommissionen på 1700-talet. Det kan betraktas som ett radikalt och humanitärt krav i en annan tidsålder och under helt andra samhällsförhållanden än i vår moderna tid. Vad det gällde var att skydda den enskilde mot en övermäktig och ofta grym stat.

Annat är det enligt eko-kommissionen med den *moderna* synen på rättssäkerheten. Nu menas med rättssäkerhet rättsskydd, närmare bestämt att inte behöva utsättas för brott. Ett rättssäkert samhälle blir därför

ett samhälle där staten effektivt skyddar medborgarna mot brott. Det innebär då att folk i dagens moderna samhälle skall ha en "offerinriktad" grundsyn på rättssäkerheten. Det förblir oklart vad detta betyder.

Eftersom det råder ett motsatsförhållande mellan de två så konstruerade begreppen måste staten göra "avvägningar" mellan de två, mellan att en oskyldig blir dömd och en skyldig får gå fri och på det viset eventuellt vållar ytterligare skada. Staten ställs då inför problemet att avväga mellan att övervinna det hinder som den äldre rättssäkerhetssynen kan utgöra när staten vill förverkliga den moderna uppfattningen och risken av att det kriminalpolitiska tänkandet innehåller ett icke ringa mått av pragmatism som kan sammanfattas med att "ändamålet helgar medlen".

Läsaren blir benägen att hålla med artikelns kritiske författare att den enda rimliga slutsats man kan dra av kommissionens utläggningar är att det enligt kommissionen är så betydelsefullt att bekämpa ekonomisk brottslighet att man inte får vara så värst noga med medlen. Däremot tror jag att orsaken till denna kris i det juridiska tänkandet ligger mycket djupare än i kopplingen mellan rättssäkerhet, effektivitet och humanitet.

För det första vilar kommissionens synsätt på det omöjliga i att återföra vildvuxna nätverk av logiska regler och databaser till något effektivitets- och prestationsmått. (Jämför med den tidigare diskussionen om system som "kopplingar" och om juridisk formalisering.) När allt kommer omkring är själva begreppet effektivitet så komplicerat att om det följdes upp till sin yttersta mening skulle det uppenbara alla problem som kretsar kring rättssäkerheten.² (Jfr med den tidigare diskussionen om integritet och dess förhållande till offentlighet, sekretess, datakvalitet och medinflytande.) Missförståndet av den samhällsvetenskapliga innebörden av begreppet effektivitet är mycket riktigt helt i linje med rikskriminalens önskan att datorisera sitt spaningsregister mot ekonomisk brottslighet (SEB). Uppgifterna i SEB bygger på "ett underrättelseförfarande som är förstadier till den normala spaningen". Det betyder alltså att uppgifterna gäller brottsmisstankar på ett tidigt stadium. Det kan vara allt från en uppgift i ett radio- eller TV-program till ett förflutet ord på gatan. Det kan också vara namn och telefonnummer i dagstidningarnas annonser, där polisen har anledning att vara misstänksam. Det kan också vara okontrollerade uppgifter från tipsare som ringer till rikskriminalen och berättar om grannars lyxliv m m.³

För det andra, och i sista hand det viktigaste, kan det här överförenklade effektivitets- och databastänkandet representera ett konkret uttryck för den skandinaviska juridiska rättsrealistiska skolan som också utgör del av den teoretiska grunden för vår statliga sociala ingenjörskonst. Det är den filosofi vars bristfälliga etik fördömdes i den tidigare citerade artikeln av biskop Martin Lönnebo som också pekar på det Hågerströmska arvet i fd justitieminister Carl Lidboms syn på lagstiftningsarbete. Det är ett arv som tydligen inte beaktar den juridiska tradition som tex representeras av W. von Humboldts på kontinenten inflytelserika "Essä över gränserna för statens verksamhet"⁴ som i hög grad är tillägnad säkerhetsproblematik-

ken. Där kan det t ex heta att säkerheten i första hand utgör garantin för friheten inom lagens ramar: statens enhet är ett sekundärt medel för vilket man inte bör offra det egentliga målet, dvs människan; annars skulle vi råka ut för motsägelsen som består av att kollektivet skulle ha rätt att offra individen medan denne inte skulle ha skyldighet att offra sig själv.

Den oheliga alliansen mellan en socialistisk och en borgerlig juridisk tradition anser möjligen att det icke är nödvändigt att befatta sig med vad som torde betraktas som liberala-romantiska spetsfunderingar med vilka von Humboldt underbygger sina omfattande och nyanserade resonemang. Svensk juridik får emellertid förmodligen betala ett högt pris för den låga takhöjden i den rättsvetenskapliga debatten.

Sålunda påtalar en hovrättsassessor, tillika sakkunnig i justitiedepartementet, att regeringens proposition angående specialdomstolar för ekobrott (1984/85:178) tycktes stå i strid med grundlagen.⁵ Förslaget innebar att handläggningen av ekobrottmål av särskilt komplicerad art skall koncentreras till vissa tingsrätter med särskild sammansättning av eko-specialister som särskilt utses av regeringen. Tidigare har sådana mål handlagts enligt de regler som gäller för vanliga brottmål med hjälp av experter och dylikt. Lagrådet kunde inte tillstyrka detta förslag om koncentration, bl a under hänvisning till att det skulle innebära "ett ingrepp i vår rättsordning av betydande principiell räckvidd" och det skulle även kunna leda till uppdelning av tingsrätterna i A-domstolar för "svåra" mål (egentligen – mera specialiserade) och B-domstolar som uppfattas som kvalitativt mindre högstående.

Förslaget kunde sägas stå i strid med förbudet mot att inrätta specialdomstolar för redan begången gärning i den mån staten inte var beredd att tåla en effektivitetsförlust i behandlingen av ekobrott som begåtts före förslagets realisering. Den viktigaste anmärkningen tycks emellertid vara mot de föreslagna urvalsmetoderna att låta "de tillämpande organen – åklagare och domstolar – ... själva bestämma" när ett eko-mål föreligger. Detta berör den grundprincip som utmärker västerländsk rättstradition – att rättskipningen skall ske i en ordning som är så fristående från statsmakten som möjligt – med hjälp av regler till skydd för domarens oavhängighet och regler om att målen skall fördelas slumpmässigt.

Under senare år har emellertid administrativ styrning med avsteg från en strikt lottnings använts för att höja effektiviteten, dvs öka avverknings-takten. Kritiken mot förslaget om särskilda ekodomstolar tog fasta på att det innebär att krafter som står utanför den egna domstolens kontroll för första gången kommer att administrativt kunna styra fördelningen av vissa mål. "Åklagare och domstolar" skall enligt förslaget själva bestämma fördelningen. Redan sammanställningen av åklagare och domstolar som de "tillämpande organen" vittnar emellertid om att man sammanblandar åklagarmyndighetens funktion att företräda den ena parten i målet, *staten*, med domstolens funktion som skall vara opartisk. (Detta utgör också den grundläggande distinktionen mellan administration och rättsväsende som togs upp i diskussionen om myndigheternas kommersialisering.) Genom

den nya urvalsmetoden kopplas domstolen på ett olyckligt sätt ihop med den ena parten vid fördelningen av vissa mål. Valet av de tingsrätter som skall handlägga ekobrottmålen och utnämning av domare i dessa får till skillnad från nu stor betydelse i framtiden om förslaget antas. Ett genomförande av förslaget om administrativ styrning genom koncentration bedömdes också på sikt kunna ge en viss "samsyn" mellan åklagare och domstolar rörande eko-brottmålen handläggning.

Kritiken bemöttes i en senare artikel i samma tidning, författad av ett departementsråd i justitiedepartementet.⁶ I den hävdades att kritiken mot förslagets grundlagsstridighet föreföll "ovanligt långsökt" eftersom tillskapandet av särskilda ekodomstolar snarare kan tolkas som en utvidgning av det "geografiska kompetensområdet" eller domkretsindelning rörande vissa tingsrätter som regeringen ensam har rätt att besluta om. När det gäller risken att sammanföra åklagare och domstolar till "tillämpande organ" som kan styra överflyttning av brottmål mellan olika domstolar, avvisas farhågorna med att åklagare har valmöjligheter och kan göra detta redan idag (låt vara under förutsättningen att flera domstolar är behöriga och att domstolen kan vilja ha ett ord med i laget). Författaren återkommer till argumentet att inget är principiellt nytt i förslaget och drar analogin mellan ekomål (där emellertid "ekonomisk brottslighet" är ett nytt och, som påpekats tidigare, icke penetrerat begrepp) och fastighetsmål eller sjömål.

Det anmärkningsvärda är emellertid att nästan halva artikeln som svarar på kritiken ägnas åt att i något förtäckt ordalag klandra dess författare för att ha brutit en "oskriven regel" att tjänstemän i regeringskansliet (sakkunnig i justitiedepartementet) inte skall gå ut i offentlig polemik mot regeringens beslut. Med tanke på att en departements tjänsteman – bortsett från de politiskt tillsatta – har att arbeta under regeringar av olika politisk färg, borde han för att bevara den klassiska tjänstemannarollen i *objektivitetens och saktighetens* namn uppvisa *lojalitet*. Han bör avhålla sig från offentlig kritik av beslutet och lojalt verka för att det genomförs. En tjänsteman som av samvetsskäl inte anser sig kunna avstå från offentlig kritik av regeringsbeslut bör välja en annan arbetsplats. Hela frågan gäller att på sikt lyckas behålla en politiskt oberoende tjänstemannakår.⁷

I en slutreplik⁸ påpekar författaren till den ursprungliga kritiska artikeln att det nya med förslaget är vilken effekt ändringarna i rättegångsbalken sammantaget får, oavsett avsikterna som uttalas i propositionen. Den regering som önskar kan utpeka en enda tingsrätt dit alla komplicerade mål skall föras. Denna tingsrätt har vid handläggningen av målen en annorlunda sammansättning än vid avgörande av de mål som inte tillhör den speciella kategorin. Har man därigenom inte "inrättat en domstol" eller – som fallet är med fastighetsdomstolar – tillskapat en "särskild" domstol?

Eftersom förutsättningarna för vad som skall vara ett komplicerat brottmål inte fanns närmare angivna i lagförslaget var väl avsikten att "åklagare och domstolar tillsammans" skall avgöra om målet tillhör den utvalda kategorin. *Förvaltningsmyndighet och domstol åläggs att gemensamt träffa*

avgörande som rör en enskilds rätt utan möjlighet till insyn eller påverkan från denne. Samsyn i fråga om bevisbedömning mellan åklagare och domstol kan bli en följd av det gemensamma ansvaret för urvalet om vilka mål som skall anses vara komplicerade. Därför är "kopplingen mellan åklagare och domstol principiellt felaktig. Domstol bör vara så fristående från förvaltningsmyndighet som möjligt och inte åläggas den form av samarbete vid prövning i brottmål som förslaget tycktes förutsätta."

På senare år har kvalificerad juristkritik riktats från flera håll mot den svenska "administrativa juridiken". Den mest uppmärksammade har tro- ligen varit hovrättsrådet Brita Sundberg-Weitmans bok "Saklighet och godtycke i rättskipning och förvaltning", som utkom år 1981. Den berör, med exempel på rättsfall, den allmänna frågan om rättssamhällets urhol- ning. En bokrecension som ger en översikt över bokens innehåll tar bl a upp följande:⁹

"Lagar som hotar rättssäkerheten. Tron på rättssamhället är inte särskilt stor idag bland folk i allmänhet. Många menar att lagen i åtskilliga fall används för att skydda maktapparatusens myndighetsutövning på bekostnad av de enskilda medborgarnas grundlagsfästa fri- och rättigheter. Nedslående exempel saknas inte, t ex den beryktade sk undantagslagen, nu under be- handling i Europarådets kommission för de mänskliga rättigheterna. Den ger högre ämbetsmän vissa rättsliga privilegier, och bryter alltså mot princi- pen likhet inför lagen. — Offentligt anställda tjänstemäns åsikts- och yttran- defrihet är ett sådant exempel. I tjänsten skall de iakta saklighet och opartiskhet i sina yttranden. Utanför tjänsten har de samma rättigheter som alla andra medborgare. Och sedan tjänstefelet avskaffades kan man inte heller lägga en statstjänsteman ett oskickligt uttalande till last och åtala honom. — Men så enkelt är det inte. Med flera fall visar författaren hur man näpser alltför frispåkiga tjänstemän. Man ifrågasätter deras allmänna lämp- lighet för ämbetet och straffar med t ex utebliven befordran. Brita Sundberg- Weitman är kritisk mot det sätt på vilket lagar skrivs sedan något totalt år tillbaka. Normlösa lagar, dvs lagar som inte innebär annat än en fullmakt för myndigheter att utöva tvång mot den enskilde. ... ger alltför stort utrymme för den enskilde befattningshavarens värderingar och begränsar riksdagens möjligheter att kontrollera rättsutvecklingen."

I en senare artikel (DN 21/6 1982) tar samma hovrättsråd upp bl a proble- met med optisk TV-övervakning och myndigheter som en person ovetande spelar in ett samtal med honom och som JO fördömt i ämbetsberättelsen 1975/76. (Sedan dess har tvångsmedelskommittén, som DN uppmärksam- mat i en notis den 3/10 1981, föreslagit att polisen skall få möjlighet att använda t o m *dolda* TV-kameror för övervakning av *allmänna* platser.) Det gäller att myndigheterna inte bara har att iakta lagar och förordningar, utan att de dessutom måste följa allmänna grundsatser och "oskriven rätt", som i hög grad berör integritet, heder och moral. Både grundlagberedning- en i sitt förslag till regeringsform och ämbetsansvarskommittén föreslog ett uttryckligt klargörande att myndigheter måste handla i enlighet med rättsordningen (och syftade då bl a på oskriven rätt — SOU 1972:15 s 96)

och att med lag och förordning skulle jämnställas andra rättskällor. Dåva- rande justitieminister Lennart Geijer tyckte emellertid att sådant var så självklart att ett särskilt stadgande eller bestämmelse härom inte behövdes (prop 1973:90 228, prop 1975:78, s 180, jfr SOU 1969:20 s 42).

Vid ett annat tillfälle ("Fundamental rättsprincip", SvD 31/1 1982) gäll- de det att inför pressen försvara hovrättens ogillande av ett åtal mot en man anklagad för grova narkotikabrott. Folkopinionen hade tydligen starkt påverkats av bl a en kvällstidning som för sin del dömde mannen långt innan han blivit fälld av lägre instans. Domaren fann sig nödsakad att förklara att bevisningen rörande mannens skuld inte höll. Önskvärdsheten av ett ev straffs allmänt avskräckande verkan på andra brottslingar, förlus- ten av betydande samhällsresurser som nedlagts i flerårig intensiv spaning, domstolens anseende inför kvällstidningen och dess läsekrets och intui- tionen att någon annan domstol kunde ha kommit till annat beslut kunde fresta till en fällande dom. Domaren anförde:

"När hovrätten ändå frikände den åtalade, handlade hovrätten i enlighet med en fundamental princip i svensk rätt, en princip som säger att ingen får dömas för ett brott, om det inte på ett övertygande sätt har visats att han begått brottet. Principen är för övrigt inte speciell för svensk rätt. Den är en del av det västerländska kulturarvet och kan ses som ett uttryck för samhäl- lets respekt för individen."

Medan vissa domare alltså värnar om det västerländska kulturarvet (prin- cipen om "beyond reasonable doubt") och menar att "alla goda krafter borde förena sig i att försöka återuppväcka intresset för och insikten om vår rättskultur", var de administrativa rationaliserarnas intresse riktat mot någonting helt annat. Ordföranden i rättgångsutredningen, fd JK Ingvar Gullnäs underströk enligt en tidningsintervju (SvD 25/1 1982) att utred- ningen eftersträvarde *snabbhet och lägre kostnader*. Genom ändringar i rättgångsbalken gällde det "att få domarna mer aktiva och som en följd av detta också mer likartade i sin processledning". Gullnäs underströk "att det naturligtvis inte går att nå en absolut enhetlighet eftersom domar- na dock är människor". Han ansåg dock att "en viss" likformighet bör eftersträvas och tillade att "de bör också utgå från samma filosofi".

Om inte utredningens betänkande skall betraktas som "filosofi" kan vi då fråga oss på vilket sätt en sådan utredning tog hänsyn till de filosofiska och vetenskapliga frågorna om equality mot equity, dvs samspelet mellan det unika och generella i det juridiska beslutet och själva objektivitetens natur. De är frågor som vi tagit upp i skriftens andra del och som är nära knutna till den historiska debatten mellan olika juridiska och administrati- va skolor. Det gäller i sista hand just förvaltningen av det västerländska kulturarvet i allmänhet och återuppväckandet av vår rättskultur och veten- skapliga kultur i synnerhet. Det är också frågan om individens värde trots att som vi såg tidigare många juristers andlige fader Axel Hägerström skämtade om moraliska och metafysiska fördomar, såsom t ex människo-

värde. Detta trots att han lär själv ha varit "en utmärkt god människa och handlade som en fullblods metafysiker" (Martin Lönnebo i ÖC 23/11 1984). Det finns nämligen andra filosofiska perspektiv än de som leder oss att konstatera att "domarna dock är människor" och kanske i möjligaste mån borde bortrationaliseras med hjälp av datoriserade juridiska expertsystem.

Det är möjligt att vi idag bevitnar i behandlingen av integritet och rättssäkerhet (och skilsmässor, aborter, dödsbegreppet m.m.) en uppluckring av den svenska och kanske västerländska synen på människovärde. "Dömd till livstid utan bevis" (DN 21/10 1985) var tidningsrubriken om en berättelse för hur en mordgåta i Finland hotar vända upp och ned på praxis med bevisföring. En av Finlands främsta experter på straffrätt ställer sig skeptisk till högsta domstolens formulering om att fullständig bevisföring inte krävs ens i ett fall där straffet är så hårt som livstid: "På basen av sådan motivering kan ju underrätterna börja sänka bevisröskeln."

Vad har vi då lärt oss från den här inledande genomgången av mera specialiserad och konkret juridisk kritik?

1 Först och främst, att "filosofi" är viktig och mycket konkret i sina följder.¹⁰ När tex EKO-kommissionen avstår från att penetrera begreppet *ekonomisk brottslighet* och den ifrågasätter det "traditionella" rättssäkerhetsbegreppet vars utformning den förlägger till 1700-talet, eller när rättegångsutredningen beklagar att domare inte agerar aktivt och lika och att de dock är människor, då är det exempel på omedvetna filosofiska och därmed också etiska ställningstaganden och val mellan olika juridiska administrativa skolbildningar.

2 Att lättast offilosofiskt och ohistoriskt förkasta det "gamla traditionella" rättssäkerhetsbegreppet innebär risk för att kasta bort upplysningstidens eventuella barn med badvattnet. Om upplysningen tog Gud och Kungen från centrum för att i stället placera *Människan* eller hennes "förnuft" i centrum då finns det risk för att vi idag i rationaliseringens namn flyttar på människan för att i stället sätta *Kollektivet* i centrum, representerat av staten och dess finanser. Då blir det desto viktigare att politiker och andra maktcentra redovisar sina filosofiska eller ideologiska grunder och i utredningar eller på annat sätt överskrider den överförenklade rationaliseringens utilitaristiska filosofi.

3 Vissa anmärkningsvärda resonemang i utredningar och i massmedia, liksom idén att samhället representeras av staten och dess finanser, eller tex att domstolar och åklagare borde "samarbeta" i beredningen av ett brottmål, eller att en tjänsteman borde vara "lojal" och avstå från kritik mot regeringsbeslut, vilar på den analytiska *sammanblandningen mellan begreppen stat och samhälle*, mellan administration, politik och etik som den borde uttryckas i lagstiftning och i allmänna rättsgrundsatser – den oskrivna rätten. Den här sammanblandningen vilar på kontroversiella historiska förklaringar som försvarar en intellektuell diskussion av begrepp-

pet juridiska personer.¹¹ Den skapar också en konstgjord motsättning mellan stat och kapital (storföretag) där vänsterns teoribildning i "bästa" fall skulle ha identifierat en motsättning mellan arbete och kapital.

4 Som biverkan av sammanblandningen mellan stat och samhälle tenderar kritiken mot staten att kvävas i "lojalitetens" namn¹² som i fallet med kritiken mot tillskapandet av särskilda eko-domstolar genom omorganisering av vissa tingsrätter. Det sammanfaller med att man vill dra ett likhets-tecken mellan stat = välfärdsstat = samhälle = folkets vilja = folkligt rättsmedvetande = moral = lojalitet mot staten. Det leder dessutom till att lojalitetsbrott mot staten eller mot dess bärande parti kan tolkas som omoral eller i bästa fall som ett utslag av "rent personliga" samvetsskäl som inte står i samklang med staten, och borde leda till att en tjänsteman borde söka sig till en annan arbetsplats.

5 Sammanblandningen av administration och politik sker på så sätt att politiken alltmer tenderar att föras genom och inom statsförvaltningen enligt en bärande filosofi om samhällets rationalisering som omedvetet anknyter till 1800-talets teknokratiska utopiska socialism. Det är i så fall inte fråga om att statsförvaltningen skulle bli i någon mening "infiltrerad" och att den skulle ta över något politiskt handlingsmönster. Politikerna, lika mycket som företagsledarna som hejar på datorrtionaliseringarnas filosofi, möter administratörerna på administratörernas egen nya mark och egna villkor. Samtliga dessa grupper ikläder sig den gemensamma rollen av sociala ingenjörer, expert-tekniker eller organisationsingenjörer. På den akademiska fronten vid våra universitet efterträds den tidigare ergonomin av studier av sk människa – maskin interaktion och den tidigare arbetsvetenskapen och sociotekniken av märkliga hybrider såsom "dator-samhällets utveckling", "informationssamhällets utveckling", konsvensstudier och dylikt.

Enligt den tidiga franska socialismens programförklaring skulle ju den statliga politiska (och militära) organisationen ersättas av den administrativa (och industriella). Den liberale Hayek uppmärksammar sålunda socialismens pionjärer Saint-Simons och Comtes programförklaring i nära anslutning till deras angrepp mot individens frihet och mot den traditionella integriteten eller rättssäkerheten.¹³

"In the one great factory which France will become, a new kind of freedom will exist: with the formula which Friedrich Engels was later to make famous, we are promised that under the new and definite organization, which is the final destiny of mankind, the governmental or military organization will be replaced by the administrative or industrial."¹⁴

Saint-Simon och Comte konstaterar att borgarna som gjorde revolutionen har smält samman med adeln och att det bara finns två klasser kvar. Till slut måste striden föras mellan parasiterna och producenterna. Företagar-

na får här förtroendet och ansvaret att organisera och leda arbetarna under förutsättning att de främjar de fattigaste och talrikaste klasserna: proletariats underhåll bör garanteras genom tillskapandet av sysselsättning åt de arbetsföra och genom stödet till de handikappade.

Det är möjligt att företagens framtid i Sverige samt utvecklingen av deras förhållande till staten kan härledas ur den rationaliseringsfilosofi som ligger bakom ovanstående programförklaring. Det är rimligt att en sådan härledning kräver insatser av en storleksordning som är jämförbar med det som fn satsas på utvecklingen och förverkligandet av en statlig industripolitik. De bör säkert kompletteras med bredare och djupare kulturkritiska och politiska-historiska studier som exemplifieras i följande avsnitt.

4.4 Den bredare kulturkritiken

Vetenskapen har blivit alltmer specialiserad. Vill man belysa en fråga som inte tydligt faller *inom* någon specifik universitetsdisciplin är risken stor att man får avstå från att få den utforskad. Och att "falla inom" ett akademiskt etablerat kunskapsområde innebär ofta att hamna under öket av ensstaka tongivande anslagsgivare och etablerade forskare. De kan vara oroliga för att behöva ödmjukt erkänna att de inte känner för eller inte behärskar något de borde och kunde ta ansvar för. De föredrar att hänvisa frågan till någon annan institution eller något annat ämne. De försöker överflytta ansvaret för ingenmansland till andra genom att fria till dem med den välkända "retoriska" formeln som börjar med: "Du som är så duktig – klarar du inte att ta hand om...". Ett föga uppmärksammat förhållande är att oviljan eller rädslan för att ta ansvar och försöka tackla något "alltför stort" ibland kan ligga till grund för svärmeriet för sk tvårvetenskapliga samarbetsprojekt. Det är "teamwork" med många inblandade som förlöjligar gammalmodiga forskande "ensamvargar", men där det är svårt att finna någon som är slutansvarig. Det hör till sakens natur att denna skuggsida på det vetenskapliga arbetet är mycket mindre känd än solsidan som, paradoxalt nog – ser både specialiseringar och det tvårvetenskapliga samarbetet som ett uttryck för ett ödmjukt (och krävlöst!) erkännande av den egna förmågens begränsning. Låt oss lämna över moralfrågorna till teologerna och användningsfrågorna till användarna!

Så här riskerar frågan att behandlas som är aktuell i den här skriften: Vad innebär statsförvaltningens datorisering på lång sikt?

När man för ca femton år sedan ställde motsvarande fråga om vad industrins rationalisering innebär för löntagarna lär det inte heller ha funnits något etablerat forskningsområde som antog utmaningen och accepterade ansvaret. Några av de ensstaka intresserade universitetslärare och doktorander som inte fick de etablerade forskarnas stöd medverkade i stället till bildandet av Arbetslivscentrum och flyttade senare dit. Forsk-

ning om data och integritet fick inte heller något riktigt universitetshemvist. Den blev från allra första början förvandlad till en statlig utredningsfråga med viss lös anknytning till det rättsvetenskapliga-juridiska området för att strax därefter institutionaliseras i datainspektionens verksamhet. Det vetenskapliga samfundet lämnar alltså över ansvaret till "andra" och i den mån det över huvud taget finns några andra så är sannolikheten stor att det blir *staten* och dess förlängda arm – de anslagsgivande sk sektorsorganen – som tar över. Det kan utgöra en koppling till våra tidigare hänvisningar till statens makt och ansvar och till universitetets kommersialisering.

När det gäller data och företagets integritet är dessa också ingenmansland eller – vilket är likvärdigt – opportunistiskt konjunkturbetonat allmansland. Enstaka bland mina akademiska kolleger har mycket ofta och aktivt kämpat för att sådana frågor åtminstone skulle hållas utanför deras ansvarsområde. Det är mycket möjligt att sådana attityder på sikt blir ett argument för näringslivet att skaffa sig flera privata utredningsinstitut eller forskningscentra och på sikt kanske även "företagsuniversitet".

Problemet är att "verkligheten", liksom "livet" och kulturen inte kan tvärstanna där vår ansvarslösa, moderna, specialiserade, teknifierade eller opportunistiska "vetenskap" råkar uttömma sina möjligheter.¹

En läkare måste först och främst bota en människa sedd som ett praktiskt problem, inte studera fysiologiska eller biokemiska problem med scientistiska metod-nycker i ett laboratorium som riskerar bli lekstuga. Det är inte läkaren som ställer frågor (experimentella hypoteser) till laboratoriets "natur", utan det är själva livets natur som ställer frågor till läkaren. En advokat behöver inte vara jurist (i varje fall inte om detta innebär att tillhöra den rättsrealistiska skolan), en språklärare behöver inte vara filolog (allra minst då detta innebär att tillhöra den datorlingvistiska skolan), en psykolog behöver inte vara kognitionsforskare osv.

I takt med att universitetsvetenskapen specialiseras och avsäger sig det moraliska ansvaret för avnämarnas problem kommer därför "konsekvenserna" tillbaka in i elfenbenstornet genom bakdörren. Det sker i de olyckliga formen av krav på verklighets- eller näringslivsanknytning, konsekvensstudier, yrkesorientering, nedtoning av krav på "teorier" till förmån för "metoder – tekniker – verktyg" osv. De uppgifter som hörde till kulturens institutionella högborg, universitetet, och till vetenskapsmännen blir i stället i bästa fall överlämnade – om inte till staten – så till dess kvarlevande potentiella kritiker: romanförfattare, kulturljournalister, eller vissa bland vetenskapsmännens egna kolleger.²

Det är mot denna bakgrund som vi tex kan se Herman Hesses stora roman *Glaspärlspelet*, som föddes under andra världskriget ur den tyska kulturen – den moderna vetenskapsens, den nya matematikens och logikens högborg. Läsaren får aldrig riktigt veta vad det åsyftade "glaspärlspelet" är för någonting, lika litet som vi idag får veta vad en dator eller

dess logik *egentligen* är, och vad dess massiva tillämpning i det vetenskapliga arbetet, näringslivet och statsförvaltningen *egentligen* innebär på lång sikt.

"Spellet övertogs undan för undan av nästan alla vetenskaper och efterhär-
mades, det vill säga tillämpades på respektive områden, särskilt har man
funnit att så var förhållandet med den klassiska filologin och logiken. . .
Varje vetenskap som tog spelet i anspråk skapade ett spelspråk av formler, och
förkortningar och kombinationer, och spelet blev med sina formelserier och
formeldialoger mycket populärt bland den intellektuella ungdomens elit."³

Det gällde "att konstruera ett internationellt formelspråk vilket liksom den
gamla kinesiska skriften tillät att man grafiskt . . . uttryckte de mest in-
vecklade saker så att vetenskapsmännen över hela världen kunde förstå
dem". Vi skulle kunna tillägga att det gällde att utveckla inte bara ett
internationellt formelspråk utan i högsta grad först och främst ett *natio-
nellt* sådant som tillåter bl a alla företag och myndigheter att förstå det och
därigenom kunna kommunicera för att förstå varandra. Att förstå vad som
håller på att hända i Sverige, ett av västvärldens mest datoriserade länder,
skulle i det här perspektivet motsvara förståelsen av författarens, Herman
Hesses, inre budskap. Det rör sig om ett flera hundra sidors budskap som
inte lättas upp av roliga teckningar med gubbar och figurer som blivit så
populära i våra myndigheters broschyrer där svenska folket upplyses om
dess rättigheter och särskilt om skyldigheter. Det rör sig om ett budskap
författat mitt under brinnande världskrig angående en kulturkris som bärs
upp av en tom matematiserande och teknisk-logisk formalism och som
kanske inte går att beskriva på något annat sätt.

Det är kanske så att den svenska kulturen ligger så pass nära den tyska,
att just tyska intellektuella, på grundval av sina bittra krigserfarenheter, är
bäst skickade att fänga det mest problematiska i vår tro på en missuppfat-
tad vetenskap. Det kan gälla en journalist som i en tysk tidskrift för kultur
och politik i början på 80-talet levererar en svidande vidräkning med den
svenska rättvisan i ett internationellt perspektiv.⁴ Under rubriken "Sveri-
ge bryter Helsingforsavtalet" kritiserar bl a Sveriges avsaknad av en för-
fattningsdomstol och den sk undantagslagen varvid en enskild i målsägar-
talan inte kunde få en svensk domstol att pröva en högre ämbetsmans brott
i tjänsten (endast riksåklagaren kunde väcka åtal). Man tar också upp flera
fall av yrkesförbud i Sverige där den klagande inte givits tillfälle att ta del
av hemliga uppgifter som ligger honom till last vid statlig anställning inom
totalförsvaret m m.

Det är möjligt att den kritiska debatten som då fördes om den svenska
rättsstaten ute i Europa kommer att få ny vind i seglen med den nya
utvecklingen som så väl passar in i det äldre mönstret och är av ännu
allvarigare slag. I kampen mot ekonomisk brottslighet inom näringslivet
presenterades i en lagrådsremiss nya regler om skärpt näringsförbud.⁵ Det
innebär att den företagare som begått brott i anslutning till sin verksamhet

eller låtit bli att betala skatter och avgifter skall kunna förbjudas att
fortsätta sin verksamhet under en period av fem år. Den domde får inte
heller vara anställd hos någon närstående eller på annat sätt ha att göra
med den verksamhet han begått brott i, för att han inte skall kunna kringgå
förbudet.

Det är lätt att föreställa sig vad detta näringsförbud kan innebära för de
skyldiga, särskilt i tider med svår arbetslöshet som, paradoxalt nog, torde
stimulera till just sk ekonomisk brottslighet. Där skulle vi säkert ha kunnat
lära oss något av erfarenheterna från spritförbudet i USA och dess sam-
band med gangsterfenomenet under mellankrigstiden. Sverige har emeller-
tid varit skonat från de inrikespolitiska erfarenheterna och från krigens som
betingar särskild kulturell medvetenhet i t ex Tyskland och USA. Det kan
måhända även förklara att det tidigare nämnda förslaget om att i *efterhand*
komma med näringsförbud av bl a finansministern anses bära komplet-
teras med en granskning från början, eller sk vandelprövning. Den ur-
sprungliga idén var att den skulle gälla fem olika branscher: städ-, schakt-,
restaurant- och måleribranscherna samt handeln med begagnade bilar.
Regeringen har begränsat sig till restaurang- och transportbranschen.
"Idag provas sökandens lämplighet. Det nya förslaget innebär en mera
personlig prövning med hänsyn till personens allmänna laglydnad och
benägenhet att betala skatter och avgifter." Vad som i detta fall menas
med *allmän laglydnad* (och, förmodligen, också *benägenhet*) kunde fi-
nansministern inte svara på.

På några få dagar hösten 1985 kunde man för övrigt få läsa följande
tidningsrubriker: "S vill införa företagsbot" (SvD 18/10 1985), "Bankerna
skall lämna ut ränteuppgifter" (VK 23/10 1985), "Nu blir det storkontroll
av företagen!" (VK 25/10 1985), "Jag blir skrämd - Skatteexpert om nya
angiverilagen" (Exp 28/10 1985).

Det är här som kulturkritiken kommer att behöva sättas in för att väcka
den sk folkopinionen. Det har redan gjorts av den tyske författaren Hans
Magnus Enzensberger i en serie artiklar "Svensk Höst" hösten 1982 och
"Italienska irrfärder" våren 1984,⁶ där svensk mentalitet belyses i jämfö-
relse med i första hand den italienska. Dessa breda ansatser som den
anglosaxiska vetenskapen mycket riktigt på ett ofta föraktfullt sätt benäm-
ner "kulturjournalistik" ter sig i dess skugga som alltför spekulativa. De är
emellertid inte alls främmande i den kontinentalta vetenskapliga traditionen
och inte heller i t ex den svenska antropologiskt orienterade folklivsforsk-
ningen.⁷

SWERGE XXXVII

Smisk

— Ja, nu har jag bara ett par veckor kvar till pensionen, så nu kan jag säga hur det egentligen är.

Eleverna slutar jollra och lyssnar andäktigt på adjunkten.

— Swerge är ett flumtotalitär land utan en egen historia, med en kung utan funktion, med en statskyrka som man inte vill ha och med en lagstiftning som skyddar staten mot medborgarna.

— Och ni barn har föts in i städerna och saknar det bondska rotsystem som förr fanns, ni kan inte ens mjölka en ko, och ni vet egentligen inte varifrån ni kommer — ni stackars barn av Dalskulturen.

Ludvig viftar med sin lilla hand.

— Magistern, det där har jag läst i tidningen.

— Det tror jag inte.

— Jo, det är någon tysk poet som är här och analyserar Swerge. Han skrev precis det magistern sade. Har magistern talat med honom kanske och lärt honom?

Tysken

Adjunkten reser sig från katedern.

— Så långt har det gått, kära barn, att vi får ta hit utlänningar för att få sanningarna belysta. Det är riktigt. Jag har läst honom och jag delar tyskens synpunkter på härligheten i liggande årtans land, där Domustecknets eviga välfärdssymbol lyser.

— Vad skall magistern göra nu?

— Ängra alla dumheter jag lärt ut under mina år i utbildnings-samhället. Men framför allt ska jag spela frippe.

— Men vad skall vi då göra?

— Gör som tysken säger. Läs er historia om hur maktens her- rar bit för bit lagt under sig edra liv av ren välvilja.

Bo B

I träffande ordalag som jag ofta kommer att låna härnadan lyfter Enzensberger fram viktiga iakttagelser som den förfallna specialiserade vetenskapen skulle begära stora anslag i tiotals år för att försöka belägga i konsekvensstudiernas backspegel.

Hur kommer det sig att sådana lagar som kränker rättssäkerheten förslås och accepteras på ett så oproblematiskt sätt? Det motstånd vi uppbådar är lika stumt som förgäves, det är halvhjärtat. Just det som hindrar och besvärar oss lovar oss samtidigt lättnad, skydd, minskad komplexitet. Den makt att förfoga över våra egna liv som vi kräver tillbaka av byråkraternas Leviatan⁸ har vi oftast själva redan delegerat åt honom.

Risken med friheten tycks oss vara för hög och faktiskt är den knappast möjlig att bära för den enskilde längre. Detta gäller naturligtvis även på företagsnivå där stora transnationella företag vägrar befatta sig med etisk- filosofiska frågor och vägrar finansiera olönsam samhällsvetenskaplig och humanistisk forskning, dvs just det som kallades för moralvetenskaper:⁹ i bästa fall avvaktar de tillkomsten av reglerande lagstiftning och berömmar sig själva för att de håller sig inom lagens ramar.¹⁰ Den utländske iakttagaren förundras över den egendomliga karaktären hos de strategier med vilkas hjälp man här i landet försöker glätta ut den grundläggande konflikten mellan människor och deras institutioner. Båda sidor träder varandra nämligen till mötes i ett tillstånd som vore otänkbart var som helst annorstädes: *i ett tillstånd av historisk oskuld*. Den viktigaste orsaken till denna lyckliga godtrogenhet torde stå att finna i en *brist på erfarenhet* som man bara kan avundas svenskarna. Så växer kring institutionerna ett slags moralisk immunitet som andra samhällen inte känner till. Att vilja inskränka kontrollen och värja sig mot Det Godas makt — "Samhället" — sådant kan egentligen bara vara en angelägenhet för skurkar. Så kommer det sig också att den institutionella apparaten har kunnat lägga beslag inte bara på huvudparten av alla inkomster, utan också på medborgarnas moral. Det är den som sörjer för solidaritet och jämlikhet, för hjälp och beskydd, för rättvisa och anständighet — alltsammans saker som är alldeles för viktiga för att kunna överlåtas åt de vanliga människorna.

Det är kanske en anledning till att många kan vara stolta över att Sverige har en särskild lag mot barnaga och att enligt statistik som var tillgänglig år 1981, var 22 000 barn "omhändertagna" i Sverige.¹¹ Sverige lär vara "bäst" i världen på det, liksom på barnomsorg i allmänhet.

På myndighets- och företagsnivå kommer motsvarande stolthet förmodligen att uppvisas inför den snabbt växande särskilda lagstiftningen mot ekonomisk brottslighet. Samtidigt skulle det vara orättvist att reservera en unik plats just bara åt Sverige i säkerhetsavseende. Då utrikesministrarna från 35 länder samlades i Helsingfors för att fira 10-årsjubileet av den europeiska säkerhets- och samarbetskonferensen ESK hände också något alldeles särskilt.¹² Redan en dryg vecka före konferensen trädde en "speciallag" i kraft, vilken ger polisen fullmakter, som upphäver flera av de rättigheter som finns i grundlagen. Polisen fick t ex öppna och granska post, samt göra husundersökningar och kroppsvisiteringar på blotta miss-

tanken. Det kanske rentav ligger så till att det är endast i vissa små och oskulsfulla och "ohistoriska" länder (och just därför troligtvis inte i t.ex. Österrike, Ungern och Polen) som det kan finnas förutsättningar, *inklusive folkopinion*, för att nå nära 100-procentig "säkerhet". (Dock inte *rätts säkerhet*.)

Inför de tyska ögonen tycks alla livsyttringar i landet behärskas av ett slags operasontligt förnuft och följaktligen är fullt förenligt med kravet på långtgående datorisering och "artificiell intelligens". Dess finmaskiga nät omsluter varenda verkstadsklubb och varenda bondgård. Dess typiska uppenbarelseform är ämbetsverket. Alla dessa myndigheter, nämnder, expeditioner, ämbeten, enheter, styrelser och verk åtnjuter en grad av självstyrelse som knappast vore tänkbar någon annanstans och som förmodligen förutsätter tjänstemännens blinda "lojalitet". Det förefaller som om de härleder detta sitt självklara privilegium (som numera knappast tillerkänns ens *universiteten*) från det upplysta enväldets tid. Det är som om tjänstemännen som behärskar dem stod över partierna. Detsamma kan sägas om de centrala fackföreningsledarna. De tror sig kunna tala och handla inte bara i namn av sin organisation: "här måste samhället ingripa", "det kan samhället inte tillåta", "det måste samhället se till".

"Jag tycker mig minnas att det i den grå forntiden var en av vänsterns önskedrömmar att befria människorna ur deras omyndighet. Hur det kommer sig att dyrkan av staten i flera länder och, fruktat jag, även i Sverige har blivit vänsterns trobekännelse, medan lusten att bestämma själv blivit till själva uregret av borgerlig förstörelse, har jag egentligen aldrig riktigt förstått."

Jag skall återkomma till detta intressanta och centrala problem i den här skriftens sista avsnitt om moral. Hur detta breda kulturella fenomen avspeglar sig i de tidigare nämnda juridiska frågeställningarna framgår i varje fall från referatet av ett samtal Enzensberger haft med regeringsrådet Gustaf Petrén. Rättvisan, säger denne, är i Sverige inte mycket mer än en gren av förvaltningen. Domarna kommer som regel ur förvaltningen och de uppfattar sig själva som en del av statsapparaten. Vårt system har mycket ålderdomliga grundvalar som går tillbaka ända till Axel Oxenstiernas tid.¹³ Föreställningen om maktuppdelen är det helt främmande. Det svenska statstänkandet är inte intresserat av "checks and balances", utan av en kontinuerlig stabil opartisk förvaltning. Därför är vi snarare en lag än en rättsstat. Den som pockar alltför mycket på sin rätt blir betraktad som formalist. (Eller, som i den här skriften, alltför "filosofisk-teoretisk"?) Justitiombudsmannen fråntogs år 1976 varje maktmedel.¹⁴ I tveksamma fall är det alltid den verkställande makten som har det avgörande ordet i Sverige. Riksdagen och statsråden spelar "en mycket relativ" roll. Det är experterna inom ämbetsverken eller inom kommittéerna som utarbetar lagförslagen och statsministern, vars ställning är mycket stark i Sverige, har den utslagsgivande rösten i regeringen. När det gäller författningen betraktas den som en ointressant ren formalitet som länge inte ens

nämndes i svenska lagboken. I utkastet till den nya grundlagen glömde man först att ta med en specifikation över de medborgerliga rättigheterna. För övrigt saknas en uttrycklig egendomsgaranti, och ingenting sägs om någon förvaltningsdomstol. Det finns också en besynnerlig paragraf (11 kap 14 paragrafen) där det sägs att även om en föreskrift strider mot grundlagen skall föreskriften – om den är beslutad av riksdagen eller regeringen – tillämpas "utom om felet är uppenbart".

Det kan ju emellertid tänkas att man i Skandinavien undgår författningsstrider om formuleringar och tolkningar därför att man inte är hänvisad till en bit papper för att försvara den egna friheten. Det är emellertid tänkvärt att känslighet för formuleringar och tolkningar av lagtext, eller den "rättskänslighet" som utmärkte den klassiska romerska rättsstaten kännetecknade övergången från öppet våld till "civiliserade" politiska samlevnadsformer.¹⁵

Det intryck Enzensberger emellertid får av den svenska kritiken mot myndigheternas övermod och maktens inskränkthet är att den är en uppbragd retorik med en ton som ofta är gäll och ibland nästan hysterisk. Han uppfattade det som om det bara bevisade att de kritiska skribenterna var i minoritet. Och, skulle jag tillägga, det är sannolikt en liknande känsla som filmregissören Ingmar Bergman erfor då han i ett uppmärksammat fall den 30 januari 1976 p g a misstankar i ett deklarationsärende hämtades av polis, fråntogs pass och resefrihet och till följd av den offentliga förödmjukelsen bröt samman och senare fick lämna landet. Aftonbladets chefredaktör lär i sammanhanget på tidningens första sida¹⁶ å skattebetalarnas (och "samhällets") vägnar kastat hän och anklagelser efter flykten, som kunnat "med en magnifik gest resa sig upp och ta flyget till Paris" och som därmed givit Sverige dåligt rykte.

Ur kritikernas hysteriska gnäll, deras uppbragda retorik och deras "så kala, så skugglösa" analyser uppmärksammar emellertid Enzensberger att de har glömt en sak: det förflutna. Det gör andningen i deras förklaringar kort och flack. Samma öde hotar dem som ger sig in att, som i den här skriften, försöka förklara varför och hur statsförvaltningens datorisering påverkar juridiska personer. Visst är det fråga om integritet och om "metoder för systemutveckling", "utveckling av metoder och modeller" eller "teori och metodik för analys och utformning av ADB-system". Men det är på flera sätt sterila och döda frågor. Eller som kulturjournalisten uttrycker det:

"Den som inte vill veta något om Sveriges historia kommer knappast att kunna lösa den gåta som ställs av dess nutid."

För den utländske iakttagaren synes dock vänsterns teknokrater vara eniga med högers, och enligt den teknokratiska mentaliteten är historiska kunskaper irrelevanta för framtiden och för utvecklingen. Integritetsdilemmat för näringslivet består i att den teknokratiska medicinen, "tillväxt till varje pris", visserligen främjar näringslivets verksamhet och kortsik-

tiga utveckling men samtidigt är åtgärderna ouppslutligt förenade med skärpta kontroller. Det kan tänkas att det alltomfattande blandekonomiska samhället var en solskenskonstruktion, vars dolda politiska och moraliska kostnader uppenbarar sig först nu när tiden hårdnar. I och med att tiderna hårdnar leder moraliskt överförenklat tänkande och bristfällig självkännedom till att många föreställer sig politiken som en enkel kamp mellan gott och ont. Man själv befinner sig naturligtvis alltid på de godas sida medan allt som inte passar en fördoms som illojalitet, avfall, egoism, bristande ärlighet och solidaritet. Särskilt svårt och politiskt omöjligt torde det vara att i en sådan miljö försöka hävda företagets integritet då företagen i ett vulgärmarxistiskt perspektiv likställs med det onda kapitalet. När tiderna hårdnar och detta inte uppfattas som en systemkris utan som en "logisk" enkel kamp mellan gott och ont ligger det nära till hands att med alla medel försöka komma åt de andra som är onda. Det sker med hjälp av regleringar, kontroller, registreringar, tillståndsgivningar, samkörningar och dylikt. Men man missar problemet. Med varje ny reglering river man upp nya hål, man invaggas i en falsk trygghet som paradoxalt nog ökar sårbarheten inför det oförutsedda, allt i samklang med vår tidigare diskussion om säkerhet och datakvalitet.

Vid ett Italienbesök träffar kulturjournalisten Enzensberger en modern sociolog som bedriver datorstödd "statistisk" forskning av den sorten som många svenska forskare gärna vill använda Statistiska Centralbyråns databaser till. Forskaren har som kunder bl a bilindustrin, tvålbranschen och generalsekreteraren för det kristligt-demokratiska partiet. Språket och begreppen förmedlar en känsla av "Sociologen som häxmästare! Magikern som upplysningsman!"¹⁷

I ett land som Italien, där de rättsliga traditionerna är imponerande och det rättsliga systemet sedan länge är "fulländat" och överarbetat har alla fått klart för sig att lösningen inte ligger i de formella spetsfundigheterna utan i deras samspel med användningskonst och en sorts retorisk levnadsvisdom. Det är ju bara barn och unga kulturer som kan tro att utvecklingen mot det framtida vuxna livet leder allt närmare fulländningen. Det är en italienare som säger:

"Vi hatar jämlikheten. Vi föraktar den. Bara skillnaderna gillar vi... Vi är inget kollektiv, vi är en samling fria individer... Det gör det också möjligt för oss att hjälpa. Inte anonymt, genom anvisningar, intyg, datorer, utan i egen person, omedelbart och ovillkorligt... Var och en sköter sitt och de sina till varje pris, i varje fara - det är vår moral... Det hänger ihop med Italiens sena enande... Det är en förkapitalistisk hållning, en rest från feodalismen... Det är motviljan mot den 'nakna kontantbetalningen' som Marx talar om, mot pengarnas personliga makt som påtvingar människorna en tom ansiktslös jämlikhet. Det hänger ihop med den traditionella familjekulturen... Det är ett tecken på vår efterblivenhet..."

Intresset för strukturella, operonliga, objektiva, avlägsna former av maktutövning är minimalt. Först när den tar gestalt i en *person*, när den

kommer till mötes i kött och blod, blir makten verklig och tas på allvar. Den som prisar det operonliga, anonymiteten och en socialmaskin som fungerar enligt den sociala ingenjörskonstens lagar kan få höra:

"Men då glömm du en liten sak, kära vän. Du glömmer vilket pris ni betalar: konformismen, den moraliska dumheten, hyckleriet... För där allas kamp mot alla helt enkelt förnekas, där varenda självbelåten byråkrat kan inbilla sig att han är god, osjälvisk, anständig, där härskar det protestantiska hyckleriet, och den skenliga indignationen kastar sig över var och en som inte vill delta i detta självbedrägeri."

Ekonomisk brottslighet, politiska mord, politiska skandaler i vilka höga statstjänstemän också är inblandade, arbetslöshet, massmedias opportunist, statliga och halvstatliga industriföretag som präglas av slentrian och nepotism, allt detta har trängt in i Skandinavien från "utlandet". Alternativt har det funnits här från början men då har det till slut blivit uppenbart i takt med Sveriges internationalisering. Det går inte att leva på export och import för att söka behålla välfärden i en alltmer hårdnande värld och ändå vilja fortsätta att tro på att man lever på en ö av högre moralisk politik - den s k svenska modellen. Sverige har, till skillnad från storebröderna på kontinenten och i väst, inte någon märkvärdig egen kulturhistoria eller politisk makt att falla tillbaka på. Det kan fresta att söka legitimering och prestige som tekniskt och socialt ingenjörssnille inför den internationella gemenskapen av vilken våra exportinkomster och våra utrikespolitiska ambitioner helt beror. Tekniska och sociala ingenjörssystem blir vår standardmedicin inåt och vårt ansikte utåt.

Den tyske journalisten fortsätter med att måla färdigt Sverige i sin kulturjournalistik som helt går i den här andan.

"Skattefusket, gynnade - för att inte säga framvingat - av en lagstiftning som utan större hänsyn till följderna vill ge än det ena, än det andra klientelet förmåner, har blivit en nationalsport överallt. Detta sker *tom* i Skandinavien där förrådet av ängliskt lålamod och färmoral, dessa urgamla dygder, långsamt går mot upphällningen. Överallt samma bild: partier i sedligt förfall, parasitära förvaltningar, subventionsskoj, en snärskog av privata hänsyn, svartjobb, förstehing men överallt också nya strategier för överlevnad, självhjälp och improvisation. I ett sådant perspektiv kan Italien inte längre gälla som exotiskt undantag. Här och där kan man till och med, i en viskning, få höra förmodan att den haltande efterlätnaren skulle kunna visa sig vara förebud för en framtid av mera riskfylld och problematisk slag."

Det är alltså "Europas italianisering" som vi enligt Enzensberger bevidnar just nu. Det är ett hårt slag för självförtroendet och en stark utmaning till självprövning för det land som i stället hade fram till alldeles nyligen drömt om att försvenska världen med hjälp av den "svenska modellen" som förebild. Vad vi kanske borde lära oss är att erkänna att "systemet" inte fungerar och att den använda metodiken för social och administrativ

ingenjörskonst är ett misslyckande: eftersom vi hellre studerar logik och matematik än historia och litteratur vet vi inte ens att vår systemutvecklingsmetodik är minst ett par hundra år gammal och den redan har dödförklarats åtskilliga gånger.

Medan vi försöker ge denna metodik konstgjord andning på våra datavetenskapliga institutioner och i tillämpningar på statliga datasystem fortsätter våra författare att skriva och tala för döva öron. Vad har tex Marianne Alopæus *Drabbad av Sverige*¹⁸ att säga till dem som sysslar med förvaltningsdatorisering? Det stämmer nog det som en recensent uttryckte¹⁹ att till skillnad från Hans Magnus Enzensbergers, Roland Huntforfs ("The new totalitarians"), Mogens Berents ("Fallet Sverige") och Martin Meyersons ("Eurosclerosis – The case of Sweden") Sverigebeskrivningar har Alopæus bok en ton av bitterhet och sorg. Den kunde man inte ens drömma om vid den tid då Paul Britten Austin skrev sin smått klassiska "On Being Swedish". Det är en ton som tyder på starkt känslöengagemang som inte slagit över i hysterisk retorik, gnäll och kverulans som kan känneteckna obesvarad kärlek. För företagarnas del känns den kritiska beskrivningen igen: ett land demoraliserat av sin egen lagstiftning, ett skattesystem som får ett helt folk att känna sig som tjuvar, jantelagen upphöjd till statsideologi, arbetarrörelsen som med sin välmående men ödesdigra kollektivism, genom att förfölja individualismen och medborgarnas egna (läs privata) initiativ och genom att kapa banden till historia och tradition har undergrävt det liberala värdesystem som är en av demokratins grunder. En företeelse som vållat bestörtning hos vissa känsligare iakttagare var LOs uppmärksammade välmående paroll våren 1983 "Frihet är att ha ett arbete", som på ett olyckligt sätt påminde om national-socialistiska koncentrationslägrets "Arbete och frihet". Bara det faktum att många tydligen har svårt att förutse att en sådan i och för sig förståelig paroll kan väcka bestörtning, inger betänkligheter. De motiverar oss att söka insikter hos tex Erik Gustaf Geijer. Hans retoriska fråga är viktig för företagare och den är särskilt aktuell i en tid då "avvägningar" mellan integritet och effektivitet riskerar sälja vår frihet på den administrativa rationaliseringens – som tidigare på strukturrationaliseringens – altare:

"Ligger statens styrka i mängden av produktion, eller i mängden av producenter som i sitt yrke äga en självständig grund för medborgerlig existens?"²⁰

Listan på kritiska författare och journalister som är mer eller mindre nyanserade skulle kunna göras lång: landshövding Rolf Edberg som vi redan mött tidigare ("Mot ett nytt fogdevælde" i Arbetet den 12/1 1984) och som tycks dela många känslor med Hans Hagnell, Sven Delblanc (SvD 3/9 1982), Lars Gustafsson (Expressen 2/4 1984 och SvD 26/7 1985), Britt Arenander (SvD 16/12 1983), New York Times utlandsreporter John Vinocur (refererad i SvD 22/5 1982), Jan Myrdal (SvD 30/12 1984), nationalekonomen och den moderate riksdagsmannen Staffan Burenstam-

Linder (*Den hjärtlösa välfärdsstaten*), fredsforskaren Wilhelm Agrell (DN 14/11 1981), fd chefen för Arbetarrörelsens arkiv Tage Lindbom (*Omprövning*), förre LO-ekonomen Anders Leijon (SACO-SR tidningen nr 7, 1982) och de samlade utländska korrespondenterna i Sverige (SvD 9/9 1983 om skriften *Sverige i utländsk press*) – alla har de på ett eller annat sätt bedrivit mer eller mindre djup kulturkritik av landets administrativa rationalisering. De som i sin kritik försökt anlägga ett i någon mening vetenskapligt eller historiskt-litterärt perspektiv, som tex Lars Gustafsson, Jan Myrdal och i särskilt hög grad Tage Lindbom är emellertid betydligt färre.

Vad har det tjänat till? – kan man fråga sig. I vilken utsträckning har det politiska administrativa arbetet blivit påverkat av denna debatt i sina konkreta beslut om tex nya statliga datasystem, i regeringens behandling av överklaganden av datainspektionens beslut, eller i statskontorets eller riksrevisionsverkets rekommendationer om metoder för systemutveckling och effektivitetsbedömning, i inrättandet av professurer och UHAs eller utbildningsdepartementets handläggning av tjänsteställningsärenden på universitetet, i justitiedepartementets och domstolarnas syn på lagarna, i domstolsverkets syn på rättssystemets rationalisering osv? Och, sist men inte minst, hur mycket har företagen och näringslivet själva lärt sig av den kulturella debatten? Det gäller deras egen syn på administrativ rationalisering och deras eget politisk-moraliska ansvar, i stället för att låta sig frestas till ett bekvämt vulgärliberalitets beklagande, dvs beklagande över att de inte får göra som de vill för att maximera den egna tillfredsställelsen?

Det kanske går att finna tröst i att problemet är så stort än Sverige och att det även finns en "författarnas internationella världskritik" som tom överskrider världspolitikens gränser för att så småningom oundvikligen närma sig filosofin och religionen. Vi har tex Anthony Burgess som anmäler Henrik Stangerups *Mannen som ville vara skyldig* (SvD 19/11 1982), ett fotografi av det nordiska nuet i naket svartvitt, en av de mildare formerna av socialism, vilka har utvecklats till medborgarnas fromma och inte till det härskande partiets bästa, bygger på en människouppfattning som förnekar arvssynden och förklarar det onda i termer av social missanpassning. Det är en förklaring som passar väl med den syndfria skandinaviska statens maskineri som "löper smidigt med väloljade motorer, väl isolerade ledningar och effektiva vänliga stötfångare". New Statesmans tidigare redaktör Paul Johnssons *A History of the Modern World – From 1917 to the 1980s* (recenserad i Lundagård, nr 7 1985) har i stället som röd tråd en kritik mot det sätt att se på samhället som medger förverkligandet av social ingenjörskonst. Den bygger på den moraliska relativismen som gjorde sitt intåg i vetenskapen och i politiken efter det tomrum som den kristna tron lämnat hos den första helt avkristnade intellektuella generationen.

I den meningen är "konservatismens fader" Edmund Burkes kritik högst relevant, riktad som den var mot dåtidens revolutionära syn på samhället som en ren mekanism, ett socialt ingenjörsvärk helt frikopplat från historia, tradition och religion. Det framgår att nutidens egentliga

förrädare inte är militärerna, poliserna och andra som öppet och övertygat tjänar makten i diktaturena, utan "kultureliten" i den fria världen. P g a småhånsyn och opportunism vågar man inte att helhjärtat satsa på att kväva djävulen i dess linda. Det tycks dessutom vara ytterst svårt att sammansmälta bred kulturkritik med den skenbart avgränsade, specialiserade datavetenskapen. Dess sinnrika matematisk-logiska formalism har effektivt avskärmat den från samhällskritik och från t o m kollegial kontroll från angränsande universitetsämnen som matematik, statistik, företags-ekonomi, psykologi och språkvetenskap. Det är sällan som vetenskapligt sinnade intellektuella och kulturkritiker orkar, vågar eller "tillåts" över- skrida konstgjorda gränser mellan snäva exklusiva kunskapsområden.²¹

Som bekant är de intellektuella och i synnerhet vetenskapsmännens passivitet ofta förenad med den skenbart neutrala ställning som deras teknokratisering eller formalisering innebär. Trots att de ursprungliga teknokraterna ofta utgick från passionerade politiska och religiösa ståndpunkter²² är dagens praktiker, logiska empirister m fl lojala endast till den abstrakta tekniska utvecklingen, förnuftet och välståndet som bäst sammanfattas i följande formulering av ett departementsråd på utbildningsdepartementet som dessvärre säkert tilltalar även många företagare:²³

"En framgångsrik teknisk och industriell utveckling anses vara grundläggande för vår ekonomiska välfärd. Den främjar även samhällsutvecklingen i övrigt och påverkar våra levnadsförhållanden. Sålunda påverkas sociala och kulturella förhållanden i hög grad av forskningens framsteg."

Det enkelriktade budskapet om den enkelriktade påverkan enligt den administrativa rationaliseringens överförenklade grundsatser missar helt enkelt den politisk-moraliska problematiken vilken vi övergår till i följande två kapitel. Med det här kapitlet ville jag främst utveckla följande tankar:

- Lösningen av företagens problem i samband med statsförvaltningens datorisering är inte en fråga om "mera av samma slag", dvs att använda samma social-administrativa ingenjörskonst som drivit fram d:o rationalisering för att göra den smidigare och mera strömlinjeformad, eller mera rationaliserad enligt samma standarduppfattning om rationalitet.
- Hela frågan griper djupt in i att vi med stor sannolikhet genomgår en kulturkris som kräver en återupptäckt av historiska rötter. De behövs för att vi skall kunna s a s lyfta oss själva i håret och ifrågasätta vår egen mentalitet. I den ingår även en politik vars främsta etiska förankring tycks vara vulgärliberala och vulgärmarxistiska ytliga föreställningar om otygglad frihet och kollektivegoistisk solidaritet.
- Det finns och det har funnits sedan länge en omfattande fack- och kulturkritik mot den aktuella utvecklingen utan att vi kan identifiera några kännbara konsekvenser av kritiken eller påverkan av den utvecklingen. I ett överförenklat, ytligt vetenskapligt perspektiv kan kritiken avfärdas därför att den inte *bevisar* något. I ett över-

förenklat ytligt ekonomiskt-demokratiskt perspektiv kan den också avfärdas därför att den är försumbar när man bara räknar procenttalet kritiska valröster. När allt kommer omkring har vi ju det så länge otroligt bra jämfört med andra länder som är sargade av politiska konflikter och materiell nöd. Allt tal om frihet och nöd i Sverige kan därför betraktas som kverulans och egoism. Men då är också de politiska reformerna och frihetsbegränsande åtgärderna inte så angelägna – livsviktiga heller?

Låt oss därmed gå över till den politiska och statsvetenskapliga synen på rationaliseringarna.

4.5 *Politik och statsvetenskap – och bortom*

I det här perspektivet som inkluderar även den politiska ekonomin eller, som vi kallar den, nationalekonomin, kan man skönja olika grenar som försöksvis kan karakteriseras med följande beteckningar:

- Sunt förnuft
- Administrativ avvägning
- Ekonomisk ansats
- Statsvetenskaplig ansats
- Partipolitiskt orienterad forskning
- Samhällsvetenskaplig systemteori
- Moralvetenskaplig ansats

1. Sunt förnuft. Den ansatsen förespråkas ofta av forskare, myndigheter och företag som p g a datainspektionens yttrande och avslag, eller p g a gällande offentlighets- och sekretesslagar vägras tillgång till vissa data som de anser nödvändiga för sin verksamhet. Argumentationen, som är nära besläktad med den andra ansatsens, förs vanligen i termer av "å ena sidan, å andra sidan",¹ vädjar till forskningens frihet, jämförelser med pressfrihet, referens till behovet av samhällskontroll (statlig kontroll) o d. Det hela avslutas med vädjan till ansats nummer två (se nedan) om institutionaliserad statlig avvägning eller då till direkt politisk "lobbying" som ofta ligger bakom statens avvägning. Samma ansats används av talrika kulturdebattörer som inte förankrar sitt ställningstagande historiskt eller vetenskapligt. De vill snarare, med grund i retoriskt välformulerade, sinnrika, analytiska resonemang, skapa opinion och vädja till allmänheten, för eller (oftast) mot rationaliseringsvägen.²

ASEAs styrelseordförande Curt Nicolin skriver tex (DN 23/6 1985) att regeringen misstror industrin. Vad Sverige behöver är mera samarbete och mindre konfrontation. Han ser att en stor andel av regeringens reglerande av näringslivet bygger på en övertro på den egna överlägsna förmågan.

(Ett par år tidigare var detta också bakgrunden till SAFs och Industriförbundets starka angrepp på det av styrelsen för teknisk utveckling STU dyrbara påtvingade stödet till industrin. Se DN 24/11 1983.) Övertron bedöms bottna i bristande kunskap om näringslivets arbetsvillkor, om entreprenörens och småföretagarens kamp för etablering, överlevnad och tillväxt. Detta paras med bristande förtroende för näringslivets ledares kompetens och omdöme. Inlägget avslutas med att intyga om det förbättrade samarbetet mellan företag, anställda och lokala fack samt om det försämrade samarbetet med regeringen. Den uppmanas att ta initiativ till att förbättra förhållandena med företagen genom att avskaffa löntagarfonderna.

2. Administrativ avvägning. Det är mycket att säga om den här ansatsen som ofta kommer i nära samband med den första i den mån man vänder till staten och dess förvaltning. Ansatsen ligger underförstådd i den attityd som intas av de flesta ämbetsmän som vill verka för gradvisa förbättringar genom förfining och tillämpning av gällande lagstiftning. Samma gäller för allmänheten och företag eller institutioner som upplever att problemet är utagerat i och med att det bevakas av riksdagen, regering och specialiserade myndigheter som datainspektionen. När det gäller vetenskapsmän och forskare blir den här ansatsen underförstådd i den teknokratiska attityden som ser datorrationaliseringar som en fråga om databaser, datakommunikation, logiska systemkopplingar, konceptuella modeller etc. vars utveckling initieras och övervakas av den juridiska politiska-administrativa systemet. Skulle man vilja tala om en juridisk-rättsvetenskaplig ansats skulle den också med fördel kunna inkluderas i den "administrativa avvägningen" i den mån dessa forskare, som ofta tycks vara faller, ansluter sig till den skandinaviska sk rättsrealistiska-rättspositivistiska skolan.

3. Ekonomisk ansats. Från att ha varit nära besläktad med juridiken, rättsvetenskapen och statistiken (en av ADB-teorins historiska föregångare) har nationalekonomin blivit ett alltmer självständigt ämne med en mer eller mindre uttallad syn på organisationen av statens informationsbehandling, nationalräkenskaperna, den administrativa styrningen av ekonomin, förhållandet till sådana begrepp som fri konkurrens eller solidaritet (jfr med det juridiska begreppet "illoyal konkurrens"). I själva verket kan man betrakta ekonomins historia, innan företagsekonomin etablerade sig på 1900-talet, som likvärdig med samhällsvetenskapernas historia.³

När nationalekonomerna idag uttalar sig i fråga om den administrativa rationaliseringen blir det därför ofta en fråga om individens eller företagets valfrihet i förhållande till de avtagande marginalfördelarna av den offentliga sektorns expansion, skattepolitikens effekter på näringsidkarnas beteende och större eller mindre "osolidariskt uppträdande", behovet av att göra åtskillnad mellan stat och samhälle, och dylika frågor som gränsar till juridik, statsvetenskap och även socialpsykologi. (Jfr J.S. Mills viktiga roll i psykologins och logikens historia.) Sålunda tar ekonomiprofessor

Assar Lindbeck upp (SvD 30/4 1984) den viktiga idén att inte falla för frestelsen att begränsa sig till att söka "bovar" bakom den nuvarande betänkliga utvecklingen. Det räcker inte att anklaga enskilda medborgare för att sko sig på välfärdsstaten eller att undandra sig dess finansiering, ämbetsmännen för att vara maktlystna och politikerna för att vara opportunistiska: "Vi måste ställa frågan hur man kan bryta de mekanismer som småningom *dels* kan undergräva det samhällsekonomiska underlaget för välfärdsstat och levnadsstandard, *dels* leda till en allvarlig begränsning i den enskilda individens handlingsfrihet och integritet."

Den skickliga formuleringen av "avvägningsproblemet" har den tjänsten att den problematiserar gångse överförenklade formuleringar beträffande administrativa avvägningar mellan sk effektivitet och integritet. Det är emellertid symptomatiskt att resonemangen kring dessa stora övergripande frågor tenderar bli teorilösa i den meningen att tex ekonomiska modeller och keynesiansk interventionslära inte låter sig anknyttas utan vidare till byråkrati-teknokrati, integritet eller moral. Den ekonomiska ansatsen tenderar därför glida in i den första "suntförnuftskategorin".⁴ Vad som däremot saknas är alltså ett försök att tillämpa ekonomiska teorier på själva administrationsproblemet.⁵

4. Statsvetenskaplig ansats. Den är nära besläktad med både den ekonomiska ansatsen och den samhällsvetenskapliga systemteorin. Den skiljer sig från den förra främst i den negativa meningen att den inte laborerar med nationalekonomiska teorier och kvantitativa ekonomiska modeller. Den profilerar sig mot systemteorin genom att lägga ganska stor vikt vid styrelseformer, utbildningar mm och eventuellt även vid deras historiska förändringar genom tiderna.

Den statsvetenskapliga ansatsen kan enklast förklaras med hjälp av exempel. För att inte uppta alltför mycket plats kan nämnas det som brukar bli föremål för diskussioner.⁶ Utöver själva statsvetenskapen och ekonomin rör de ibland även vid sociologi och historia. Ett begrepp som haft en framträdande plats i den statsvetenskapliga ansatsen är det *civila samhället*.⁷ Med detta menar man den sfär som består av medborgarnas privatliv, av frivilliga och ideella föreningar, ekonomiska sammanslutningar, politiska klubbar, litterära och vetenskapliga sällskap, olika folkrörelser som är oberoende av staten. Det utgör den civila opinionsbildningen som också har kallats det offentliga rummet eller den borgerliga offentligheten. Det präglade 1800-talets liberala kamp för politisk och religiös frihet och, med bas i marknadsekonomin, utgjorde det motiviken till de nya konstitutionella ämbetsmannastater som växte fram i den franska revolutionens spår. Genom att erbjuda ett *utrymme bortom statens omedelbara räckvidd* banade det civila samhället väg för arbetarrörelserna som så småningom på ett paradoxalt sätt riktade sin udd mot marknaden och det klassiska civilsamhällets materiella bas. Statens tillväxt tunnar nu ut de sociala och kulturella band som det civila samhället vilar på och försvagar på så sätt grundvalen för den politiska demokratin.⁸

Staten reglerar alltför delar av det civila samhället, av det intimaste familjelivet (barnuppfostran, barnomhändertagande m.m.), av den politiska offentligheten, och även av företagsamheten, samt själva kulturlivet inklusive vecklingen av den extrema individualismen går hand i hand med den enskilda hans moraliska ansvar och ser honom som en mekanisk produkt av sin sociala miljö. Lika fixerad som högern är vid en individualism och friare marknad, lika bunden tycks den socialistiska sidan vara av en allt starkare stat. Om demokratin är resultatet av bla maktbalans mellan staten och marknadens civila sfär, mellan politik och ekonomi, måste vi åtminstone upprätthålla åtskillnaden mellan stat och marknad. I detta perspektiv blir tex tendenserna till myndigheternas kommersialisering särskilt problematiska, dock på ett annat sätt än i det tidigare sammanhanget, i skriftens första del.

5. Partipolitiskt orienterad forskning. Den utgörs av den ansatsen som, grovt sett, karakteriseras av vissa intellektuella som öppet bekänner politisk färg inkl partitillhörighet, men samtidigt söker förena de två tidigare ansatserna, den ekonomiska och den statsvetenskapliga, i en offentlig debatt. Antingen är dessa intellektuella helt lojala och solidariska, eller också uttrycker de en mer eller mindre direkt kritik mot sin moderorganisation på gränsen att de betraktas som dissidenter. I samband med tidigare diskussioner kring integritet och databaser om levnadsförhållanden är nuvarande SCB-chefen Sten Johansson och fd sekreteraren i låginkomstutredningen Per Holmberg två lämpliga företrädare för ytterligheterna i ifrågasättande ansats. I samband med specifika diskussioner om statens makt och expansion har vi i stället professorerna Walter Korpi (socialpolitik)⁹ och Lars Ingelstam (teknik och social förändring).¹⁰

Korpi avvisar tex den i den tidigare ansatsen framförda kritiken mot staten med hänvisning till att författarna inte definierat staten, att de inte beaktat att den kan vara mycket olika saker i olika länder och tider och att den består av många delar som omöjliggör dess eventuellt självständiga handlande som maktkoloss. Politikernas – i förhållande till näringslivstopparnas – små maktresurser och låga inkomster, det höga valdeltagandet och den höga fackliga organisationsgraden borgar för att staten inte hotar demokratin i Sverige. Korpi anknyter till sin egen tidigare argumentation utan att själv gå in på statens och organisationernas funktionssätt. Hans huvudpoäng är att kapitalets egoistiska makt är ändå mycket större, mindre synlig och okontrollerbar än statens. Staten är folks eget kontrollerbara maktmedel som försöker motverka det egenytliga kapitalets och marknadens skadeverkningar på samhället, allmännyttan, de maktlösa arbetarna och de svaga grupperna.

Denna sorts debatt lyckas trots allt inte hålla en vetenskaplig-historisk nivå och skulle från den synpunkten snarare höra till sunt-fornuftsskepsis. Liknande resonemang i något mera nyanserade – eller passionsfria – former förs av andra skribenter. Ett par exempel är chefen för

SACO-SRs samhällsekonomiska enhet, fd LO-ekonomen Anders Leijon och sociologiprofessorn Ulf Himmelstrand.¹¹ De erkänner en del av kritiken men de menar att lösningen består av att "reformera" institutionerna eller, med Himmelstrands ord:

"Lösningen av det för socialkonservatismen, socialliberalismen och socialdemokratin gemensamma problemet är inte längre en fråga om huruvida vi har gått för långt i försöken att balansera det enskilda näringslivet och marknadskrafterna med offentliga och kollektiva insatser... Frågan gäller i stället möjligheterna att inom parterna utföra den balansakt, som när den utföres mellan parterna i en hårt pressad ekonomisk situation, leder till allehanda icke önskvärda effekter."

Om man bortser från komplikationen att "parterna" ofta är flera än de två som råkar vara representerade,¹² kan förslaget innebära – rätt uppfattat – en vädjan till självprövning ("grandet och bjälken i ögat") och respekt för motparten. Det utgör en brygga över till nästa ansats och till systemteorin som presenterades i den här skriftens andra del där man kräver medvetenhet om och beaktande av konflikter.

6. Samhällsvetenskaplig systemteori. Den motsvarar den systemansats som presenterades i den här skriftens tredje kapitel. Beroende på vald företrädare eller tolkare har den i samband med dess tillämpningar på dataområdet betecknats som "radikal kritik"¹³ eller "integrationistisk".¹⁴

Den samhällsvetenskapliga ansatsen sammanfaller på vissa universitetsorter med sk *systemvetenskap* som ger framträdande roll till sådana analyskategorier som intressenter med respektive mål, beslutsfattare, resurser, omgivning m.m. Dessa kategorier uppkom från specifika historiska erfarenheter vid försöken att tillämpa tidigare nämnda ekonomiska och statsvetenskapliga ansatser; jämför tex med den tidigare referensen till Per Holmbergs principiellt intressanta resonemang under rubriken "Är samhällsplanering med välfärds mål möjlig?".¹⁵ Dessa resonemang visade sig ha direkt anknytning till den samhällsvetenskapliga systemteorin förtädd av C.W. Churchman¹⁶ som i sin tur var resultatet av omfattande erfarenheter vid försöken att under efterkrigstiden rationalisera USAs förvaltning och näringsliv med hjälp av modern informationsteknologi.¹⁷ Man hade där gjort ingående analyser av sambandet mellan ett pluralistiskt politiskt tänkande, en stark statlig centralisering, en byråkratisk administration och gängse ekonomiskt tänkande, särskilt då mikroekonomisk teori. Bland en stor mängd sanningar som redan då kom fram kan man, utöver dem som vi såg så väl sammanfattas av Holmberg, räkna även följande mindre självklara motiv till administrativa rationaliseringar.

1 Att inte i ett akut skede behöva binda sig för en viss lösning i en känslig fråga.

2 Att förskjuta en utlovad och angelägen men dyrbar förändring och binda utredarna m fl innan man behöver binda sig själv.

3 Att planera förändringar i tiden genom styrning av utredningstiden.

4 Att främja en myndighets makt, prestige eller tillväxt.

5 Att ge skenvetenskapligt stöd och falsk legitimering åt i förväg fattade beslut.

Dessa enkla och ändå komplicerade sanningar slår bl a ut den av teknokrater så omhuldade mål-medel, vad-hur-modellen, tex att "användarna", politikerna, eller näringslivet och staten skall förhandla om vilka rationaliseringar eller regleringar som är nödvändiga och sedan lämna över till utredarna, administratörerna, experterna och eventuellt dataspecialisterna ansvaret att utforma *hur* detta reglerings- eller övervakningssystem skall utformas. Den nationella och internationella debatten om "makten, politiken och demokratin" (SvD 17/5 1983) och "den politiska styrningens gränser" (SvD 31/8 1984) kan sägas handla i hög grad om dessa realiteter: innebörden av avvägningar, förhandlingar, ansvarstagande, styrning, styrbarhet, representation, intresseinflytande, effektivitet m m. Det är dessa svårigheter som på ett alltför lättvindigt sätt viftas bort i viss massmedial polemik där meningsmotståndarnas motiv misstänkliggörs i den grova avvägningen mellan en god-ond stat mot en god-ond marknad, individ eller företag.

6. Moralvetenskaplig ansats. Apropå ond-god tycks de flesta analyserna av konflikter kring statens roll utgå från att den odefinierade "marknadens" arbetar enligt huvudprinciperna att varje icke-statlig företrädare följer sitt eget odefinierade "egenintresse-egennytta". Den odefinierade "staten" (som av dess försvarare utpekades tidigare som alltför sammansatt för att kunna betraktas som om den vore en självständigt handlande maktkoloss) anses i stället sträva efter "allmännyttan". Denna syn tycks med en anmärkningsvärd självklarhet delas av flertalet debattörer eller skriftligt som jag kommit i kontakt med och refererat till på de föregående sidorna. Vi kan emellertid fråga oss huruvida respekt för oss själva och våra motparter i debatten är förenlig med en överförenklad tolkning av egennytta som likvärdig med en sorts egoistisk profit. Det vore som att förkasta vad minst tvåusen års känd kulturhistoria och nästan etthundra års djuppsykologi har förmedlat om människans drivkrafter och om sambandet mellan förmuft och moral. Vad menar egentligen företagare och annat folk med egennytta när de tänker på marknad?

Under rubriken "Det blåser högervindar" recenserar professor Lars Ingelstam (DN 12/9 1981) den amerikanska högteoretikern G. Gilders bok *Wealth and Poverty*.¹⁸ För att belysa Gilders intellektuella program att moraliskt återupprätta kapitalismen redigerar recensenten följande stycke ur boken:

"Kapitalism börjar med att man ger bort något. Genom att ge utan att veta vad man får i utbyte visar kapitalisten sin osjälvskhet och sitt etiska mod. Bara om det givna (investeringen, på fackspråket) svarar mot vad andra människor verkligen behöver, får man en belöning. Själva givandet – utan kontraktbunden kompensation – förutsätter oegennytta och en tro på framtiden, moralen och människorna. Socialister som gärna vill se en "plan" innan en investering görs visar därför mera egoism och mindre tilltro till människorna. Simalabim!"

Recensenten uppmärksammar därefter bokens avslutande kapitel med rubriken "Nödvändigheten av tro" där författarens tanketråd nystas vidare. Där målas den materiella förkovran, särskilt för de fattiga, ut som en akt av hopp. Trots alla dystra och förnuftiga reservationer måste "vi" sträva och tävla och skapa. Det som till sist ger kraften är ett utomrationalt hopp, långt in i framtiden, att i historiens ljus detta myckna strävande skall visa sin inre halt: kärlek.

Recensenten konstaterar att han "fann de sidorna, i denna annars bildade och begåvade men delvis skrämmande bok, hymlande, kladdiga och bitvis direkt vämjeliga".

Det är trots allt mera konstruktivt att förmoda att Gilders kanske något klumpiga retorik döljer äkta välgrundade känslor som utmärker den typiske företagarens själ.¹⁹ Av någon viktig anledning har det blivit särskilt svårt att i nutida svenskt kulturklimat finna ett språk för att uttrycka vissa sanningar, de sanningar som utmanar vad Enzensberger kallade vår "manikeistiska", svart-vita moraliska dogmatism. Att misstänkliggöra Gilders retorik på de angivna grunderna är kanske lika logiskt och lättvindigt som Gilders eget misstänkliggörande av den socialistiska tilltron till människan, i slutet av det första stycket. Det vore lika lätt som att anklaga Ingelstam själv för att vilja kränka svenska medborgares integritet med sina i andra sammanhang ställda förslag om "allmän samhällstjänst" (se ledare i DN 29/5 1982): Menar Ingelstam tvångskommandering av alla medborgare att göra en obetald arbetsinsats i samhällets (läs statens) tjänst – tex några timmar i veckan på daghem, i skolbespisning, som hemsamarit, som övervakare eller dylikt? Det är kanske så att etableringen av en respektfull politisk dialog kräver en skärpning av den moraliska analysen i ett historiskt perspektiv. "Allt privat ej profit" (i betydelsen att allt privat initiativ inte drivs av profit) var den tänkvärda rubriken på en intressant insändare i Svenska Dagbladet 22/9 1985. Fastställandet av innebörden av den sk egennytta och allmännyttan leder oss till den typ av filosofiska och psykologiska-etiska frågeställningar som på senare år väckts inom den samhällsvetenskapliga systemteorin, men de fanns redan antydta i tex von Humboldts essä över den statliga verksamhetens begränsningar.²⁰

Staten reglerar alltför delar av det civila samhället, av det intimaste familjelivet (barnuppföstran, barnomhändertagande m m), av den politiska offentligheten, och även av företagsamheten, samt själva kulturlivet inklusive forskningen. Den extrema individualismen går hand i hand med avvecklingen av den självorganiserade verksamheten som avlastar den enskilde hans moraliska ansvar och ser honom som en mekanisk produkt av sin sociala miljö. Lika fixerad som högern är vid en individualism och friare marknad, lika bunden tycks den socialistiska sidan vara av en allt starkare stat. Om demokratin är resultatet av bla maktbalans mellan staten och marknadens civila sfär, mellan politik och ekonomi, måste vi åtminstone upprätthålla åtskillnaden mellan stat och marknad. I detta perspektiv blir tex tendenserna till myndigheternas kommersialisering särskilt problematiska, dock på ett annat sätt än i det tidigare sammanhanget, i skriftens första del.

5. Partipolitiskt orienterad forskning. Den utgörs av den ansatsen som, grovt sett, karaktäriseras av vissa intellektuella som öppet bekänner politisk färg inkl partitillhörighet, men samtidigt söker förena de två tidigare ansatserna, den ekonomiska och den statsvetenskapliga, i en offentlig debatt. Antingen är dessa intellektuella helt lojala och solidariska, eller också uttrycker de en mer eller mindre direkt kritik mot sin moderorganisation på gränsen att de betraktas som dissidenter. I samband med tidigare diskussioner kring integritet och databaser om levnadsförhållanden är nuvarande SCB-chefen Sten Johansson och fd sekreteraren i låginkomstutredningen Per Holmberg två lämpliga företrädare för ytterligheterna i ifrågakvarande ansats. I samband med specifika diskussioner om statens makt och expansion har vi i stället professorerna Walter Korpi (socialpolitik)⁹ och Lars Ingelstam (teknik och social förändring).¹⁰

Korpi avvisar tex den i den tidigare ansatsen framförda kritiken mot staten med hänvisning till att författarna inte definierat staten, att de inte beaktat att den kan vara mycket olika saker i olika länder och tider och att den består av många delar som omöjliggör dess eventuellt självständiga handlande som maktkoloss. Politikernas – i förhållande till näringslivet stopparnas – små maktresurser och låga inkomster, det höga valdeltagandet och den höga fackliga organisationsgraden borgar för att staten inte hotar demokratin i Sverige. Korpi anknyter till sin egen tidigare argumentation utan att själv gå in på statens och organisationernas funktionssätt. Hans huvudpoäng är att kapitalets egoistiska makt är ändå mycket större, mindre synlig och okontrollerbar än statens. Staten är folket eget kontrollerbara maktmedel som försöker motverka det egennyttiga kapitalets och marknadens skadeverkningar på samhället, allmännyttan, de maktlösa arbetarna och de svaga grupperna.

Denna sorts debatt lyckas trots allt inte hålla en vetenskaplig-historisk nivå och skulle från den synpunkten snarare höra till sunt-förnufts kategorin. Liknande resonemang i något mera nyanterade – eller passionsfria – former förs av andra skribenter. Ett par exempel är chefen för

SACO-SRs samhällsekonomiska enhet, fd LO-ekonomen Anders Leijon och sociologiprofessorn Ulf Himmelstrand.¹¹ De erkänner en del av kritiken men de menar att lösningen består av att "reformera" institutionerna eller, med Himmelstrands ord:

"Lösningen av det för socialkonservatismen, socialliberalismen och socialdemokratin gemensamma problemet är inte längre en fråga om huruvida vi har gått för långt i försöken att balansera det enskilda näringslivet och marknadskrafterna med offentliga och kollektiva insatser... Frågan gäller i stället möjligheterna att inom parterna utföra den balansakt, som när den utföres mellan parterna i en hårt pressad ekonomisk situation, leder till allihanda icke önskvärda effekter."

Om man bortser från komplikationen att "parterna" ofta är flera än de två som råkar vara representerade,¹² kan förslaget innebära – rätt uppfattat – en vädjan till självprövning ("grandet och bjälken i ögat") och respekt för motparten. Det utgör en brygga över till nästa ansats och till systemteorin som presenterades i den här skriftens andra del där man kräver medvetenhet om och beaktande av konflikter.

6. Samhällsvetenskaplig systemteori. Den motsvarar den systemansats som presenterades i den här skriftens tredje kapitel. Beroende på vald företrädare eller tolkare har den i samband med dess tillämpningar på dataområden betecknats som "radikal kritik"¹³ eller "integrationistisk".¹⁴

Den samhällsvetenskapliga ansatsen sammanfaller på vissa universitetsorter med sk *systemvetenskap* som ger framträdande roll till sådana analyskategorier som intressenter med respektive mål, beslutsfattare, resurser, omgivning m m. Dessa kategorier uppkom från specifika historiska erfarenheter vid försöken att tillämpa tidigare nämnda ekonomiska och statsvetenskapliga ansatser: jämför tex med den tidigare referensen till Per Holmbergs principiellt intressanta resonemang under rubriken "År samhällsplanering med välfärds mål möjlig?"¹⁵ Dessa resonemang visade sig ha direkt anknytning till den samhällsvetenskapliga systemteorin förträdd av C.W. Churchman¹⁶ som i sin tur var resultatet av omfattande erfarenheter vid försöken att under efterkrigstiden rationalisera USAs förvaltning och näringsliv med hjälp av modern informationsteknologi.¹⁷ Man hade där gjort ingående analyser av sambandet mellan ett pluralistiskt politiskt tänkande, en stark statlig centralisering, en byråkratisk administration och gängse ekonomiskt tänkande, särskilt då mikroekonomisk teori. Bland en stor mängd sanningar som redan då kom fram kan man, utöver dem som vi såg så väl sammanfattas av Holmberg, räkna även följande mindre självklara motiv till administrativa rationaliseringar.

1 Att inte i ett akut skede behöva binda sig för en viss lösning i en känslig fråga.

2 Att förskjuta en utlovad och angelägen men dyrbar förändring och binda utredarna m fl innan man behöver binda sig själv.

4.6 Företagens ansvar och moral – och andras

"Bilägarna luras: Fusk för miljarder på bilverkstäderna. Fusk på bilverkstäderna kostar de svenska bilägarna miljardbelopp varje år. Var tredje service som utförs på en märkesverkstad är undermålig och var femte reparation får underkänn. " (VK 30/4 1985.)

"Miljonhärva utreds av rikskrim och länsåklagare: 'Affärsmän' lurade 60 leverantörer. En av huvudpersonerna försvann till Venezuela. Några köpare av ett bolag gick upp i rök, sedan den säljande verkställande direktören överlämnat några tiotusental kronor till köparna. Sedan dök det upp en ny styrelse, vars medlemmar inte visste att de var styrelse. Det är en bild ur en affärsverksamhet som sedan en längre tid utreds av polis på flera håll i landet, av rikskriminalen och av länsåklagarmyndigheten för särskilda mål i Stockholm." (SvD 24/5 1985.)

Det är lindriga exempel, ett axplock av ett par tidningsnotiser som är oförargliga jämfört med t ex giftkatastrofen vid Union Carbides fabrik i staden Bhopal i Indien eller den närmaste svenska motsvarigheten (Teckomatör-fallet). De anknyter till den tidigare nämnda ekonomiska brottsligheten och till frågan om företagsmoral. En förtjänst av debatten om statens roll har hittills varit att den fäst uppmärksamheten på att ifall någon ännu hyste illusioner i det avseendet. Ändå lär det inte finnas någon statistik som visar hur "representativa" de uppmärksamade fallen är för företagsmoralen som helhet. Intuitivt tycks emellertid opinionen mot ekonomisk brottslighet tyda på att många bedömer att problemet är omfattande. Om man vill kan man för övrigt se hela den politiska vänster rörelsen, marxismen, miljö rörelsen m m som ett massivt underbetyg åt liberalismens och kapitalets historiska ohämmade vulgärliberala härjningar. Om detta har ju en stor del av efterkrigspolitiken handlat.

Apropå företag och moral. Ett erkännande av problemet eller en rationalisering och industrialisering av etiken?

"Mitt i finansdistriktet i New York ligger Trinity Church. I stället för att som så många andra kyrkliga organisationer kritisera företag, som de tycker handlar omoraliskt, har Trinity Church aktivt gått in för konstruktiv rådgivning i företagsetiska frågor.

Man har bildat ett Center för 'Ethics and Corporate Policy' där man samarbetar med några av USAs mest framgångsrika affärsmän. Tidningen The Economist skriver att ett 70-tal topp tjänstemän deltagit i seminarier som kyrkan arrangerat.

Kyrkan är medveten om att med stor ekonomisk makt följer ofta problem, och att det finns många som både behöver och vill ha kvalificerad rådgivning för att få hjälp med att fatta socialt och ekonomiskt ansvarsfulla beslut.

Charles McCoy, som är teolog från Berkeley med företagsetik som hu-

vudämne, leder verksamheten. Fyra företag har redan börjat använda honom som konsult. Ett av dem är The Champion, en av USAs största virkesproducenter." (SvD 9/8 1985)

Därmed inget sagt om *statens* moral. Så länge vi inte uppfattat statens och etikens djupa innebörd kan vi inte känna oss säkra att just *vår* stat är god eller att den är avskiljbar och godare än kapitalet och företagsmoralen som verkar i landet. För att travestera orden av en bland statens försvarare: det finns inte någon företagsanknuten ekonomisk brottslighet eller något arbetarförtryck vars följder kan jämföras med resultatet av staternas härjningar på knappa hundra år i två världskrig. Lagg till efterkrigstidens sovjetiska utrensningar och förföljelser, Vietnamkriget, i Mellanöstern m m. Vi vet alltså en del om kapitalets (o-)moral men vad vill vi veta om *statens* moral? Kan det ena generaliseras beträffande sin giltighet i tid och rum, och inte det andra? Vad kan vi lära av historien? Visst kan man skylla statens moral (när den är ond) på kapitalets påtryckningar, men då går det att "bevisa" vad som helst.

Det kanske helt enkelt är något ruttet med vår moral över huvud taget och då gör det inte någon skillnad om Svensson och Andersson sitter på Volvo, på SAF, på LO eller på regeringskansliet, på den sk egenlyttans eller allmännyttans sida. Då gör det kanske inte heller någon större skillnad om man råkar vara ett av de drygt 20 000 barn som var omhändertagna i Sverige eller om man är barn till någon ämbetsman på barnavårdsnämnden eller socialstyrelsen. Kanske är det så att vi alla håller på att bli offer för en andlig röta som sprider sig och inför vilken vi ropar efter staten, tekniken, marknadens frihet eller efter rationaliseringarna och "den högre rationaliteten", i stället för kyrkan och Gud som förr i tiden. Det är tydligen svårt att förstå sambandet mellan ekonomi och andligt patos.

Det är till exempel anmärkningsvärt att ingen reaktion hördes mot de resonemang som fördes för några år sedan när en av våra stora morgontidningar, Dagens Nyheter, stod inför en ekonomisk kris. "Koncernen" övervägde, vill jag minnas, att lägga ned tidningen, betraktad som ett delföretag inom koncernen där varje ingående delföretag förutsattes vara lönsamt och bära sina kostnader. Låt vara att "koncernen" från början hade byggts upp genom köp av andra företag med hjälp av tidningens vinster. Låt vara att man glömmar att det ursprungliga syftet eller "nyttan" (egennyttan, allmännyttan?) med tidningens grundande kanske inte var i första hand att tjäna pengar utan snarare att kämpa för en etiskt betingad (liberal) idé. För vad är det som gör att en, eller två, eller hundra människor hellre satsar sina liv på att skapa en tidning eller på att utveckla en idé, en *viss* upptäckning i stället för att ägna sig åt "vad som helst" som råkar vara lönsamt, säg, vapentillverkning eller organiserad brottslighet?

Låt oss därför anknyta till förra avsnittet och till Gilders förmodligen misslyckade ytliga retorik. Ingen som haft en god vän som blivit passionerad företagare och kapitalist kan tro att vederbörande drivs bara, eller ens främst, av egennyttig profit. Vad skall man ha pengarna till förresten –

psykologisk trygghet eller sadistisk maktutövning? Det är kanske, med lite "diplomatisk" god vilja, innebörden vi kunde se i Gilders tanke: företagen börjar med att avstå från något för att erbjuda andra människor något som endast väcker deras acceptans och gensvar om det möter deras innersta mer eller mindre legitima önsknings- och behov. Endast i detta fall leder "gensvaret" eller köpet till att företagen eventuellt belönas med en eventuell vinst. Företaget kan då ses som etableringen av ett socialt förhållande, och en stor del av Marx teoretiserande kan ses som en utredning av de avpsykologiserade aspekterna av detta förhållande. Företagare uppskattar också, liksom vetenskapsmannen med sina matematiska datoriserade modeller, att resa till internationella konferenser, finner i ekonomin ett internationellt och universellt språk som likt matematiken bryter barriärer mellan människor och kulturer.¹ Idag säljer man till en stat i Mellanöstern, nästa vecka sitter man med en kund i New York eller Tokyo. Blir man av sina kunder eller värddar lämnad ensam på sitt hotell på kvällen eller under helgen, förlorar man kanske intresse för att sluta affären, en dyrköpt erfarenhet för många svenska affärsmän som i sina mellanhanden med exotiska kunder velat tillämpa den icke-retoriska, rationell-kognitiva vinstmaximerande förhandlingsmodellen.

Den här beskrivningen av företagarens själsliv är förmodligen lika överförenklad och naiv som motsvarande beskrivningar av statens goda allmännyttiga avsikter med regleringar och administrativa rationaliseringar av företagens liv. Den kunde emellertid mana till eftertanke.

Problemet bör naturligtvis kunna angripas från en mera seriös intellektuell utgångspunkt. Recensionen av Gilders bok tar till exempel upp frågan om återupprättelsen av kapitalismens moral. Den påpekar att den traditionella högerns vanligaste inställning till problemet nog har varit undvikande: "Man skall inte blanda ihop ekonomi och moral." Högers teoretiker, från Adam Smith över Keynes till David Bell, har emellertid i allmänhet medgivit att kapitalismens medel, egenintresse och tävlan är moraliskt tvivelaktiga, men att detta kunde balanseras av dess moraliskt goda resultat i form av ett rikare samhälle.

Om vi bortser från att ovanstående betänkligt nog påminner om de "avvägningar" som dagens stat gör mellan rättssäkerhet och statlig effektivitet, kvarstår frågor om varför man okritiskt måste acceptera att hela "högers" (och företagsamhetens?) moraliska byggnad skall vila på Adam Smith och hans skola. Skulle det vara möjligt att förfina eller reformera företagsamhetens moraliska känslighet med hjälp av de insikter som kan vinnas från statens eller värnens egen moralisk-etiska överbyggnad?

Kanske är en reform av högers moral möjlig fast inte på det sättet. Det beror på att både högern och vänstern bygger på en grundläggande icke ifrågasatt *intresse-modell* eller intressent-modell, enligt vilken personligt individuellt handlande drivs av sk egen nytta likställd med egoism. Även socialdemokratiska debattörer kan sägas ha utsträckt marknadstänkandet till att gälla det politiska område.² Genom att utsträcka begreppet resurs till att gälla både ekonomiska resurser och valröster är de beredda att tolka

spänningen mellan marknad och politik (läs stat) som en spänning mellan två "arenor" som tillhandahåller varor och tjänster resp "fördelnings- eller välfärdsprocesser".

I ett historiskt perspektiv bör detta inte vara förvånande eftersom både den liberala högerns Adam Smith (1723–1790) och den tidiga socialismens Saint-Simon (1760–1825) eller Auguste Comte (1798–1857) och senare Karl Marx (1818–1883) delade på samma moraliska arv från upplysnings-tiden: utilitarismen. Utilitarismens idé om marknad fick sin bästa systematisering hos Jeremy Bentham (1748–1832). Den härstammar från den tidigare Bacon–Locke–Newtons naturvetenskapliga empirisk-matematiska metod som förmedlades av upplysningsens skotska och franska bannbrytare F. Hutcheson (1694–1746), C-A Helvétius (1751–1771) och E. B. Condillac (1715–1780). Med Bentham's utilitarism infördes även den *kvantitativa* synen på moral eller *moralisk algebra* enligt bla den socialistiska parollen "största möjliga lycka till största möjliga antal människor". I urvattnad variant skulle det bli företagsekonomisk kostnads–intäktsanalys eller samhällsekonomisk kalkyl av uppoffringar–prestationer. Det moraliskt goda blev en funktion av det som tillfaller ett kollektiv av jämlika individer för vilka *den eftersträvarvärda egennytan måste bero på dess grad av allmännyttighet*.

När man läser Hutchesons och Helvetius socialfilosofiska program slås man, som jag anmärkte tidigare, av att det nästan låter som en nutida svensk, officiell, moralisk programförklaring. Condillac påminner dessutom om genom sin närhet till Lockes datavetenskap om våra skenbart moderna föreställningar om logiskt strukturerade databaser och kognitiv psykologi i anslutning till sk artificiell intelligens. Det är alltså ingen tillfällighet att svensk socialistisk ideologi passar på ett så naturligt sätt in på föreställningen om en datoriserad förvaltning. Studier av den tidigare franska socialismen i Comtes tappning tyder dessutom på, enligt Hayek, att dess moraliska relativism var en av huvudkällorna för rättspositivismen.³ Inom ramen för, som vi såg, den skandinaviska rättsrealistiska skolan stödjer denna rättspositivism den juridiska–sociala ingenjörskonsten (i polemiskt syfte kallad "libomeri") som också på ett naturligt sätt står i samklang med den ovan nämnda rationaliserade datoriserade förvaltningen.

Högerliberalism och socialism möttes förmodligen en av de sista gångerna systematiskt i John Stuart Mill (1806–1873) vars arbete blev starkt påverkat av Comtes positivism.⁴ Mill lär emellertid till slut själv ha tagit klart avstånd från Comtes moraliska realism som gränsade till totalitära tendenser även om det inte tycks ha lämnat några sådana spår i hans verk. När det gäller socialismens historiska moraliska grund har vi slutligen Karl Marx vars grundinställning i denna fråga ses som präglad av att han, liksom L. Feuerbach, smälte samman positivismen med Hegels filosofi. Modern socialism lär ur det perspektivet ha sin teoretiska grund i den sk *Alliance intellectuelle franco-allemande*⁵ eller blandning av tysk hegelianism och fransk positivism.

Nu är det så att Hayek som företrädare för den moderna upplysta liberalismen i hög grad är ute i polemiska syften. Hans uppslag bör dock vara värdefulla för dem som vill utveckla den moraliska basen för dialogen mellan stat och näringsliv. Sålunda anför Hayek ofta begreppet "det omedvetna" vilket kan bilda underlag för en vidareutveckling av den moraliska problematiken längs Carl Jungs humanism och analytiska psykologi till vilken vi strax återkommer.⁶

Till dessa tankegångar ansluter sig den samhällsvetenskapliga systemteorins och systemvetenskapens företrädare West Churchman. I sitt arbete vänder han sig mot bl a missbruket av logik, matematik och ekonomi i modelleringen av datorstöd och ifrågasätter ett flertal vanliga föreställningar i dagens ytliga vulgärekonomiska tänkande. Churchman kritiserar sålunda användningen av trade-off eller utbytesprincipen enligt vilken man skulle kunna rationalisera genom att göra "avvägningar" och s a s få betala för att utföra omoraliska handlingar. Därmed förkastar Churchman utilitarismen eller nyttofilosofin (Hume, Bentham, Mill, Sidgwick m fl) som etisk bas för ekonomisk teori och anknyter i stället till bl a billighets- eller rättfärdighetsbegreppet (Kant). Alternativkostnad, som Churchman betraktar som det viktigaste begreppet i tillämpad ekonomi, kan ej reduceras till enklare termer. Det tvingar oss i stället att ta steget över till andra och större sammanhang – eller system – och att beakta bl a politik. "Analysis", logik och traditionellt sannolikhets tänkande är därför inte den rätta vägen för systemplanering och för studier av hur man bör fatta beslut. En konsekvens av allt detta är ifrågasättandet av flera bland de grundbegrepp som slentrianmässigt lärs ut och tillämpas i rationaliseringsar, t ex ränta, effektivitet, hypotesprövning och logisk strukturering. Rent allmänt problematiserar Churchman 1800-talets strategiska misstag att indela mänsklig kunskap i "klubbliknande" akademiska ämnen med egna regler för tillräde och medlemskap. Det motiverar hans bearbetning av operationsanalysens ursprungliga idé till den sk systemansatsen eller systemvetenskaplig teori.

Ur vetenskapshistorisk synpunkt finns det också andra utvecklingsmöjligheter som t ex den tyska intellektuella traditionen där samspelet mellan politik och ekonomi problematiseras i förhållande till demokratibegreppet, makt i förhållande till status, vetenskap i förhållande till handling etc.⁷

Oswald Spenglers ord ur ett citat ur Alf Ahlbergs sammanfattning och kritik av Spenglers verk⁸ kan ge en uppfattning om analysens omfång inklusive den "vetenskapliga rationaliseringens" politiska problematik:

"Den exakta vetenskapen går sin död till mötes genom den ständiga förändringen i dess frågeställningar och metoder. Den teoretiska lidelsen överhuvud slocknar. Tvåhundra år av vetenskapliga orgier – sedan är man mätt på dem. Icke den enskilde utan kulturens själ är mätt på dem. Den uttrycker detta därigenom att den gör de forskare, som den sänder upp i dagsljuset, allt mindre, allt mera småskurna, allt ofruktbarare... Efterhand får filosofien en mera 'vetenskaplig', profan prägel; den blir kunskapsteori, tänkande över tankandet, undersökning av specialvetenskapernas yttersta kun-

skapskritiska förutsättningar. Filosofien blir alltmer samhällskritik, mer eller mindre 'socialistiskt' färgad etik. I fackfilosofiens termer skulle man kunna säga, att det kosmologiska problemet skjutes alltmer i bakgrunden, medan värdeproblemet blir det centrala. Och därvid är det icke längre fråga om metafysiska eller religiösa utan om rent ekonomiska eller utilitiska värden. Den stränga metafysiken har uttömt sina möjligheter. Världsstaten har slutgiltigt besegrat landsbygden, och dess intellekt bildar nu en egen utövning, mekanistisk och själslös teori. Med en viss rätt säger man nu hjärna i stället för själ. Och då i den västeuropeiska hjärnan viljan till makt, den tyranniska inriktningen på framtiden, på organisation av det hela kräver praktiska uttryck, så antas etiken, ju mer den förklarar sitt metafysiska förflutna ur sikte, en socialistisk och nationalekonomisk karaktär. Vår tids från Hegel och Schopenhauer utgångna filosofi är, i den mån den representerar tidsandan, samhällskritik... Det är ingen tillfällighet, att ur Hegels skola socialismen, anarkismen och det sociala dramat problematiskt gingo fram. Så länge det fanns en metafysik i stor stil, fram till Kant, förblev nationalekonomien en vetenskap. När filosofi blev liktydigt med praktisk etik, trädde den i matematikens ställe såsom *grundval för tankandet över världen*. Däri ligger betydelsen hos filosofer sådana som Cousin, Bentham, Comte, Mill och Spencer... Ursprungligen framgånngen ur rent ideella strävanden blir demokratin mer och mer ett verktyg i de kapitalstarka härsknaturernas eller de över stora ekonomiska resurser förfogande härsklystna partiernas tjänst... Detta är *demokratiens självupplösning*. Vi befinna oss redan nu mitt uppe i detta skede. Världsförbättrarnas drömmar bli till verktyg för härsknaturerna... De 'idélösa fakta' träda åter fram, resa sig i all sin styrka och brutalitet, sedan demokratin först förstört alla gamla ordningar för att därpå tillintetgöra sig själv."

Ifall Spenglers idéer upplevs som alltför abstrakta och teoretiska, låt oss då anknyta moraliskussionen till dagens händelser och dagens kritik.

Det goda. Ett flertal forskare och skribenter har under de senaste åren uppmärksammat att den moralneutralitet som kännetecknat utilitarismen i det grövsta marknadtänkandet också har funnit sin väg in i politiken. "Blanda inte ihop ekonomi och moral" fick alltså sin motsvarighet i "blanda inte ihop politik och moral", på ett sätt som påminner om filosofins och vetenskapens redan problematiska förhållande till moral.⁹ Vi har tidigare berört kritiken mot den världslopa politiska användningen och tolkningen av sådana förrädiska ord som solidaritet, lojalitet, rättvisa, jämlikhet, demokrati och frihet. Rubriken i en debattartikel kunde tex vara "Skjut inte på politikerna! – Varför har samhällsforskarna börjat se folkmajoriteten som det goda samhällets fiende?" (DN 11/2 1985) med det mer eller mindre öppna budskapet att politikerna (läs regeringsbärande parti) = folkmajoriteten = samhället = det goda. Glidningen i begreppet *det goda* uppenbaras också i en debattartikel (DN 27/4 1983) som tipsar om en tumregel för att läsa ut vem som har makten i landet: "Maktresurserna finns hos dem till vilka detta livets goda, de materiella förmånerna, är koncentrerade." Det goda blir följaktligen associerat med makt och mate-

riella förmåner (egennyttja). Det använda språket särskiljer inte två helt olika innebörder av det goda, vilket är helt konsekvent med en yttlig tolkning av Benthams utilitaristiska arv.

Friheten. En ledande socialdemokrat uttalar sig i både tal och skrift om *friheten* och genom att skilja mellan s k formell och reell frihet öppnar han dörrarna för den tolkning av frihet som fanns i parollen "frihet är att ha ett arbete". En kritisk ledarartikel i en moderat tidning (SvD 3/1 1984) uppmarksammar att man på detta sätt prisar den frihet som människorna "får" genom att de är tillförsäkrade t ex arbete och fri sjukvård. Att man går så hjälplöst vilse i sin frihetsanalys beror också på det sätt att se på demokrati inte som ett styrelseskick utan som ett resursfördelningssystem som står i motsats till marknadsekonomin. I stället, hävdar ledaren, kan man ställa emot varandra kollektivt beslutsfattande genom majoritetsbeslut och individuellt beslutsfattande, självständigt eller genom avtal.

Den officiella socialdemokratiska tolkningen av frihetsbegreppet avvissas också av en av partiets f d främsta ideologer, Jan Lindhagen (DN 3/4 1984).¹⁰ Hos Branting, Wigforss, Möller, Sandler, Engberg och andra fanns ett krav på reflexion och kunskap hos rörelsens medlemmar, som ofta gick på tvärs mot vad man i andra sammanhang hävdade vara demokratins innebörd. Idag är denna gamla motsättning mellan en demokratisk uppfattning om en mänsklig jämlikhet och ett aristokratiskt bildningskrav bättre maskerad. Partiets företrädare kan i sina tal och skrifter låta sig nöja med banaliteter, medvetna om att politiken inte bestäms av dessa proklamationer, utan av kansliernas rationalism (jfr med Spengler):

"I politikens ledningscentraler, som i alla andra, huserar ett annat slag av intellektuella. De arbetar på ledningens uppdrag och i dess anda ... Som annan ingenjörskonst arbetar den politiska mot mål som har satts av utvecklingen eller den härskande visdomen, här finns experten, inte den fria tankaren... Politiken förr, bland män som Wigforss, rörde också frågor om vilket slags liv som är rätt och hur sedligheten är samhälleligt förankrad. Men är till allmänt gagn och hur sedligheten är samhälleligt förankrad. Men sentida rationalism intresserar sig mer för effektiviteten i de medel den behärskar än funderar över den moraliska ordningen – eller finner den självklar... Det finns, kort sagt, en allt tydligare klyfta mellan de svåröfrenliga kraven på jämlikhet och utveckling."

På tal om "ett annat slag av intellektuella" annonserar t ex Stockholms läns Allmänna Försäkringskassa (i SvD 21/9 1985) efter en *pressinformator* som är direkt underställd kassans försäkringschef. Arbetsuppgifterna består bl a av att skriva *debattinlägg* m m.

Informationssamhället. Både den sistnämnda kritikern och en annan vänterskribent (DN 5/4 1984) ifrågasätter det officiella talet om ett framtida "informationssamhälle", ett tal som utmärker sig för "en löslighet, en brist på perspektiv och reflexion som kan leda i fördärvet om politiken får

stå oprövd". Det har blivit nyckelordet i denna ideologiska brytningstid mellan industrialismen och postindustrialismen (tjänste- eller informationssamhället). Socialdemokratin har förlorat sin ideologiska grund i arbetarrörelsens klasskampsspråk. SAPs s k programgrupp talar om informationssamhället på ett lika neutralt och klasslöst sätt som OECDs teknokratiska litteratur och som en gång den borgerliga eliten av ingenjörer, industriidkare och grosshandlare beskrev industrialismen. Franska, engelska och amerikanska sociologer¹¹ talar om en kraftmätning mellan teknokratin och de nya sociala rörelserna (inom universiteten: samhällsvetenskaperna), intelligentians herravälde baserat på kunskapsmonopol och på kontroll av det s k symboliska kapitalet. I det officiella Sverige finner man i stället inte minsta antydning om att informationssamhället skulle åtföljas av någon typ av social konflikt.

"SAP-programgruppens syn på informationssamhället svarar till den sammanlagda privata och offentliga planläggnings- och organisationsintelligentians... Den ledande kadern av statstjänstemän, fackliga experter och samhällsvetare, motsvarar i hög grad modellerna av 'den nya klassen'... Programgruppen verkar således lösa partiets ideologiska kris genom att formulera den nya klassens väg mot informationssamhället. Det är den breda vägen... Genom att formulera detta framväxande informationssamhälle som ett klassamhälle finge partiprogrammet den retoriska styrkan som kunde vägleda den nya underklassens (tjänstemän, processövervakare, skärmbildsoperatörer och videokonsumenter) kollektiva handlingar. Då slutligen vänstern ur det falska valet mellan ingenjörssocialism och nyliberalism."

Åter moral. Detta senaste inlägg förefaller vara mycket relevant när det gäller *beskrivningen* av den mentalitet som i informationssamhällets namn driver datoriseringen av den offentliga administrationen och gör avvägningar av dess fördelar mot individernas och företagens integritet. Resonemang fjärrar sig från den moraliska problematiken och det försöker inte besvara frågan om *varför*, på vilka grunder, hur kommer det sig att socialdemokratin driver den linje den valt. Det förblir oklart om det skulle vara fråga om "enkelt" maktbegär, och i så fall hur skall man förhålla sig till att även inom företagsvärlden tillämpas samma rationaliseringsfilosofi. Eller är det kanske så att det som inträffar på ett paradoxalt sätt kan t o m betraktas som ett belägg för att klassanalysen inte håller, den har visat sig oanvändbar för att stödja och vägleda socialistiska politiker. Både politiken och marknaden är kanske offer för en överförenklad utilitarism och för ett moraliskt förfall.

För Sveriges del finns det ett namn som i en enda grundsyn förenar drivkrafterna för det som inträffar i vetenskapen med det som inträffar i den industriella vetenskapen, dvs rationaliseringen, och det som inträffar i den politiska administrationen: *Axel Hägerström* (1868–1939). Vi har tidigare mött hans namn som exponent för den s k rättsrealistiska skolan, inom den juridisk-sociala ingenjörskonsten. I en ny studie¹² presenteras

Hägerströms människosyn som tongivande för 20- och 30-talens samhällsbyggare och reformatorer – men också för deras belackare. Denna människosyn gick ut på att alla värdeomdömen inkl de om gott och ont är helt känslomässigt grundade och relativa till våra syften. Endast det empiriskt konstaterbara och logiskt motsägelsefria kan vara sant eller falskt och därmed vara föremål för rationellt handlande. Poesin, konsten, religionen och moraliska förutsättningar har inget förklaringsvärde och finns inte annat än som vidskepliga föreställningar och metafysiskt svärmeri. Moralens är emellertid *nyttig* i den mån den främjar samhällets bästa. Strängt rationella lösningar som gynnar de stora grupperna har alltid företräde framför subjektiva föreställningar om vad som är rätt. Frihet, jämlikhet och rättvisa kan man åberopa – men inte som absoluta ideal eller okränkbara värden utan som en legitimering av en viss grupps intressen – vilket också klart skall redovisas. När vi talar om "rätt" kan vi endast mena det som är samhällsnyttigt men rätten är inte verklig (existerar ej) utan makt. Ingen kan, med sin intellektuella heder i behåll, åberopa "människliga rättigheter" mot gällande lag. Det är bara lagen som är verklig, allt annat är trossatser och vidskepelse ägnade att understödja partikuljära intressen.

Det kunde knappast uttryckas tydligare. Bland ledande svenska gestalter som bevisligen påverkades av detta kunskapsideal räknas Wilhelm Lundstedt, Gunnar Myrdal, Herbert Tingsten, Eli Heckscher, Ingemar Hedenius och Carl Lidbom. Idag återfinns detta kunskapsideal med klar åtskillnad mellan värderingar och fakta, vad och hur, AR-BÖR, eller dylikt – *utan förankring i något explicit uttalat etiskt system* – i gängse logiska metoder för analys och utveckling av administrativa datasystem och databaser, s k artificiell intelligens, expertsystem och sammanhängande lagstiftning eller regelsystem för företagsorganisation. På det politiska administrativa området kunde detta samma kunskapsideal leda Gunnar Myrdal att år 1932 uttala en av de ovan nämnda utsagorna om allmännyttans företräde framför egennytta eller subjektiva föreställningar om vad som är rätt. Detta var konsekvent med att makarna Myrdal tillsammans år 1934 lär ha pläderat (i "Kris i befolkningsfrågan") för tvångsterilisering av missanpassade medborgare: "Samhället är dessutom ekonomiskt intresserat i en inskränkning i dessa lindrigt sinnesslöas fortplantningsförmåga." (Se vidare avsnitt 4.8.)

Hägerströms, Myrdals, och andras uppsåt att rensa fakta från omdömen och vetenskap från ideologi, samt drömmen om att kunna skapa ett universellt, rationellt språk skulle leda till ett slags överpolitisk consensus eller samstämmighet grundad på osentimental saklighet och rationalism vid tidpunkten för folkhemmets födelse. Samma positivistiska dröm härstammande från Saint-Simon och Comte (och som Hägerström "marxistiskt" kombinerade med den tyska filosofin), ledde till dagens verkligt universella språk: den symboliska logiken förkroppsligad i datorn.¹³ Men hur förkroppsligades den i lagstiftningen?

I lagstiftningen. En del av den problematiken berörde vi i samband med rättssäkerhet och ekonomisk brottslighet. Låt oss komplettera bilden.

"Lagman till angrepp mot byråkrater: Kronofogden har ingen respekt för den enskilde. Trelleborg: Staten har för att skydda sina egna ekonomiska intressen drivit fram en specialisering och byråkratisering hos vissa myndigheter (kronofogde- och skattemyndigheterna) där experterna är helt fångade i sig själva och sitt eget lilla område... Det behövs krafttag mot den ekonomiska brottsligheten. Men risken är att specialisering på det området utvecklas till en modenöck som lägger så stor tyngd på samhället att det uppsätts en obalans när den enskildes rättigheter ska tillgodoses." (DN 23/6 1985.)

"Valutarazzien var 'oundgängligen nödvändig'. – 'Skall vi avstå från kontroll?' – För att tullen skall kunna leva upp till vad statsmakarna har ålagt oss anser vi det 'oundgängligen nödvändigt' att då och då sätta in kontroller med förfrågningar till resenärerna angående valuta och i anslutning här till mycket yligga visitationer. Det skriver generalulldirektör Björn Eriksson när han svarar på (regeringsrådet) Gustaf Petréns och (advokaten) Fred Wennerholms inlägg den 28/2 respektive den 29/2. Petréns och Wennerholm hävdade bl a att tullens massvisitation saknade laglig grund... Själva har jag tidigare på denna sida förklarat... varför vi och, som jag tror, den breda allmänheten tyckte och tycker att det var riktigt... Vi tycker vi har stöd för detta tex i den proposition som senast har framlagts i frågan (proposition 1981/82:2)... " (DN 2/3 1984.)

"Absurd skatt på tullkontroll... Tro mig eller inte, men den absurda principen att medborgarna skall betala för att bli kontrollerade är på väg att materialiseras. Riksdagens skatteutskott behandlar för närvarande ett förslag, att generaltullstyrelsen i ökad utsträckning skall få avgiftsbelägga tullförrättningarna utanför vanlig kontorstid... Idén om tullförrättningsavgifter har ingenting att skaffa med den rimliga ambitionen, att den som utnyttjar en tjänst också skall betala för denna. Begreppet avgift är endast tillämpligt, när betalaren erhåller en motprestation. Att kalla en tullvisitering för motprestation är rena begreppsförvirring. De föreslagna avgifterna är alltså inget annat än ytterligare skattebeläggning..." (SvD 26/4 1985.)

"Riksförälskringsverkets chef: Lönsamheten styr datoriseringen. – Hur mycket av våra vardagsdramer – från snuva till barnafödande till utslagning, psykiska sammanbrott eller dödsfall i familjen – ska läggas på data och bedömas av datorer?... I dag ställer vi frågan till riksförälskringsverkets chef: Var går gränsen för vad datorn ska ta över?... Var går gränsen för datorns inblandning i våra liv? Det är ju ofta i starkt utsatta situationer vi vänder oss till försäkringskassan. K-G Scherman (svarar): – Graden av datorisering styrs av faktiska förhållanden. Blir det billigare, blir det datorisering." (DN, datum ej fastställt.)

Dessa fyra "lindriga" exempel på resonemang om ("behöriga") kränkningar av den personliga integriteten valdes för att just genom sin lindrighet uppenbara hur språk- och moralbegreppen blir svärgripbara. De undergrävs i allmännyttans tecken, allt enligt "egennyttans" misstänkligheter och underordnande som hör till den hägerströmska moralen. Liksom vid tullens massiva valutarrazzior, så också i den bredare vaga

ett demokratiskt samhällsskick i vår mening övergår till ett totalitärt är icke längre lika klara och entydiga som tidigare. "Domstolar och förvaltningsmyndigheter... får ej utan rättsligt stöd särbehandla någon på grund av hans personliga förhållanden, såsom tro, åskådning, ras, hudfärg, ursprung, kön, ålder, nationalitet, språk, samhällsställning eller förmögenhet" (min kursivering). Utsagan torde vara en truism i den meningen att det i och för sig inte finns någonting som domstol och myndighet får företa sig utan rättsligt stöd (jämför tex med tullens omdiskuterade hänvisning till paragraf 19 varusmugglingslagens "oundgängligen nödvändigt"). Problemet är då, med hänvisning till de tidigare referenserna till moral, att medborgerliga rättigheter inte åtnjuter något annat skydd än de för tillfället härskande riksdagsmajoriteternas välvilja, oberoende av lagstiftarens avsikter. Grundlagsförslaget hade för övrigt avstyrkts av flera juridiskt sammansatta remissinstanser. Dessa framhöll risken för att partipolitiska hänsyn kan komma att få ett starkt inflytande på målnens avgörande. Dåvarande justitieminister Geijer uttalade i propositionen att han ansåg dessa farhågor överdrivna samt gav uttryck för sin övertygelse om att "en stark vilja till objektivitet och till enighet torde komma att göra sig gällande" (min kursivering). Jfr tidigare stycken om uppsalafilosofins juridiska värdefrihet.

Statens företrädare har på senare år vid ett flertal tillfällen lämnat lugnande besked om varför formella begränsningar av statens makt inte är nödvändiga. Hur som helst, år 1985 beslutade Europakommissionen i Strasbourg (SvD 25/7 1985) att granska om svenska myndigheter tillämpar sk omvänd bevisbörda mot medborgarna och om de genom missbruk av personnummerbaserade dataregister kränker deras integritet enligt konventionen om de mänskliga rättigheterna. Europakommissionen har också tagit upp (SvD 25/10 1985) ett fall av "näringsförbud" där det gäller att pröva huruvida svenska myndigheters beslut som inskränker civila rättigheter och skyldigheter bör kunna prövas inför domstol.

Det är möjligt att en internationell opinion åtminstone kan väcka flera svenska juristers intresse för rättsvetenskapens anknytning till moral som gått förlorad i vår historiska utveckling.¹⁴ Bristerna i ett intellektuellt och moraliskt undermåligt rättsligt och vetenskapligt tänkande kan rimligen passera obemärkta under en längre period med goda materiella förhållanden som möjliggör den tolerans som egentligen är oengagemang. Dessa brister kan emellertid uppenbara sig i kriser. Sålunda kan massrädslor pga annalkande eller pågående krig, terrorism, spioneri och avlyssning, strypning av oljetillförsel, kärnkraftsolycka eller sk ekonomisk brottslighet över huvud taget leda till ett sammanbrott. Som kritikerna har påpekat saknar den nya regeringsformen i sin helhet de hållbara legala garantierna för integritet som uppfattas som "egennyttighet". I sin iver att skapa ett helt nytt regelsystem har de för det nya lagverket ansvariga bortsett ifrån att hela den praxis som byggdes upp under mera än 160 års tillämpning av den tidigare regeringsformen förlorat sin rättsverkan. Därmed kan den inte längre stödja myndigheterna vid tolkning av oklara centrala bestämmelser

kategorin av sk ekonomisk brottslighet förordas allt oftare ingrepp i den personliga friheten i preventivt syfte: "Just möjligheten att vem som helst kan råka ut för kontrollen samt det förhållandet att den har en bred omfattning kan verka starkt avhållande på presumtiva smugglare" (DN 2/3 1984; departementschefen i prop 1981/82:2, min kursivering). Likaledes i ett tidningsreferat av en debatt mellan ordföranden i regeringens särskilda kommission mot ekonomisk brottslighet Sven Heurgren och förre moderatledaren Gösta Bohman (SvD 16/9 1983) medger Heurgren att etableringskontrollen är en mycket känslig fråga. Det gäller bla att på förhand bedöma en människas lämplighet att driva affärer (förutom att revisorerna – som vi tidigare såg i förslaget om advokaterna – skall ha rapporteringsplikt till myndigheterna). Det är viktigt att uppmärksamma de "moralistiska" motiveringarna som anförs för de preventiva och andra ingreppen mot person – och företagintegritet som är principiellt besläktade med principen om omkastad (eller "delad") bevisbörda. I dialogen anmärker tex Bohman att staten, med den föreslagna sk bulvanlagen, inför principen om den omvända bevisbördan i lagstiftningen, dvs skyldigheten att man själv bevisar att man är oskyldig. Heurgren svarar då att det inte innebär helt omkastad bevisbörda utan närmast delad sådan och att den finns för övrigt redan på sina håll, tex i förtalsbrotten, och att moderaterna själva var med om att föreslå den vad gäller häleribrotten. Dessutom menar Heurgren att många företagare vill själva införa etableringskontroll eftersom de känner sig hårt pressade av vad man anser vara illojal konkurrens och han håller med om att vi skall vara rädda om etableringsfriheten, "men den måste ändå ha sina gränser". Man kan alltså se att "konsekvensprincipen" och vad vi kan kalla "Och du då?"-principen tillsammans med den sedvanliga hänvisningen till den kvantitativa aspekten ("många" eller "den breda allmänheten") spelar en viktig roll i den moraliska motiveringen, vid sidan om de vanliga effektivitetskriterierna. Lagstiftarna riskerar då att bortse från det alltför mänskliga moraliska problemet med "grandet och bjälken i ögat", dvs att många företagare vill ha sådana regler men (liksom staten) inte för sig själva, gärna för andra. Dessutom bortser man från, med hänvisning till att det är bara de fulla fiskarna som man kommer att ha på kroken och inget annat, att eko-åtgärderna innebär en förändring av den principiella grundsynen i svensk lagstiftning. Och, mycket riktigt, den anförda moraliska argumenteringen visar att om man har brutit mot en princip en gång kommer det – ytterligare ingrepp i rättssystemet, allt enligt den från upplysningstidens härstammande "Varför inte?"-strategin.

Grundlagen. Det är därför intressant att se hur själva principalsamlingen eller principernas princip, *grundlagen*, har behandlats.

I ett inlägg med rubriken "Oklarare gräns till totalitärt samhälle" (SvD 27/11 1973) pekar Jon Peter Wieselgren på att det finns många obesvarade frågor efter grundlagsreformernas genomförande. De gränser utanför vilka

(t ex om myndigheternas kommersialisering). Statsmaktens innehavare berövas också klara anvisningar för maktens utövande. Då kan det t ex räcka med en sorts "masspsykos"¹⁶ om ekonomisk brottslighet, symboliserad av den maktiga symbolen "vår narkotiserade ungdom", för att utan vidare filosoferingar om orsaker och åtgärdernas långsiktiga sideeffekter bli utlämnad till "säkerhets"-idén och till massrådslan. Vi kommer då att erfaras:

"Beredskapen att bortse från den enskilda människans öde i namnet av majoritetens välgång, eller beredskapen att värdera olyckan per capita. Denna kvantitativa moralsyn utmärker i själva verket allt totalitärt och ohumanistiskt tänkande – man säger inte bara 'vi måste offra de fem för att rädda de hundra' utan också att det är *rätt* att göra det... Naturligtvis är en sådan hållning inte lätt att leva med, den alstrar ett ständigt dåligt samvete – men frestelsen att fly det och uppnå en känsla av skuldfrihet genom att ersätta den personliga moralen och ansvaret med en 'högre nödvändighet' eller 'större idé' har så ofta i historien lett till ett förfärande missbruk av människor, oavsett om idén eller nödvändigheten hetat framtidskridande, klasskamp, fosterland, revolution, ras, öde eller gud."¹⁷

Hägerström själv tycks emellertid inte ha levat som han lärde. Hans överordnade idé eller högre nödvändighet – allmänviljan eller allmännyttan – förankrades till någon sorts marxistisk moraluppfattning eller till en syntes mellan Comtes och Hegels filosofi som utmynnar i "social teologi".¹⁸ Hägerström tillskrev därför människan en "oförstörbar" social eller samhällsbyggande instinkt:

"Årtusendens vidskepelser sägs trycka den moderna människan, vilket bl a får henne att tro att det finns sådant som en objektiv rätt och objektiv giltiga omdömen i moralfrågor. Visserligen menar Hägerström att mycket av denna barlast försvinner med ökad upplysning men han uttrycker *samtidigt* uppfattningen att samhällsutvecklingen inte tillåter att vi så att säga tror vad som helst. Med utgångspunkt i ett slags socialdarwinistiskt tänkesätt uttrycker Hägerström uppfattningen att 'endast det för samhällets bestånd nyttiga består i kampen för tillvaron'."¹⁹

Återigen: Moral. Från politiken kastas vi alltså åter i moralens domäner. Om vi bortser från marxistisk socialteologi som torde vara besläktad med ovan nämnda socialdarwinistiska ansatser tycks det vara ont om valmöjligheter när det gäller vägar att följa. Medan man under tidigare sekel hade en tilltro till upplysningens förnuft och såg samhällsförändringar som en möjlig följd av striden mellan konkurrerande ideologier är det som främst kännetecknar 1900-talet övertygelsen om att det finns en optimal (eller tillfredsställande?) teknisk rationell lösning på alla (eller ett tillräckligt antal?) problem i samhället.²⁰ Den sociala teologin har ersatts av den ingenjörsvetenskapliga teologin.²¹

Både ingenjörsvetenskap och dess motsvarighet på franska – industriell vetenskap – ligger underförstådda i såväl statens som företagens rationali-

seringsfilosofi. I den meningen är "alla skyldiga" och det går knappast att finna argument för att driva någon partipolitik med grund i något maktspel mellan stat och företag. Anledningen till att den här uppsatsen ofta uppehåller sig vid en kritik av staten är inte att den initierats av Svenska Arbetsgivareföreningen utan att det är statens agerande som varit mera påtagligt och genomskinligt på sistone. Det är därifrån som snaran på ett synligt sätt dras åt. Men statens ingenjörsvetenskapliga korslåg, med nya regleringssystem förkroppsligade i det administrativa datornätverket och deras logiska-konceptuella strukturer, kan också ses som föranleda av företagets sviktande moral, och omvänt. När kronofogden konstaterar att "Snart går alla mot röd gubbe" och efterlyser en reform av skattesystemet (SvD 3/7 1985) så efterlyser han kanske snarare en moralisk reform hos oss alla (inklusive kronofogdar!). När folket inte längre ("underdånigt"?) respekterar lagstiftningen kan man visserligen se det som att lagstiftningen inte längre är förankrad i folkets rättsmedvetande. Både folkets och lagstiftarnas rättsmedvetande kan vara fel utom om vi t ex ansluter oss till den sociala teologin.

En av våra intellektuella samhällsdebattörer pekar på att den autonoma individen (och företaget?) visade sig mest av allt rymma kaos och meningslöshet, och att den nya franska vänstern försökte i stort anpassa sig och göra det bästa av marxismens underlag.²² En kör av europeiska intellektuella – filosofer, historiker, romanförfattare och kritiker som inte begränsar sig till den svenska scenen – är övertygade om att vi befinner oss i en djup civilisationskris. Framtidskrisen har också blottlagt ett moraliskt vakuum. De mest vitala ansträngningarna för att övervinna förvirringen och hopplösheten bedöms vara försöken att återuppliva den etiska tradition som finns i den kristna humanismen och i judendomen. Man kan försvara sig mot totalitarismen och komma ur den kulturella återvändsgränd med hjälp av en återerövrad moral i politiken. I det läget behövs det folk som kan förena politisk kunskap och erfarenhet med bildning. Jean-Paul Sartre lär före sin död ha vänt sig bort från marxismen. Han hävdade att man måste väcka den gamla humanismen till liv och intressera sig livligt för judendomens moraliska ståndpunkt. Leszek Kolakowski, tidigare marxist ("Main Currents in Marxism") menar att vi befinner oss i en kulturell återvändsgränd och sätter sitt hopp till en pånyttfödelse av kristendomen.

Hur många i den nu arbetsföra generationen i Sverige har över huvud taget läst Bibeln så att de förstår vad dessa herrar talar om? Under tiden undervisar en av våra högskolor blivande civilingenjörer i buddism, shintoism och islam för att de skall kunna främja försäljningen av varor till de snabbväxande asiatiska länderna och Japan (DN 30/10 1984). Vad borde utländska högskolor undervisa sina teknologer om ifall de skulle behöva sälja till Sverige och Skandinavien? "En vältalig politiker måste vara diktare" förkunnar litteraturhistorikern Kurt Johansson på tal om svensk retorik: "de grundläggande reglerna är att ett tal skall vädja till förnuft, känsla och moraliska värderingar" (SvD 19/7 1985). Men *vilka*

moraliska värderingar? Har det möjligtvis något att göra med "psykohistorikern" Lloyd de Mause föreställning att "det är inte militärer som orsakar krig – det är folket (inklusive företagarna?) som tvingar till det"? (SvD 25/5 1984.) Hur kan kristendomen eller, för den delen, något nytt pånyttfödas? Som Peter Lindfors uttrycker det:

"Ty liksom fegheten besegrar visheten har vi valt att skriva vår historia på blad som redan nästa dag mals ner i återvinningens kvarnar och på bildskärmar som raderar ut sitt innehåll redan innan det betraktande ögat hunnit finna sitt fäste – som tar tillbaka och gör osagt i samma andetag som det utsagda funnit ett lyssnande öra."²³

Medan somliga bland oss förläst sig på Marx, på de nya franska vänsterfilosoferna, på de nyliberala högereteorikerna, på den artificiella intelligens-tians profetiska uppsatser eller på datorfabrikanternas manualer, söker sig alltså andra till det kristna arvet. Samtidigt skakas dess förvaltare, den katolska kyrkan, av en "befrielseologi" som paradoxalt nog söker sig till det marxistiska arvet.²⁴ Frågan är då om det finns några alternativ kvar, förutom forskningsinstitutionernas rapporter, de fackliga MBL- och programbrochureerna, SAF-skrifterna och valhandböckerna.

4.7 Slutsatser: moral såsom ett samtal

Det är relativt lätt att konstatera att man har diskuterat moral och filosofi i flera tusen år och ändå inte kommit fram till någon "slutsats". Det är då frestande att ovanligt snabbt dra slutsatsen, som i den sk Uppsala-filosofin, att det är bättre att undvika värderingsfrågor. De väcker resurskrävande meningsskiljaktigheter eller frestar till dogmatiska ställningstaganden. Det verkar vara bättre att hålla sig till det som ser ut som fakta, till social ingenjörskonst eller till en väl isolerad ingenjörsvetenskap.

Om man i stället ser moral som ett ständigt pågående samtal för att, som i ett riktigt äktenskap, upprätthålla ett meningsfullt och produktivt samliv, då kan sökandet efter en ev slutsats framstå som ett grundligt missförstånd. En ylig uppfattning av demokrati såsom "räkandet av antalet röster" kan emellertid leda till att moralen underordnas denna sk demokrati och att den "demokratiseras". Men:

"Kan ett religiöst arv förvaltas demokratiskt? Kan man rösta om sanningen eller om – traditionen? Och, som följdfråga: hur skulle den tyska kyrkans moralära under Hitler och den polska under Stalin sett ut om biskoparna varit formellt bundna av det som under dessa tider var 'folklig opinion'? ... Man kan ju fråga sig om det är, kulturhistoriskt sett, bättre att meningsskiljaktigheter om de stora sanningarna och traditionerna lever i en ständig konflikt, eller om man bör sträva efter att ständigt jämka dem samman till en kompromiss som tillfredsställer en aktuell majoritet."²⁵

Den "ständiga konflikten" kan uppehållas i form av ständigt pågående samtal, i fullt legitima debatter eller genom den dialog med levande och döda författare som läsningen av böcker, inte minst de heliga skrifterna, innebär.² Bra samtalspartner i rationaliserings- och datasammanhang torde vara – som nämnts ovan – de människor som förenar kunskaper om politik och religion med vetenskap.

Att förena politik, vetenskap och moral. En sådan författare är Leszek Kolakowski. År 1963 utkom han i Polen med sin bok *Samtal med Djävulen* som dock inte översattes till svenska förrän år 1982.³ I en svensk tidsningsledare presenteras hans bok såsom en teologisk och moralfilosofisk diskussion om det ondas makt över människan, skriven av en man som har djup teoretisk och praktisk kännedom om både det politiska och kulturella livet i ett svårt utsatt land. Början av sextioalet i Sverige var en tid av sekularisering och relativism. Metafysiskt belastade begrepp som gud och djävul, godhet och ondska uppfattades som föråldrade borgerliga konstruktioner och förekom knappast i debatten. Ondska uppfattades som politisk, något som håller till utanför oss själva, hos "onda strukturer" och hos våra motparter. Att bekämpa ondskan uppfattades som liktydigt med att arbeta för politiska förändringar. Kolakowski visar emellertid hur den förmenta godheten alltid bär ondskans sådd inom sig, att godheten och ondskan alltid uppenbarar sig tillsammans och att den destruktiva driften, maktlystnaden, egoismen o d är oåterkalleligen en del av alla människors utrustning. Dessa tankar återfinns mycket mera utvecklade hos andra mindre politiskt skolade tänkare som t ex den schweiziske humanisten och psykologen Carl Jung (1875–1961). Han byggde på de klassiska "motsatsernas princip", "enantiodromia" och fruktbara paradoxer. Kolakowski konkretiserar dessa principer med exempel som visar hur samliga socialliberala och demokratiska principer som västdemokratierna vilar på leder, om de fullbordas, till sin motsats. Det som följer är ett urval av dessa tankar.

Paradoxerna

"Den dag staten har blivit så stark att den kan ge oss allt vi behöver är den också mäktig nog att ta ifrån oss allt vi äger..."

Demokrati, frihet, marknadsekonomi, jämlikhet, pluralism, trygghet, statens försvar av de svaga, rätt till lika start och slutligen rationalismen – alla våra honnörsbegrepp – bär, renodlade och tagna vart för sig, på en despotisk potential. – Renodlad marknadsekonomi leder, vilket vi alla vet, till monopol, dvs till marknadens avskaffande. – Pluralismen måste antingen förneka sig själv eller tillåta de krafter som öppet verkar för dess undergång. – Jämlikheten, om den skall fullbordas, måste råda bot på den medfödda ojämlikheten, alltså behandla medborgarna olika (jfr med kvinnörelsens krav på 'positiv särbehandling', min anm). – Rätten till lika chanser måste avskaffa familjen som den som envist alstrar 'orättvisa bakgrundsskillnader', och det kan man bara genomföra med våld. – Om staten verknings-

fullt skall försvara de svaga, måste den bli så stark att alla blir svaga i jämförelse med den och följaktligen i stort behov av försvar. – Demokrati, i sin rena form helt enkelt majoritetsprincip, leder ofelbart till kollektivets totala förtryck av individen.⁴

För att förhindra att dylika tillsynsningar blir verklighet, för att någorlunda navigera mellan motsatserna måste vi erkänna att det finns en högre princip om mänsklig värdighet och om samvete. Det är en genuint europeisk föreställning eftersom dess källa är kristendomen. Den finns explicit i och hålls vid liv av ett otal system av traditioner och föreställningar som utgör kulturens kärna och överskrider den nutida rationalismens eller scientisms snäva ramar. När den sortens överordnade värden vittrar bort hos medborgarna samtidigt som man inte låtsas om att de demokratis- ka idealen strider mot varandra, kan marschen från demokrati till någon form av despoti gå ganska fort, enligt Kolakowski. Jämlikheten kan bara öka på frihetens bekostnad och det är inget "fel" i det. Men om man inte får erkänna det utan låtsas och kallar ingreppen i friheten för "en annan" eller "ny" eller "jämlikare" frihet förlorar begreppet till sist sin mening. Vi kan då föreställa oss att vi går mot en allt större frihet, medan det som i själva verket sker är att vi befrias från allt ansvar, *det vill säga berövas all makt*. När då jämlikheten ökas i frihetens namn (eller varför inte under parollen ekonomisk demokrati inkl kamp mot skatteekonomisk brottslighet), dvs när friheten beskärs i frihetens namn, försvåras möjligheten att ställa den nödvändiga och inte alls på förhand avgjorda frågan: hur mycket frihet är vi beredda att offra i jämlikhetens namn? Eller vice versa. I fallet löntagarfonder skulle ett sådant sätt att ställa frågan kanske få flera att tycka att det liggande förslaget inte ökar arbetarnas frihet på bekostnad av företagarnas – vilket många anser önskvärt – utan i stället begränsar allas rörelseutrymme till förmån för de representativa organen.

Den idealistiska enfalden som kan utvecklas ur en "social teologi" kan enligt min mening med rätta betraktas som desto farligare då den låter folk förbryta sig emot andra med orubblig föreställning om det egna ädelmodet. Katoliker har åtminstone förmånen att i biktens ritual regelbundet påminna sig själva om det skuraktiga inom dem. I icke katolska länder är det måhända lättare att nästan en hel generation växer upp som tror sig besitta endast goda egenskaper i kraft av vilka de skall frälsa både sin nästa och hela världen. Gränserna mellan gott och ont faller därmed knivskarpt inte mellan vita och svarta eller arier och judar utan mellan socialister och kapitalister, fattiga och rika, kvinnor och män och ibland t o m mellan barn och vuxna.

På vissa håll har man på senare tider uppmärksammat den kanadensiske filosofen Charles Taylors framställning av två konkurrerande filosofiska grundsyner som under den europeiska socialismens hela historia gjort anspråk på att vara dess rätta "själ".⁵ Upplysningens *moderniserade socialism* och den romantiska reaktionens *expressivistiska socialism*. Expressivismen utmärker sig för att den i högre grad än upplysningen tillskriver människan en andlig dimension. Därför reagerar den mot den

industriella revolutionens positivistiska, snävt "scientistiska" människobild och är försiktigare i sin syn på traditionerna i vilka de ser även uttryck för människors reella behov. Vilken är bakgrunden till denna skillnad mellan socialismen?

"Frånvaron av krig och revolutioner bevarar framgångarnas kontinuitet och håller de smärtsamma (men välgörande) existentiella omvärderingarna – som hela Europa drabbas av – på behörigt avstånd... Ty varför skulle man diskutera något så abstrakt som en människosyn, när allt omkring en tycks bekräfta att man har rätt? – Den som rycks upp ur fattigdomen för att under resten av sitt liv oavbrutet höja sin materiella standard är inte motiverad att envisas med frågor om tillvarons mening, i synnerhet om han därmed stämplas som bakåtskrivande... Det märks tydligt i debatten, patiledningens förmår inte ens identifiera arten av den samhälleliga frustration som kommer till uttryck i debatten om totalitarismen, utan väljer att uppfatta den som i grunden nyliberal, och en attack mot välfärdsstaten 'en général'... – *Det handlar slutligen om att förhindra erosionen av de humanistiska värdena och av samhällsmoralen, som är det enda alternativet till ökat bruk av statligt och privat våld.*"⁶

I det sammanhanget kan det vara bra att blicka mot en diskussion om begreppet *solidaritet* som förts i Polen, det land som så tydligt står vid gränsen som skiljer – och förenar – socialism och kristendom.⁷

Deltagandet betraktas som en grundkaraktäristik av allt mänskligt handlande. Mot deltagandet står individualismen och totalismen. *Individualismen* ser en motsättning mellan individens väl och alla de andras och predikar nödvändigheten att anpassa de egna behoven till kollektivets med en samtidig strävan att minimera anpassningens negativa effekter. *Totalismen* är motsatsen till individualismen men ändå delar den dess grundföresättning, dvs det ömsidigt uteslutande förhållandet mellan individens och kollektivets väl. Totalismen vill förverkliga samhällets eller majoritetens välfärd genom att skydda den mot individerna med hjälp av kontroll och tvångsmedel. Individualismen vill skydda individerna mot kollektivet: totalismen vill skydda en bestämd gemensam välfärd mot individerna. I båda fallen räknar man inte med individens deltagande i den gemensamma handlingen och därför räknar man inte heller med integrationen av den enskilda individens välfärd i den gemensamma. I synnerhet bortser totalismen från handlingens personrelaterade värde, vilket förutsätter dess frihet. Totalismen blir därför så besatt av tanken att realisera en mängd av objektiva värden att den inte tillmäter *sättet* på vilket de nås någon vikt. Ändamålet helgar medlen, tekniken och administrationen.

Genom *deltagandet* upplöses emellertid den falska motsättningen mellan individens och kollektivets värden samtidigt som individen tillerkänns en prioritet som ansvarig för handlingen. I en äkta mänsklig gemenskap är individen beredd att offra sitt eget intresse för det gemensamma. Han gör det emellertid inte därför att han bedömer samhällets välfärd som "större" utan därför att altruismen har för honom själv en högre värdighet. Dessa

val av handling påverkas av samhällets dominerande kulturklimat eller attityder till den gemensamma välfärden. Två autentiska, legitima eller äkta attityder som respekterar handlingens personrelaterade värde och dess underordnande under sanningen är *solidariteten* och *oppositionen*. Attityder som inte räknas som äkta är i stället *konformismen* och *avståndstagandet*.

Solidaritet förutsätter att individen agerar och fullföljer sin specifika roll med sikte på hela bilden eller "system"-perspektivet på den gemensamma välfärden. Medvetenheten om helheten gör att individen är beredd att vid behov överskrida de snäva gränserna för sitt ansvarsområde. I den mening som är solidaritet motsatsen till den byråkratiska rationaliseringen och specialiseringen.

Opposition och solidaritet motsäger inte varandra eftersom man kan vara överens om de yttersta välfärds målen och ändå tvista om valet av medel. Opposition innebär inte att man avstår från deltagande. Om individerna fräntas möjligheten att opponera sig fräntas de även sitt ansvar för samhällets välfärd eftersom ansvarstagande förutsätter möjligheter att opponera sig. Oppositionen återförs till solidariteten med hjälp av dialogen.

Konformismen är däremot den viktigaste bland de oäkta attityderna. Den innebär en resignerad acceptans av en ordning som man inte orkar opponera sig mot. Det är en ordning som inte resulterar i deltagande och kanske inte ens står i samklang med ens samvete. Individen drar sig tillbaka från samhället samtidigt som den servilt underordnar sig gällande samhällsregler. Detta skapar en social enformighet men ingen verklig enhet. Samhället är skenbart samstämmigt men i själva verket är individerna inte intresserade av den allmänna välfärden. Oppositionens svaghet beror endast på att det saknas beredvillighet att äventyra det egna intresset till förmån för det gemensamma.

Avståndstagandet kan betraktas som en ingående faktor i konformismen. Medan konformismen låtsas acceptera en dominerande formulering av samhällsvärdet, utmärker sig avståndstagaren för att öppet och tydligt markera sitt främlingskap och för sin iver att avsäga sig allt ansvar.

I politiken, lika lite som i vetenskapen, räcker det med att säga "Jag är fri". Det är snarare nödvändigt att kunna säga "Jag är ansvarig". Ansvar är höjdpunkten och det nödvändiga komplementet till friheten. Frihet och sanningssökande och det nödvändiga komplementet till friheten. Friheten är förutsättningen för sanningen.⁸

Är det måhända detta som doljer sig bakom polemiken kring Thomas Thorilds "Att tänka fritt är stort, men att tänka rätt är större"? Det förefaller alltså som om syntesen mellan liberal och socialistiskt grundad systemutveckling kan åstadkommas på kristen mark. "There is no science without conscience." Det gäller att söka en sanning som inte bara är politisk eller vetenskaplig utan först och främst moralisk. Jämför gärna med Joh 8:32 och 1 Kor 13. Man behöver inte vara "frälst" för att inse vilken grund vår kultur trots allt vilar på!

Don Juan-syndromet. Allt detta rör alltså innehållet och formen för den svenska vetenskapen, forskningen, den administrativa rationaliseringen, datoriseringarna, samkörningarna inom både stat och företag. Om man vid tex tjänsteställningsärenden på universitet och högskolor befordrar uppenbart moral-neutrala individer betyder detta något alldeles särskilt. Om beslutet fattas på att de ändå är duktiga ingenjörer och att ingenjörsvetenskapen ändå håller på att smälta samman med social ingenjörskonst så har man också tagit ett principiellt beslut som rör forskning och undervisning inom de närmaste 20–30 åren. Det är bl a också ett beslut om vilken plats värderingar, mål, integritet och sk konsekvensstudier skall tillåtas få i utbildningen av morgondagens administrativa rationalisera. Man håller på med att genomföra en uppdelning mellan samhällsvetenskap och en sk datavetenskap som, till skillnad från tidigare metodvetenskap,⁹ avgränsas till att bli om inte omoralisk så åtminstone amoralisk. Den förordas syssla endast med *hur*, dock inte med *vad* och ännu mindre med *varför*.

Detta har främjat och främjas av uppkomsten inom både vetenskapen och administrationen av en ny rolltyp som jag av pedagogiska skäl har tagit mig friheten att associera med uttrycket *Don Juan-syndromet*. Det är bilden av en oerhört produktiv och kreativ administratör och projektledare. Det är en kreativ mångsysslare som ser sig själv som renassansgeniernas arvtogare. Han (och numera även hon) har många järn i elden och är ständigt inriktad på att antingen expandera eller reformera och, rent allmänt, att rationalisera. Hans begåvning består främst av snabbt, sk kombinatoriskt tänkande som är mycket lämplig att kombinera med datorstöd och databehandling över huvud taget. Hans begåvningsprofil för övrigt leder tankarna till korsordslösare, duktiga schackspelare, musiker eller matematiker. Intet ont sagt om dem.¹⁰

Inom universitetsvärlden, innan natur- och samhällsvetenskaplig forskning blev alltmer lik manipulation av matematiska modeller och av statistiska dataregister, skulle han ha haft en begränsad arbetsmarknad. I bästa fall skulle han ha funnit plats på tex någon matematisk, statistisk eller filosofisk institution som expert inom något snävt matematiskt-logiskt metodområde. Inom näringslivet kunde han – med snabba associationer, idérikedom, vitalitet, och fallenhet för snabb huvudräkning – ha blivit tex kamrer med en entreprenörssanda som yttar sig i att vilja ha många järn i elden och ständigt försöka göra snabba klipp med många lönsamma projekt. I fall av klart bristfällig moral skulle han i stället ha blivit en sol-och-vårare, forskingare eller bilskojarare (tidigare hästskojarare, i framtiden mikrodatorskojarare). Han håller energiskt samtidigt i gång ett dussin kortlivade och flexibla, från varandra väl avgränsade projekt som kan läggas ned eller bytas vid behov. "Projekt" och "satsning" eller i tiden väl avgränsat engagemang är, liksom "konsult", ett viktigt begrepp i hans värld. Han vet hur man med vältyglad arrogans skall lotsa fram, dvs "programmera", ett ärende genom en mängd formaliteter och paragrafer och trots sin formella läggning är han visst känslig för sociala realiteter. I den meningen överskrider han paragraffryttarens och korsordslösarens snäva ramar. Där-

för har han lätt att tillhöra eller alliera sig med den administrativa byråkratien. Han vet nämligen hur man skall ta berörda människor som han frestas betrakta som pjäser på en – helst hans egen – schackbräda, eller som stämmor i ett kontrapunktiskt musikstycke som uppdragsgivaren eller anslagsgivaren tonsatt och han föresatt sig spela med stor speliver. Och allt detta görs alltså med lust och full tillfredsställelse för alla berörda parter, jämte hög arbetspotens.

Om det vill sig illa kan man uppmärksamma att det är en sak som skiljer honom från andra likasinnade hederliga utövare av liknande yrken: om det gällde en analog beskrivning av beteendet i ett familjeliv eller inom ett äktenskap skulle vi kanske lättare märka att vederbörande saknar *moral*. Det djupa engagemanget, troheten, uthålligheten, saknas; om han möter motgångar överger han snabbt projektet. Opportunismen frodas. Kreativiteten eller "det händer så mycket!" döljer ofta vändningen av kappan efter vinden. Don Juan-syndromet visar sig leda till en sorts "Krügers syndrom", aktivitetsimperier som är luftslott och korthus, känsliga för vindpustar.

Det är moral- och trohetsproblematiken samt kravet att historiskt förankra den egna verksamheten som, när den tas på allvar, manar till eftertanke och sätter käppar i hjulet för "snabbheten och produktiviteten". Medvetenhet och ansvar tynger. Det passar inte med den "funktionella synen" på moral (dvs att endast bry sig om det som hotar en själv). "Skall man vara rationell, snabb och effektiv får man inte engagera sig för mycket", bekände en gång för mig en framgångsrik forskare och administratör som jag råkar känna viss respekt för.

Min Don Juan- eller Casanova-bild är troligen inte ny och amerikanerna har redan det som de kallar "smart operator"¹¹ medan Arthur Koestler¹² lanserade det ännu grymmare besläktade uttrycket "international call-girls" för forskare som tillbringar en stor del av tiden med att flyga runt, delta i konferenser, representera, m. m. Don Juan-Casanova-bilden är besläktad med "The gamesman"¹³ och den är viktig därför att den representerar en roll som tilltalar många unga karriärister och opportunist: i den datorbaserade systemrationaliserarens roll ser de sitt livs tillfälle att förena ett briljant lekfullt lynne med historielös moraliskt neutralt vetenskap och med politisk-social status inklusive väl tilltagna konsultarvoden. På ett seriöst vetenskapligt plan torde fenomenet motsvara den i den analytiska psykologin välkände "puer aeternus", den evige gossen eller Pan-arketypen. I den psykoanalytiska traditionen har vi i stället den skatologiska narcissismen och borderline-tillståndet. Samma bild på det idéhistoriska och kunskapsteoretiska planet motsvarar den mentalitet som präglade den ingenjörsvetenskapliga hybris när världens första tekniska högskola inrättades i Paris i samband med den franska revolutionen.¹⁴ Hantverksingenjörer – liksom alla andra yrkeskategorier inkl professionella schackspelare och duktiga symbolmanipulatorer – är bra att ha och de är nyttiga, men det är ingen principiell anledning till att inlemma dem i den annars förringade akademiska gemenskapen och göra dem till ledande

forskningspolitiker eller filosofer om samhällsutvecklingen. Ett sådant missbruk av unga begåvningsars upplåsta personlighet, rationella spel, s.k ego-trippar eller (på psykologiskt fackspråk) patologiska narcissism och "ego-inflation" misstolkas som ledaregenskaper. Ett sådant missbruk av unga begåvningar bäddar för risken att skapa det som Brecht i sin Galileipjäsa låter kalla ett släkte av uppfinningsrika dvärgar som kan lejas till allt. (Jämför gärna med Jesaja 3:12...!)

4 Dagens Nyheter Onsdagen den 30 sept 1981

Kultur

När massmedierna hotas av vikande publik-siffror är det inte innehållet som förändras utan formerna. Förslaget till ny innehållsfördelning mellan radiokanalerna är det senaste exemplet på hur nya ramar kring samma innehåll får ge sken av en förnyelse som inte äger rum, skriver Lars-Olof Franzén.

Hejda medie-byråkraterna!

MITT under sextietal blev den kanadensiske mediefilosofen Marshall McLuhan berömd då han hävdade att "mediet är budskapet", det är inte tankar, åsikter och avsikter, känslor och idéer som skapar innehållet i massmediekommunikationen, utan mediernas form, teknologi och struktur.

McLuhans slagfärdigt formulering är i dag glömda. Från

vänster X

att ha varit en kittlande upptäckt har idén om formens makt över innehållet blivit en förkävande konvention.

Kasta bara en blick runt i den svenska massmedievärlden! När kriserna hotar är det inte inne-

hållet som förändras utan just formerna. Nya ramar kring samma innehåll får ge sken av en förnyelse som inte äger rum.

Etiermedierna är särskilt utsatta för denna typ av formella förändringar. Karriärkanalerna slår sina lyckor mellan olika chefsposter och vill gärna sätta spår efter sig i form av planering och organisation.

När radios lyssnarsiffror sjunker är det ingen av dem som sätter sig ner och frågar sig om det är något fel på programmen eller om innehållet i dessa kan förbättras. Nej, man undrar i stället om man kan stupa om dem, dvs sända samma innehåll i annan ordning i andra kanaler.

Så handlar människor utan idéer och kreativitet. Massme-

dierna vimlar av dem. De är chefer och administratörer, och eftersom de för länge sedan lagt journalistiken bakom sig (om de nånsin varit i närheten av den), är de benägna att tro att det bara är förändringar i form och presentation som innebär förnyelse. Innehållet möter de bara som allmänna riktlinjer eller i egenskap av poller som ska gårdra mot tagaren mot obeställda åsikter och fakta.

Dessa planerare infriar praktiskt taget alltid de värsta farhågorna som man kan hysa om vad en byråkrat är för något.

I de svenska elmedierna har denna typ av icke-förnyare visat sig ha en enastående förmåga att överleva och förmeras. De har haft stöd i sin verksamhet av politiskernas ständiga ryckande och slitande i radions och televisionens organisation. De har fått en decentralisering av Sveriges Radio, Lokalradio och Regional-TV att utsträcka sina revir till.

Det enda som på allvar skulle kunna stäcka deras inflytande vore en rejäl centralisering av elmedierna och en nedläggning av politiskt populära omdigheter som regionala nyhets-sändningar i TV.

Då skulle byråkratiseringen av elmedierna kunna hejdas. Det senaste försöket att förändra radion genom ett slags förpackningsteknologi är förslaget

till ny innehållsfördelning mellan radiokanalerna. Enligt detta skulle P1 bli en samlad kanal för "serios" musik, teater och andra kulturprogram. P2 blir underhållningskanal utan nyheter. P3 informationskanal.

Detta förslag har kritiserats sönder och samman av cheferna för Musikradion, Radioteatern och Kulturredaktionen framför allt därför att Radioteaterns fasta sändningar och Musikkadions direktkonserter kolliderar.

Nu ska PPK (programplaneringskommittén) lägga fram ett nytt förslag till den 15 oktober som tar hänsyn till dessa svårigheter att konsekvent gettoisera Riksradiation i en kulturkanal och två skvalkanaler, den ena för underhållningsmusik och den andra för underhållningsnyheter.

För radiolysnaren i gemen betyder naturligtvis dessa eventuella förändringar ingenting utom en smula ordning och förvirring. Varför de skulle dra nya lysnarskaror till radion är en gåta.

Möjligen är vi några stycken som skulle finna det skönt att slippa nyheter i åtminstone någon kanal.

Som skval betraktat är ABBA eller Schubert att föredra framför den ständiga uppläsningen av samma nyhetstelegram.

LARS-OLOF FRANZÉN

Moralisk analys. I den analytiska psykologins perspektiv är ovanstående exempel en fråga om hur man skall förhålla sig till andra människor och befästa sin egen personlighet med hänsyn till att vi alla behärskas av olika "arketyper" och är orienterade mot olika "psykologiska typer" eller "personlighetsmönster".¹⁵

Det kan tex innebära att Don Juan-syndromet eller snarare den evige gossens arketyper inte är odelat antingen ont eller gott och att det inte är sämre än många andra "livsmönster" som vi alla har. Det bara råkar vara på uppgång i den nuvarande "datakulturen" och det är särskilt farligt i sin omedvetna ensidighet. Den psykiska energin som vanligtvis är upptagen i individens kamp med den moraliska problematiken (i teologiska termer: förhållandet med gudomen och försök till historisk systemförankring) blir

frisläppt och s a s löper amok på det "rationella" planet vilket ger sig till känna i ohejdad aktivitet och spellusta.¹⁶ I en alternativ tolkning kan man betrakta detta beteende som en flykt i samband med rädsla för att ta itu med den egna mognadsprocessen och psykiska utvecklingen.¹⁷

Det leder till en överaktivitet på det politiska eller vetenskapliga vetenskapliga planet: man glömmer att "there is no science without science".¹⁸

Samhällets demokratisering ledde till en välkommen utvidgning av solidaritetsbanden på bekostnad av deras intensitet och individualitet. Solidaritet, liksom jämlikhet, har något av det matematiska begreppet opersonlighet över sig. Den franska revolutionens brott med den religiösa traditionen innebar så småningom också ett brott med de kristna värderingarna. När människan förlorar känslan för värdehierarkierna, när kvantiteter, stora tal och majoriteten bestämmer, kvalitetskillnaderna försvinner och man till slut bottnar i mediokritetens minsta gemensamma nämnare. Det är H. Zbinden, fd professor i kultursociologi vid universitetet i Bern som skriver¹⁹:

"The surrender of the highest standards of duty sets in, particularly when these demand something that is contrary to the opinion of the average man, 'the man in the street', the 'public', or great majority. — This process of downward adjustment is accompanied by a barely noticeable adaptation of the dictates of conscience owing to the erroneous but nonetheless traditional view that the majority opinion is also the expression of what is morally right and spiritually binding. The practical requirements and decisions of the political order are again confused with those of conscience and spirit... This development ends with the use of statistical polls of the supposed opinion of the majority as a yardstick for political action. Gallup replaces the conscience of statesmen, and the rest of conscience soon follows in the footsteps of the emasculated political conscience. This is where the dictatorship of mediocrity begins, which so easily prepares the ground for other types of dictatorships. — There is another process in modern society that has made an even more substantial contribution towards weakening the creative forces of conscience. Economic conditions and technology, together with the democratization of society, have sucked people into more and more strenuous and ceaseless activity, inhibiting in many of them the power of reflection, the readiness to take thought... In the ages in which active life is the condition of almost everyone, men are generally led to attach an excessive value to the rapid bursts and superficial conceptions of the intellect, and on the other hand to undervalue unduly its slower and deeper labors."

Jämför med Don Juan-syndromet! Apropå den redan tidigare berörda språkliga förbistring kring användningen av honnörssord som frihet, jämlikhet, ansvar, solidaritet, lojalitet, demokrati, trygghet, säkerhet, integritet, eller även "tekniska" ord som modell, metod, verktyg, system, rationalisering, analys, data, information, användarvänlighet etc. Zbinden skriver:

“Human dignity cannot be separated from the ethos of language, just as the validity of the word is inseparable from its ‘response’, i.e., its meaning, which is expressed in the formation of the word ‘responsibility’. Wherever reverence for the basic human laws is on the decline, respect for the norms of language and the forces which determine its organic growth also withers away; this process may manifest itself in an impoverishing mania for oversimplification, which as a result of a thoughtless eagerness to reform, irreverently interferes with the delicate and sensitive fabric, or in a tampering with the language through stilted arbitrariness so frequently found in avantgarde literature. Thus, not only the structure of meaningful language is threatened, but – and only a few people are aware of this – the very roots of conscience are affected.”

Jag citerar dessa ord i förhoppning att, efter alla tidigare exempel på konkret debatt kring administrativ rationalisering och statens makt, de skall tjäna som en självförklarande sammanfattning. De bör gradvis leda vår uppmärksamhet mot politikens grundförutsättning: moral och dess subjektiva aspekt, samvete.

Eftersom vi på rationaliseringsområdet ofta rör oss inom en hård ekonomisk-politisk verklighet är det särskilt intressant att observera hur Eugene Böhrer, f.d. professor i nationalekonomi, finans och statistik vid Zürichs Tekniska Högskola, analyserar moral- och samvetsfrågan.²⁰ Böhrer observerar att den moderna ekonomins födelse med den liberala filosofen Adam Smith markerade en brytning mellan ekonomi och moralfilosofi. Ekonomin kunde hädanefter hävda att den hade egna överordnade *lagar* som liksom naturlagarna var oberoende av etik och politik. En analog tanke skulle senare återkomma i det marxistiska tänkandet med föreställningen att i den historiska materialismens perspektiv både det ekonomiska beteendet och moralen är betingade av de materiella produktionsförhållandena. Ekonomiska motiv ses idag som överordnade i förklaringen och planeringen av mänskliga förhållanden. Det avspeglas även idag i föreställningen att alla ansträngningar inkl. forskningen bör tjäna till att främja ekonomin som ju betraktas som grunden för allt annat. Ekonomisk produktivitet har blivit huvudmålet på båda sidor av järnridån. En viktig förklaring till detta förhållande är upplysningens och den moderna rationalitetens brott med skikt av människans förnuft som representerades av religion och traditioner. Förnuftets ”befriade” översta skikt, det medvetna tänkandet eller det psykologiska jaget kunde följaktligen helt obehindrat nå oanade resultat. (Eller, som Pär Lagerkvist skriver i sin essä *Det besegrade livet*: ”Om också forskningen aldrig förr nått så långt, så har den dock förmått syfta högre, mot betydelsefullare mål ...”). Det innebar fantastiska vetenskapliga framsteg inkl. ingenjörsvetenskapens bidrag till industriell produktions- och distributionsteknik. Priset för dessa framgångar blev emellertid att de djupaste skikten i människans förnuft, särskilt de som hör samman med instinkterna, begären, känslorna och värdekällorna inkl. de ”materiella” behoven och självbevarelsedriften lämnades vind för våg. De blev bortglömda och i viss mening förtryckta och

borträngda utan att bli inlemmade i en överordnad organiserad tanke-, känslö- och värdestruktur. De upphörde inte desto mindre att existera och att verka: självbevarelsedriften och begären återkommer så s. genom källardörren eller bakdörren. De ger sig till känna i form av okontrollerade kaotiska behov eller snarare krav. En iver där människor inte längre har möjlighet att skilja det som verkligen är moraliskt viktigt från det mindre viktiga, det verkligt nödvändiga från det överflödiga.

I praktiken blir det så att – i analogi med Kolakowskis tidigare nämnda paradoxer eller ”enantiomerier” – de borträngda delarna av människans psyke tränger igenom i vardagsbeteendet och överlistar eller tom övermannar det yttliga förnuftet. Det rationaliserande jag-medvetandet, det scientistiska, effektiva dock överförenklade tänkandet, blir offer för sitt eget övermod. Det tror sig vara fritt och suveränt, det tror sig göra vad det vill men för en utomstående betraktare förefaller det snarare vara så att den människan är förslavad under sina instinkters ögonblickliga nyckler. Förnuftet gör inget annat än att blint tjäna den ekonomi som är uttryck för det kaotiska driftslivets blinda böjelser. Detta skulle förklara hur det kommer sig att *produktionens överrationalisering går hand i hand med konsumtionens primitiva irrationalitet*. Vi räknar i sekunder, kronor och ören för att producera så rationellt eller billigt som möjligt men låter timmarna och tusenapparna flyta i slöa fritidssysselsättningar och oöverlagda impulsköp av överflödiga och dyra konsumtionsvaror. Den hårda exploateringen av det yttliga symbolmanipulativa förnuftet driver samtidigt upp tempot och graden av specialisering. Det innebär samtidigt en inskränkning av vårt tankeliv till smala områden som i sin nära på fullständiga skilsmässa från det omedvetna leder till en blockering av all äkta kreativitet.

Specialiseringen nödvändiggör också en hård överordnad yttre organisation eller administration som utarmar det personliga initiativet och friheten i allmänhet, och i arbetslivet i synnerhet. Detta inbjuder till passivitet och ännu större förlitande på organisationers och statens operonliga samordnade ingripanden. I den meningen har överförmyndarstaten en inbyggd förutsättning för sitt förevigande genom regelbundna ”demokratiska” val. Detta utvecklas parallellt med upplevelsen att man inte längre har kontroll över sitt eget liv eftersom dagens planerade åtgärder kan göras överksamma av morgondagens reformer och organisatoriska förändringar.²¹ Det kan gälla planeringen av ens utgifter, skatter och skulder i förhållande till de förväntade inkomsterna. Det kan också gälla tex. planering av egen utbildning mot bakgrund av ständigt ändrade antagningsbestämmelser.

På det personliga psykiska planet innebär den bristfälliga bearbetningen och omedvetenheten om värdestrukturen ett hinder för individens livsprioriteringar som – liksom företagarens och statens – tenderar att bli godtyckliga gissningar grundade på grova aritmetiska, kvantitativa mått utan känsla för kvaliteter. Frikopplingen mellan konsumtion och produktion, mellan prestationer och uppoffringar, underlättar också föreställning-

en att man måste kunna njuta utan några uppoffringar. Kravet på rättigheter överskuggar medvetenheten om skyldigheter och behovet av att avstå, to m av rent moraliska skäl som inte låter sig reducera till det utilitaristiska aritmetiska köpsläendet kring "avvägningar". Värdestrukturens och det moraliska "objektiva" arvets sammanbrott innebär samtidigt att den politiska kompromissen intar etikens plats. Kompromissen tenderar emellertid vila på *den minsta gemensamma nämnaren* bland många mycket olika människor, vilken definitionsmässigt utgörs av deras *driftliv*. Den politiska styrningen kommer därför att vädja alltmer till människornas begär och till deras självbevarelsedrift ("trygghet" och "säkerhet"). Enligt en känd psykologisk princip tenderar vi att "projicera" eller skylla på andra och på annat det som vi inte känner inom oss själva. Därför kommer värderingar, avvägningar och kontroller att villigt överlåtas åt staten och till de representativa organen som tillsammans med teknologin tillerkänns den makt som erfordras för att tillfredsställa våra driftar. En sådan "positiv återkoppling" och kumulativ utveckling kan också bli mekanismen bakom den ständigt ökande skattebördan (avvägd mot myndigheternas kommersialisering) som motsvarar statens gradvisa övertagande av de individuella uppoffringarna.

"Systemet" kommer alltid att ha brister vilka inte kan kompenseras genom ett "finmaskigare" regel nät utan bara genom individernas välutvecklade moral. I brist på en sådan kommer systemets brister att skyllas på "andra" (t ex ekonomisk brottslighet) eller på den motpart som finns närmast till hands och som råkar vara lämplig syndabock: ett annat land, en annan ras, staten, polisen, finansdepartementet, våra konkurrenter, arbetskamrater eller make – maka, eller motparten i det klassiska paret arbete – kapital. I den rationella eller kollektiva moralens förtecken kommer särskilt "andras" integritet och värdighet samt "filosofiska-traditionella" föreställningar om etik att väga lätt i jämförelse med den anonyma individens, allmänhetens, samhällets, folkets eller statens intressen. Det marxistiska frihetsbegreppet handlar – liksom liberalernas – i hög grad om frigörandet av de produktiva krafterna och driftmänniskans frigörelse i hennes naturtillstånd. När det gäller behärskningen av de ekonomiska krafterna syftar friheten till endast ett system för ägande och fördelning.

Med utgångspunkt i den analytiska psykologins erfarenheter hävdar Böhrer, enligt min mening med rätta, att stat, marknad, klass, system och dylikt är från moralisk synpunkt rena abstraktioner. Lösningen måste komma ur det kreativa moraliska inre ställningstagandet hos den enskilda människan som verkar inom staten, företagen eller organisationerna. Dessa kan bara verka för yttre mål. Föreningen av kunskap och samvete inom människan får sitt uttryck i handling och kan genom den vägen påverka den yttre världen. Initiativet till förändringar ligger därför hos den enskilda individen och det kan lämpligen utgå från

- 1) Erkännandet att det finns en inre psykisk-etisk värld vars realitet är lika påtaglig som den yttre fysiska världens.

- 2) Medvetandegörandet av ens egna oundvikliga brister och skuggsidor (Carl Jungs begrepp "shadow") som annars ofta tilldelas våra motståndare.
- 3) Hårt arbete för att i vårt tänkande beakta och förena alla de funktioner som hör till det mänskliga förnuftet, "rationaliteten" uppfattad i vid mening. Det gäller intuition och känslor eller värderingar, förmågor som inte råkar harmonisera så väl med vår tids rationalism och empirism med deras tonvikt på logiskt tänkande och sinnesförmimelse. Detta arbete kan bäst utvecklas genom det moraliska samtalet som inte på ett övermodigt sätt ständigt kräver nyttiga slutsatser.

Om någon trots allt skulle envisas med att kräva några riktiga slutsatser är "risken" stor att vederbörande skulle finna den slutsatsen som avslutar den tredje och sista volymen av Kolakowskis bok *Main Currents of Marxism*:

"Den självförödning av mänskligheten, som marxismen gav filosofiskt uttryck, har slutat på samma sätt som alla andra liknande strävanden, vare sig enskilda eller kollektiva: den har avslöjat sig som en farsariad bild av mänsklig trälldom."²²

4.8 En illustration: "Arbete före kapital"

Efter det att manus till den här skriften var i stort sett färdigskrivet fick jag kännedom om en bok av Erwin Bischofberger och Maciej Zaremba, *Arbete före kapital* (Stockholm: Brevskolan, 1985). Den berör några bland tankegångarna som jag presenterar här. Särskilt i avsnittet 4.7 om moral såsom samtal, anförde jag vid ett flertal tillfällen tidningsartiklar av en av bokens två författare, Zaremba.

Enligt min mening kom den aktuella boken vid den rätta tidpunkten för att stimulera de läsare som vill fördjupa sig i de frågeställningar som också utgör kärnan och huvudbudskapet i den här föreliggande skriften. (Se t ex bokens sidor 17–18, 77–78 om stat mot samhälle m m.) "Arbete före kapital", liksom von Humboldts tidigare refererade essä, sätter fingret på de absolut ömmaste punkterna där socialism möter liberalism och båda dessa två möter etik. Demokrati, frihet, integritet och ansvar är de begrepp som då blir aktuella och måste penetreras.

Det är därför mycket intressant att boken utsattes för häftigt angrepp av en tidigare redaktör på Brevskolan, i en recension med rubriken "Påven – rörelsens nye ideolog?"¹ "Arbete före kapital" som redan i undertiteln presenterar sitt syfte att föra fram "den katolska kyrkans sociallära" angrips för antintellectualism, för att innehålla "en upprörande reaktionär smörja", budskap som presenteras "genom vagheter och frågande form", ett "sammelsurium av påståenden som är både vidskepliga och reaktionära och vaga eller obegripliga".

Jag inser nu att om min skrift över huvud taget får hedern att omnämnas i recensentens kretsar kommer den att bli föremål för en ännu hårdare bedömning. Frestelsen är stor att rycka ut till försvar för både "Arbete före kapital" och för mig själv. Jag skall emellertid avstå från det, inte minst av utrymmesskäl och för att jag är övertygad om att Bischofsberger och Zaremba kan, vid behov, mer än väl föra sin egen talan. Dessutom är det kanske så att gängse polemisk stil inte främjar lösningen av de problem som kräver dialog eller samtal. De som verkligen vill fördjupa sig i problemen kommer möjligen att uppnå en bättre förståelse genom att reflektera över recensentens angrepp ställt mot den angripna texten, än genom att följa polemiska inlägg.

För att stimulera detta arbete skall jag här nedan begränsa mig till att återge den *fullständiga* texten av de stycken som recensenten citerar som "avskräckande" exempel, i syfte att belägga sina angrepp. *Inom klammer* finns den delen av originaltexten som recensenten ev *utesluter* ur citaten.

1. Rätten att besitta enskild egendom är människan given av naturen. [Syftet med detta krav på enskild äganderätt var att tillerkänna även den egendomslöse löntagaren rätten till personlig egendom.] (Sid 23)
2. Målet för fackföreningar kan inte bestå i att ta makten från arbetsgivarna resp kapitalägarna [för att till slut förrinta ("likvidera") dem] i syfte att etablera det klasslösa samhället. (Sid 63)
3. Påven upprepar fackföreningarnas rätt att strejka, självfallet inom rimliga gränser. Rätten får inte missbrukas, "i synnerhet inte i det politiska spelet". Fackföreningarna har all anledning att vara nöjda med den ställning som det senaste dokumentet i kyrkans sociallära tilldelar dem. (Sid 64)
4. [Givetvis har både hotet om strejk och verkställandet av hotet i princip plats inom ramen för kyrkans sociallära, även om det sker på områden som är "känsliga" för hela samhället. Men det får inte ske mot det allmänna bästa.] Solidaritetens funktion är inte att förstärka kampanterna hos en viss klass för att besegra den andra klassen. Klassolidariteten bara fördjupar klassamhället och splittrar den mänskliga gemenskapen som är ett högre värde än gruppintresset. (Sid 76)
5. [Människan kan komma i kläm mellan en svällande statlig förvaltning och reglering och ett lika snabbt och effektivt expanderande privat näringsliv. Den rimliga konsekvensen får dock inte bli att staten [""] går in och tar över [""] privatägda företag. I stället skall den begränsa de mäktigas makt och skapa ett frihetsutrymme, så att även under dagens hårda livsvillkor det samhälleliga livet inte förlamas utan tillåts få den nödvändiga energin nerifrån.] (Sid 85)
6. Är det rätt och riktigt när staten använder sig av det allmänna bästa som "legitimationsbas", dvs för att rättfärdiga snart vilken åtgärd som helst? Är det rätt eller orätt när staten inom ramen för planeringen av det offentliga vägnätet genomför expropriationer [när den stiftar lagar för tvångsomhändertagande av misskötta barn eller för tvångsintag-

ning och tvångsbehandling av psykiskt sjuka människor], eller när en kommun utfärdar en byggplan och ålägger dem som vill bygga vissa direktiv, eller när staten för folkhälsans skull inför vaccinationsplikt [eller när den rent av under övervakning av det allmänna bästa söker lösa en konflikt med ett annat land med våld? Exemplet är slumpvis valda.] Det allmänna bästa kan mycket väl tjäna som förevändning att försvara vad som helst, även grova brott mot de mänskliga rättigheterna. (Sid 77, jfr med sid 51 apropå "expropriationer")

Recensenten vänder sig dessutom mot författarnas naturrättsliga föreställningar, att de inte redovisat den historiska kritiken mot naturrätten, och konstaterar att vad som skulle vara naturrättsligt givet är inte alls så självklart. Mot bakgrund av att Zaremba i en annan artikel (i den av SSU och Broderskapsrörelsen utgivna tidskriften "1989" nr 1, 1985) refererat till en av påvens senaste skrifter ställer sig recensenten slutligen den retoriska frågan "Har påven blivit rörelsens nya ideolog?"

Det är enligt min mening uppenbart att den ur citaten uteslutna originaltexten (tillsammans med andra icke återgivna resonemang i boken) nyanserar på ett avgörande sätt de av recensenten angripna uttalandena. Det skulle kraftigt påverka läsarens reaktion på de citerade styckena. De skulle bli besvärande. I avvaktan på att dialogen fortsätter (bl a i *Fönstrets* spalter) väcker recensentens angrepp och dess avslutande retoriska fråga en intressant följdfråga: Vilka är egentligen rörelsens och dess motståndares senaste riktiga "påvar" eller företrädare för deras ideologi, och vilka av självklara rättsliga moraliska principer har de förkunnat och utgått ifrån vid härledningen av den konkreta politiken?

Det är nämligen högst sannolikt att vad "Arbete före kapital" försöker bekämpa är vissa problematiska drag i den "ideologi", som klarast kommer till uttryck i följande citat. Den utgör ryggraden i vår rättsliga sociala ingenjörskonst och den ligger givetvis fjärran från naturrättsliga föreställningar.

Det gäller 1930-talets svenska debatt om krisen i befolkningsfrågan. På tal om "de socialpolitiska åtgärder, som i första rummet kunna tillgripas för att tjäna ett kvalitativt uppehållande och höjande av människomaterialet" anför man sålunda:²

"I det närmaste planet ligger då givetvis den radikala utsovning av höggradigt livsodugliga individer, som kan åstadkommas genom sterilisering. . . (sid 217). Vid diskussion av den praktiska frågan om sterilisering utgår man fortfarande vanligen från att denna är en rashygieniskt motiverad åtgärd blott om sannolikheten för allvarlig sjukdom eller defekt gränsar nästan till säkerhet. . . Upprätthåller man denna grundsats, blir området för steriliseringsingrepp i själva verket mycket trångt. Två omständigheter kunna emellertid komma att verka i riktning mot ett utvidgande av området för steriliseringsingrepp. Man har först att räkna med att arftlighetsforskningen skall göra framsteg och säkrare kunna klarlägga arftlighetsreglerna för olika defekter och sjukdomsanlag. Därigenom lägges måhända fast mark för ett

fortsatt framskridande på den inslagna vägen. Vidare är det väl sannolikt, att den allmänna rättsuppfattningen skall förändras att godtaga ingrepp, även där sjukdomsrisken icke är fullt så allvarlig. ... Socialpedagogiska skäl för sterilisering tala emellertid i och för sig för en utvidgning av ingreppsområdet och för att även en mindre ärftlighetsrisk skall godtagas såsom steriliseringsföresättning. De individer, mot vilka ett tvångsmässigt steriliseringsförfarande skulle behöva vidtagas... erbjuda vanligen sina barn en uppbar olämplig uppfostningsmiljö och kunna därför mindre räkna med att samhället skall ha försyn för deras 'rätt' att ha dessa barn." (Sid 218-219)

Författarna uppmärksammar att det är under beaktande av bla denna synpunkt som den nya lagen om sterilisering (omkr år 1934) kom att få följande avfattning:

"Kan det med skäl antagas att någon, som lider av sinnessjukdom, sinnesslöhet eller annan rubbing av själsvärksamheten, är på den grund för framtiden ur stånd att handhåva vårdnaden om sina barn eller kommer att genom arvsanlag på avkomlingar överföra sinnessjukdom eller sinnesslöhet, må utan hans samtycke sterilisering enligt denna lag å honom företagas, där han på grund av sin rubbade själsvärksamhet varaktigt saknar förmåga att lämna giltigt samtycke till åtgärden. ..." (Sid 219)

Författarna fortsätter med att observera att även "i de fall där rättskapacitet icke kan förnekas, trots att eljest förutsättningarna för sterilisering äro för handen":

"Böra läkare och sociala myndigheter vara verksamma för att förmå vederbörande att frivilligt underkasta sig sterilisering. Visar sig denna påtryckning i alltför många fall ineffektiv, så bör en skärpning av steriliseringslagen övervägas, innebärande rätt för samhällets organ att också emot deras vilja sterilisera även rättskapabla." (Sid 220)

Efter sådana tankegångar som osökt påminner om debatten om den nya lagen om tvångsomhändertagande av barn och begränsning av medborgarnas civila rättigheter genom myndighetens beslut klargör författarna att:

"Ett ytterligare skäl för ett ganska skoningslöst steriliseringsförfarande har man i... att just de ärftliga fallen av sinnesslöhet ofta torde finnas, ej bland idioterna och de svårast imbecilla, utan bland dem som befinna sig utanför anstaltarna och därför nu ha en av varken förnuftet eller samhällets reglerad fortplantningsfrihet. Samhället är dessutom rent ekonomiskt intresserat i en inskränkning i dessa de lindrigt sinnesslöas fortplantningsfrihet." (Sid 223)

Den s a s funktionella synen på avkomman och på fortplantningen speglas senare i författarnas plan att samhället en dag skall ha "trätt in och undan för undan övertagit makt, ansvar och kostnader för barnen". Det skall göra det lättare för barnen att lösa släkt- och familjeband i syfte att öka

den sociala rörligheten och på så sätt främja arbetsfördelningen och den pågående industrialiseringen. (Se sid 300-301)

Dessa etiska visioner som bokens författare, Alva och Gunnar Myrdal, bidrog till att förverkliga genom ingrepp i lagsiftningen redan i början av 1930-talet är i flera viktiga avseenden dagens etiska verklighet. För att göra saken mera komplicerad fick bokens radikala visioner om industrialisering (och får ännu idag) heljärtat stöd av kapitalet. Det är bara "friheten" som blev en stötesten i den ideologiska strukturen. Författarna ifrågasätter frihetsbegreppet i deras vision om utvecklingen.

"Denna utveckling fram emot en socialt profylaktisk barnavård får därför icke hindras av falskt individualistiska frihetskrav... Mycket av det segslitna patos, varmed den 'individuella friheten' och 'det egna familjeansvaret' försvaras, grundar sig på en sadistisk benägenhet att utsträcka denna 'frihet' till en obegränsad och okontrollerad rätt att härska även över andra." (Sid 299)

Bokens läsare får förmoda att statens patos inte löper liknande risker för att härska. Svenska morgontidningar kunde den 1 november 1985 referera att Sverige fått "bakläxa" av FN:s kommitté för mänskliga rättigheter i Genève, som skall tillse efterlevandet av den internationella konventionen av medborgerliga och politiska rättigheter. Det gällde otillfredsställande rapporter som den svenska delegationen lämnat till kommittén betr handlingen av flyktingar, tillämpning av terroristlagen och utlämningslagen, omfattningen av processer bakom stängda dörrar, fördelning av rättegångskostnader i skattemål, dataregistrering på sjukhusen, samt - inte minst - metoderna för tvångsomhändertagande av barn. Detta är väl inget att förundras över med tanke på de ovan citerade texterna där det som rör frihet, individ och familj råkar omfattas av symptomatiska citations-tecken.

Ställföreträdande rättschef vid UD medger (enl DN 1/11-85) att antalet ärenden till Europadomstolen ökat kraftigt under senare år: "Ett generellt problem i Sverige är att många ärenden avgörs i administrativ ordning och inte som på kontinenten i domstolar." (Observera anknytningen till den tidigare diskussionen i den här skriften ang sambandet mellan *administration*, rättsskipning och ordning eller "system".) Tidningsreferat ger samtidigt intrycket att den intervjuade ställföreträdande rättschefen försöker associera det ökade antalet anmälningar till Europadomstolen med att 1) Det skulle nu finnas kunnigare advokater med förmåga att driva dessa ärenden, 2) Det skulle finnas företrädare för vissa länder som drivs av speciella motiv när de attackerar Sverige, och 3) Europakommissionen (som består av höga jurister) skulle ha utvecklats i en progressiv riktning som man inte kunde förutse när den kom till på 50-talet.

För en utomstående iakttagare måste det te sig ganska märkligt att Europakommissionen skulle ha utvecklats till att bli s a s ännu mera progressiv än de utomordentligt progressiva makarna Myrdal som på

30-talet genomdrev den tidigare berörda progressiva sociallagstiftningen i en av västvärldens progressivaste länder. I så fall är det kanske så att även JO-ämbetet håller på att bli oöverskådligt progressivt då JO misstänker att det finns skattemyndigheter som medvetet förföljer skattebetalarna: bla har ett fall i Malmö föranlett JO att vända sig till regeringen och föreslå en lagändring för att öka skyddet för medborgarna. (DN 1/11 1985)

Man kan emellertid knappast hävda att det är progressiva vindar som ledde både länsrätten och kammarrätten att stödja ett par föräldrar som överklagade socialnämndens beslut att vägra ge familjen 600 kr i månaden i "normalutfyllnad" som skulle möjliggjort för mamman att själv ta hand om sina barn (enl artikel i *Sunt Förnuft* nr 8/85). Regeringsrådets dvs den administrativa överdomstolens majoritet, som bestod av tre regeringsråd mot två reservanter gav till slut socialnämnden rätt: Kan dagisplatser ordnas, har föräldrarna ingen rätt att ha barnen hemma under tillsyn av en av föräldrarna då barnen inte är av särskilda skäl i behov av föräldrarnas personliga uppföstran och omsorg. I en sådan situation jämställs man modern med en regelrätt arbetsvärdare. Allt tal om respekt för människors självbestämmanderätt och integritet enligt föräldrabalken och socialtjänstlagen blir irrelevant eller otillräcklig som juridiskt-administrativt argument. Detta bortsett från att det kanske skulle to m blivit billigare för staten att låta modern ta hand om barnen för drygt 7 000 kr per år. I ett flertal debattartiklar och insändare (t ex "Skandal att barn gräter", SvD 22/9 1985, ang barn som inte vill vara på daghem) har man nämnt 75 000 kr per år som kostnader för varje ny daghemspåsar som produceras.

I en insändare "Allt privat ej profit" (SvD 22/9 1985) ifrågasätts att profit betraktas som den enda drivkraften när det gäller privata sociala institutioner: "Alla vet väl att det faktiskt var kristna människor som från början tog hand om hjälpbehövande... Däremot var socialdemokraternas villkor när de började ge statligt stöd till hemmen att ingen kristen påverkan fick förekomma."

Vilken påverkan, om någon, skulle i stället få förekomma i hemmen, inkl daghemmen? Mycket av det som togs upp alldeles nyss skulle inte förvåna eller vara oöverskådligt om vi från början hade fått grepp om vilka moraliska föreställningar, om ens några, som låg bakom rörelsens huvudideologer eller makarna Myrdals administrativa rationaliseringssystem i "Kris i befolkningsfrågan". Vad är det som motiverade statens ingripanden i medborgarnas intimaste känslor, familjen och barnens fostran?

Två av rörelsens pionjärideologer tycks höja sig över moral, genom att i den "profylaktiska socialpolitiken" sätta sig till doms över striden mellan vad de kallar moralister resp antimoralister (sid 286 ff):

"Det är i sista hand ej fråga om en 'moralisk upplösning' eller en 'moralisk frigörelse'... Moralens såsom sådan består. Den har starka rötter i sociologiska nödvändigheter. Den återkommer alltid ehuru inte alldeles likadan; den förändras... Denna omvandling framdrives i sin tur av än djupare liggande förändringar i produktionstekniken... Moralens är väsentligen en

funktion av institutionen och icke tvärtom. Och institutionen är i sin tur i huvudsak en funktion av den totala samhällsutvecklingen, vilken i sista hand framdrives av tekniken...

En sådan sociologiskt institutionell vetenskaplig betraktelse av familjen... ger icke stöd åt den moraliserande illusionen, att man skulle på ett långsiktigt och djupgående sätt kunna omskapa samhället genom att väcka och omvända de enskilda människorna... Genom en förändring av institutionen, av samlivets yttre betingelser, förändrar *man* (min spår) nämligen de enskilda människorna och därmed även deras moraliska inställning."

Så mycket för den moraliska bakgrunden av den sociala ingenjörskonsten. I sin studie "Makarna Myrdal och Befolkningsfrågan" redovisar Ulf Cervin³ några drag av debatten kring boken. Ett gemensamt drag i kritiken var anklagelsen för materialism:

"De (i debatten, min anm) ständigt använda diffusa begreppen 'moralisk', 'sedlig', 'andlig', 'religiös', osv förblev emellertid opreciserade. Sannolikt är de att fatta som övergripande beteckningar för alla de förändringar i folkets mentalitet man ville uppnå." (Sid 63)

Ja, hur "preciserar" man tex religion som bärare av moral? Vissa kritiker menade tex att ekonomiska och sociala åtgärder grundade i en materialistisk, i viss mån marxistisk livssyn räckte inte till. Det krävdes "en religiös sedlig förnyelse", "en andlig revolution". Författarna betraktade alltför ensidigt problemet som rent ekonomiskt och förbisåg dess "andliga" och moraliska sida. I utvecklingen mot materialism hade tyvärr den moderna kvinnorörelsen bidragit genom att gå alldeles för långt i att hävda det ekonomiska oberoendet som kvinnans högsta mål.

Men, som sagt, det alternativa programmet var inte "preciserat" förutom att tex "statens plikt är att främst upprätthålla den grund, på vilken den vilar, familjen", och att den moraliska upprustningen krävde mycket målmedveten politik till frömma för familjen, upplysning, utbildning och propaganda.

I detta perspektiv kan den inledningsvis nämnda boken "Arbete före kapital" alltså betraktas som ett inlägg i den historiska debatten kring rörelsens grundideologi såsom den framgår i makarnas Myrdals "Kris i befolkningsfrågan". Samma gäller Tage Lindboms tankeväckande bok "Omprövningen" (Borås: Norma, 1983) som jag tyvärr uppmärksammade alltför sent för att kunna beakta i det här arbetet. "Arbete före kapital" är det första steget mot en precisering av vad som bör menas med en andlig dimension i den moderna politiska debatten. Den besvarar frågan "Är påven rörelsens nye ideolog?" med att peka på att vissa bland rörelsens tidigare legitima ideologer kanske idag bör omvärderas eller betraktas som mycket problematiska av vissa angivna skäl.

"Arbetet före kapital" presenterar moraliska argument som inte är begränsade till befolknings- och nativitetsfrågan utan är högst aktuella i tex tillämpningen av den moderna biotekniken.⁴ "Arbete före kapital"

utvidgar dessutom frågan om sambandet mellan administration (social ingenjörskonst), politik och moral bortom det biologiska och familjesociala området.

Kritiken mot "Arbete före kapital" förfärrar sig tex över bokens ifrågasättande av statens överförenklade expropriationsförfarande. Kritiken utesluter samtidigt känsliga delar av originaltexten ur citerade stycken och ignorerar andra delar av boken som bearbetar expropriationsfrågan. Det hela leder till att läsaren fräntas möjligheten att bedöma vad det hela handlar om, i synnerhet den etiska problematiken. På en ylig vulgärpolitisk plan tycks det handla om att de rika och privilegierade egoistiskt värnar om sin egendom. I rörelsens namn utpekas den katolska kyrkans sociallära som vidskeplig och reaktionär. Är grundlagen, liksom alla naturrättsliga föreställningar, också reaktionär? Tex när det gällde regeringens förslag om en ny plan- och bygglag hösten 1985 tyckte de tre borgerliga partierna liksom ett enhälligt lagråd att det fanns inslag som stred mot grundlagen. (SvD 25/10 och 27/12 1985.) Förslaget, som stärker kommunernas ställning på bekostnad av de enskilda medborgarna och försämrar gällande regler för ersättning, ansågs behöva omarbetas.

Den bristande respekten för grundlagen och bakomliggande naturrättsliga föreställningar som också utmärker kritiken mot "Arbete före kapital" gav sig tidigare till uttryck, som vi såg i debatten om grundlagsreformen i början på 70-talet. Dåvarande justitieminister Geijer ansåg ju att farhågorna om grundlagens brister var överdrivna då "en stark vilja till objektivitet och till enighet torde komma att göra sig gällande".

Samma tankar, som står i samklang med makarna Myrdals ideologi, återfinns i mera polemisk och systematiserad form i Carl Lidboms bok *Reformist*.⁵ Den ansluter sig till modellen "socialdemokratisk regering = stat = allmännyttan = samhälle, *mot* borgerlighet = företag = profit = egen nytta = egoism". Den för en häftig polemik mot bl a SAF som på ett yttligt plan också kan utnyttjas för att försöka disackreditera den här föreliggande skriften. Lidbom talar bl a om "SAF-propagandan tuggar monomant sitt sossehat i annonser och i propagandaskrifter, som ofta är lika smaklösa som enfaldiga" och "SAFs krav på att man med diverse metoder skall göra det krångligare och svårare att införa ny lagstiftning, i varje fall nya lagar som näringslivet upplever som besvärande", (sid 177). Och vidare: "Konservatismen ligger i tiden. Liksom skallet på byråkratin och lagarna. Båda är produkter av den ekonomiska krisen. Angreppsmålet är välfärdssamhället" (sid 179). Lidbom som själv varit justitieminister och som ägnar minst två kapitel i boken åt administrations- och lagstiftningsfrågor, berör knappast debatten kring naturrätten och dess förhållande till etik. Etik tycks i hans föreställningsvärld bli likvärdig med politik medan "Arbete före kapital" i stället understryker just *kopplingen* mellan politik och etik. I den meningen kan man hävda att Lidbom undviker de svåraste frågorna.

För rättvisans skull bör man emellertid påpeka att den politiska motparten också tenderar göra det för lätt för sig.⁶ I en kommentar till bankin-

spektionens avsikt att föreslå regeringen en lag som i framtiden begränsar äganderätten i banker till högst 10 procent skriver sålunda Svenska Dagbladet under rubriken "Ytterst gäller det etiken" (SvD 21/9 1985):

"Ytterst gäller hela frågan, som SvD många gånger återkommit till, kapitalismens etik. Allt som är tillåtet är inte lämpligt. Överskrider någon gränsen, kommer statsmakten att reagera – och reagera genom nya maktmedel som leder till att sammanblandningen mellan staten och ett fristående näringsliv inkl bankväsendet blir allt större. Det bör de som nu kan tänkas spekulera i snabba vinster av pekuniärt slag inom bankägendesektorn begrunda. För kapitalism, med marknadsekonomi och enskilt ägande som hörnstenar, är det inte bara ett sätt att tjäna pengar och ordna det ekonomiska systemet på. Det är något långt mer och viktigare än så: det är ett sätt – ett regelsystem med skrivna och oskrivna regler – för att organisera hela vårt samhälle på. Detta system kräver respekt för spelreglerna och balans mellan olika intressen och intressenter."

Det är sympatiskt och befogat att mana till besinning och eftertanke, men jag menar att ändå är det obefogat att, som även rörelsen gör, sätta likhetstecken mellan ekonomi, politik och ett etiskt-religiöst system. Etik är mycket mera än ett "spel" bestående av ett regelsystem och intressebans. Vad etik är och bör vara i de administrativa sammanhang där vi rör oss, kunde uttränas genom en seriös och kritisk förfining av de tankar som förs fram i den aktuella boken "Arbete före kapital". I den mån vi misslyckas med uppgiften kommer vi att blåsa liv i den pågående utvecklingen av en "befrielseologi" som enligt mångas mening kommer att ytterligare minska möjligheterna till dialog över de politiska gränserna. Här är kanske den rätta platsen att återge ett citat av T S Eliot.

"Om det inte finns någon konflikt alls mellan stat och kyrka är det något fel på kyrkan, om konflikten är alltför skarp är det något fel på staten."⁷

"To be sure, there are those today in philosophy who seem to be solely interested in epistemic and methodological techniques, but care is required not to lead us to mistake refinements (and sometimes over-refinements) of one part of philosophy for its larger systematic framework."

Not the least of the present virtues of systematic philosophy is that it has not been caught up in the sweep of employment as a handmaiden of officialdom. For that it is often sneered at and secretly envied. Just as often it is misunderstood and even maligned by scientists themselves as being unworlly (since it may disapprove of the way the world is being run); impractical (since it criticizes present practices); and visionary (since it sees what can be done and ought to be done as well as what is being done). Indeed, in certain professional circles of scientists, the epithet 'philosophical' is the final degradation when applied to a colleague, even thought to a philosopher the patriotic and occupational chauvinism thereby evinced may seem the last refuge of a scoundrel."

George Simpson (1951)

5 Sammanfattande slutsatser: Vad kan man göra?

5.1 Historiens slutsatser – ”Den goda metoden”

Slutsatser torde betyda satser som kommer i slutet och avslutar. Annars kan man i ett pragmatiskt och politiskt perspektiv tolka dem som en fråga om ”Vad man kan och bör göra”. Den traditionella vetenskapen skulle snarare se slutsatserna som text till ett belegg för eller en förkastelse av en hypotes – ofta utan att fråga varför man valt just den hypotesen eller det problemområdet. I det här sammanhanget kan vi kombinera dessa tolkningar med en grov sammanfattning av skriftens innehåll. I så fall närmar vi oss den kontinental vetenskaps syn på konsekvensforskningen där ”konsekvenser” eller ”ADB-effekter” skulle ses i första hand som ett historiskt problem som är mycket bredare än empirisk-statistiska ”fakta” och förutsägelser. Slutsatserna, ADB-effekterna, frågan om vad man kan göra och vad man moraliskt bör göra skulle smälta samman med de sk moralvetenskapernas, särskilt historiens tekningsområde. Dessa moralvetenskaper motsvarar det som kallades ”andens vetenskaper” i det sena 1800-talets stora vetenskapsmetodologiska debatt om Geistes- mot Naturvetenskapen. Under de senaste 50 åren har andens vetenskaper, Geisteswissenschaften, splittrats i samhällsvetenskap, beteendevetenskap och humaniora som tillsammans utgör vad vi idag ibland kallar humanvetenskaperna. Samhällsvetenskap och beteendevetenskap – som själva ordet ”beteende” antyder – tenderar emellertid alltmer överta naturvetenskapens experimentella och matematiserade metoder. Humaniora – möjligen med undantag för de tendenser som presenteras av datorlingvistik – framstår alltmer som arvtagar till den metodik som skulle kunna greppa den djupare innebörden av ADB-effekter. Tyvärr har dock humaniora ”satts på undantag” och har inte måttat engagera sig i större studier av datorrevolutionen i informationssamhället.¹

Det här föreliggande arbetet har föga blygsamt och kanske tomt övermodigt försökt ”ro motströms” mitt under den aktuella avvecklingen av den svenska akademiska traditionen. Författaren sticker ut huvudet med det som kanske alltför lätt kan avvisas som obelagda spekulativa påståenden, de klassiska ”lösryckta citat” m m, som utgår från bristfälligt empiriskt material, och så vidare. En brett upplagd statistisk faktaisamling² skulle visserligen ha kunnat påvisa vissa ADB-effekter av åtgärder vidtagna för länge sedan under förutsättningar som inte längre gäller. På detta sätt skulle åtskilliga konsekvensforskare ha kunnat försörja sig under obestämmd tid framöver utan att deras forskningsresultat behövt hota dem

som ropar efter mera fakta och belägg innan de vågar ta moralisk och politisk ställning och konkret handla på arbetsplatsen. Ty det är kanske snarare så, i bästa historiska mening, att framtidens konsekvenser finns redan inbäddade i dagens förutsättningar – eller dagens rationaliseringslosofi. Dagens misstag kommer att bli morgondagens historia som de ansvariga inte kommer att ha lust att gräva i, under hänvisning till att de har ”bara ett historiskt” intresse. För att studera detta kan man försöka placera sig på samhällsvetenskaplig grund och – liksom ADB eller systemvetenskapen på vissa svenska universitet – försöka överbrygga gapet till både naturvetenskap och humaniora.

En grundhypotes som växer fram ur den här skriften är att de problem som hänger samman med den administrativa datorrationaliseringen *inte* i första hand är en fråga om bättre ”utbildning”, bättre ”metoder” tekniker-verktyg”, eller ens kraftfullare eller listigare politik. Det är snarare en fråga om behovet av någon sorts vetenskaplig-moralisk revolution som tar oss ur en kulturkris. Synd att uttrycket ”moralisk upprustning” redan blivit inmutat i samhällsdebatten.

Vår demokratiska ideologi tycks vila på en upplysningsrevolution som förlorat en andlig dimension samtidigt som den förkastat religionen.³

Detta ger sig till känna inte minst i kulturens institutionella högborg, universitetet, och dess uppfattning om vetenskap eller forskning. Fenomenet fortplantar sig på alltfler samhällsområden. Inom staten och inom företagen samt i förhållandena dem emellan ger sig detta till känna i bl a en överförenklad syn på rationaliseringarnas innebörd, samt i undermålig teori och praxis vid utvecklingen och användningen av informationssystem. Företagsledarnas uppmärksamhet som var riktad mot ”management of business” riktas nu alltmer mot abstrakt och värderingsfri ”management of information” och sk kunskapsföretag.

5.2 Skriftens andra kapitel: Bakgrund

Skriftens andra kapitel avser ge en bakgrund till den oro som tydligen många inom näringslivet känner inför utvecklingen som – från att ha hotat och kränkt den personliga integriteten, ibland tomt till företagens fördel i marknadsföring, personalkontroll och dylikt – numera börjar att hota och kränka även företagens, inte bara företagarnas, integritet. Denna del av skriften är mera översiktlig eftersom både SAF och andra har bidragit till studier av denna bakgrund. Det har skett med hjälp av sådana skrifter som tex ”Företaget i datasamhället”, ”Apropå myndigheternas uppgiftstexter”, ”Företagsdata i myndigheternas informationssystem”, ”Myndighetskrav”, ”Företagsdata i myndigheternas informationssystem”, ”Myndigheternas uppgiftsinhämtande”, ”Den förvaltningsrättsliga regleringen av företagets uppgiftsplikt” m fl som finns förtecknade i noterna. Denna bakgrund domineras fr o av sådana fenomen med svår fångad innebörd som tex utvidgning av myndigheternas befogenheter och kommersialisering.

Det hänger samman med hårt utnyttjande av databaser för oförutsedda samkörningar, och kontroller, försäljning och andra kommersiella ändamål. Bevakningen av denna utveckling ledde Företagarförbundet att till sätta en rättsdelegation för att skydda svenskt företagande mot en i dess tycke allt mäktigare svensk stat. En tidningsnotis (SvD 16/8 1985) återgav förbundets nio konkreta krav som avslutar skriften *Lag i olag* där man också katalogiserat nio exempel på rättsövergrepp mot enskilda företagare. Dessa nio krav som står väl i samklang med vad som kan härledas ur den här skriften är följande: 1) För in Europakonventionen i svensk rätt, 2) Skriv in näringsfriheten i grundlagen, 3) Stärk egendomsskyddet i regeringsformen, 4) Gör skadeståndslagen fullt tillämplig på alla offentliga beslut, 5) En omvänd generalklausul om att ett strikt formellt riktigt beslut skall kunna ändras till den enskildes förmån om det är rimligt, 6) Stark JO-ämbetet, 7) Jämställ skattemyndigheter och medborgare, 8) Återinför ett långtgående ämbetsansvar och 9) Inrätta en författningsdomstol.

Det stora problemet är i vilken utsträckning sådana formella krav som innebär ett erkännande av fysiska och juridiska personers integritet är förenliga med den utilitaristiska rationaliseringsfilosofin som driver fram utvecklingen av "system" i allmänhet och datasystem i synnerhet. Den nybildade föreningen "Friheten i Sverige" (se tex SvD-ledare den 22/10 1985) tyder emellertid på att det finns en viss opinion och vilja att ta itu med vissa aspekter på den grundläggande problematiken.

Med utgångspunkt i universitetet som exempel på mellanting mellan myndighet och företag kan man problematisera integritetsbegreppet. Den bristfälliga hänsynen staten idag tar till universitetets integritet uppenbar inte bara en särskild inställning till integritet utan även till kunskap och rationalitet eller rationalisering över huvud taget.

5.3 Skriftens tredje kapitel: ADB

Bristen på utredningar beträffande den statliga rationaliseringspolicyns långsiktiga inverkan på företagsamheten motiverade att i skriftens tredje del ta fram, på ett något förenklat och pedagogiskt sätt, de grundbegrepp som under de senaste tjugo åren vuxit fram inom kunskapsområdet administrativ databehandling. Samband mellan politik och vetenskap, vad menas med fakta och data och hur de förhåller sig till integritetsbegreppet, effektivitet, säkerhet, sekretess och offentlighet är exempel på frågor som tas upp inom de centrala delarna av ADB-teorin. De kan sammanfattas under benämningen systemvetenskap eller samhällsvetenskaplig systemteori. De utgör basen för den analys och strukturering av informationsbehovet och för den konsekvensanalys som betingar urvalet, utvecklingen och bedömningen av sk konceptuella logiska modeller och datalogiska datatekniska metoder eller verktyg. I det sammanhanget träder en skillnad fram mellan en samhällsvetenskaplig syn på rationalisering och en formell-

teknisk syn. Den första synen är den som tillåter en vetenskaplig diskussion av här föreliggande problem. Den är historiskt baserad på universitetens och delvis handelshögskolornas syn på vad som menas med vetenskap och rationalisering. Den andra formella-tekniska synen utgår i stället historiskt från tekniska högskolornas ingenjörsvetenskapliga tradition och ser systemproblemet mera som en fråga om främst logiska kopplingar mellan data, och samkörningar mellan olika register eller databaser, konceptuella modeller av företagens informationsflöden etc. Datakvalitet, konsekvenser och integritet faller då utanför analysramen. I datorrevolutionens och datorrationaliseringarnas spår har den gamla utopiska teknokratiska socialistiska ideologin återuppstått med förnyad kraft. Den har fram till idag ofta bejakats av både företag och kapital genom löftet om ökad att överbygga konflikten mellan arbete och kapital genom löftet om ökad produktivitet. Denna formella-tekniska syn har fått alltmer resurser och får allt större utrymme i ADB-forskning och undervisning. I den meningen kan man hävda att de problem som företag och enskilda – utom möjligen själva dataindustrin – upplever inför samhällets administrativa datorisering är en motsvarighet till den tilltagande teknokratiering av utbildningen som producerar rationaliserare och systemutvecklare. Den här skriftens konstruktiva bidrag i detta sammanhang är försöket att visa vägen för utvecklingen av en etiskt förankrad administrationsteori för ADB.

5.4 Skriftens fjärde kapitel: Moral

Skriftens fjärde kapitel tar i huvudsak upp svårigheterna att tillämpa den mera nyanserade samhällsvetenskapliga metodiken för administrativ rationalisering och utveckling av informationssystem. Det skulle ha varit fristående att ägna den här skriften åt att utveckla metoder och ge goda råd om "how to do it". Detta har emellertid redan gjorts, i Sverige av tex den framlidne professor Staffan Persson och fil doktor Olle Sjöström. I utlandet har Ackoff, Mitroff m fl⁴ i sina böcker och sina skrifter redan "talat om" vad som kan vara fel och hur man kan göra i stället. Men det räcker tydligen inte. Antingen läser man och förstår inte, eller så förstår man men håller inte med eller gör inget, eller också gör man något men det försvinner som en droppe i den teknokratiska kulturens hav osv.

Jag har därför valt att ägna skriftens fjärde del åt att beröra frågan om *varför man inte läser, inte förstår och inte gör*. Jag utgår från integriteten som i vetenskapligt avseende har betraktats som ett juridiskt-rättsvetenskapligt problem i Sverige. Jag har kommit fram till att själva rättsvetenskapen i sin behandling av integritetsfrågan tycks präglas av samma problem som den borde angripa. Juridiken är själv i hög grad "rationaliserad" och kanske snart t o m bortrationaliserad i den mån att rättskipningen och lagstiftningsarbetet i hög grad är logiskt-empiriskt orienterade och snart får t o m överförenklade datorstöd. I förhållande till ADB och särskilt i

förhållande till ADB-kunskapens teknokratiserade logiska varianter har emellertid juridiken den fördelen att den bygger på en 2000-årig historia. Den uppenbara sambanden mellan politik, vetenskap och moral. Dessa samband kan konkretiseras med hjälp av aktuell massmediadebatt och tidsningsnotiser som tex rör effektivitet, rättssäkerhet, ekonomisk brottslighet, rättsvetenskapliga aspekter på statens roll, politisk debatt och kulturkritik över huvud taget.

Huvudslutsatsen är att det problem som man hoppas lösa med hjälp av mer teknik eller bättre politik i höger-vänster skalan tycks i första hand vara en fråga om bristande individuell moral "uppåt". Det är den bristfälliga eller obefintliga moralen som bl a tvingar fram våldsspiralen i säkerhet-brottslighet-upprustningen och i konflikten som skenbart utspelas mellan staten och marknaden. Eftersom teknokrater älskar ansvaravgränsningar (läs: begränsningar) kommer de kanske att hävda att varken detta eller universitetet är rätt forum för moralpredikningar. De bör överlås åt prästerna och kyrkan. Till denna invändning skulle man bl a kunna svara: tyvärr är det för sent. Själva kyrkan, med eller utan sk befrielseteologi, håller redan på att "befrias" och rationaliseras. Det torde faktiskt vara vårt eget jobb att börja med att se över vår egen moral i vårt minsta "företag" – familjen vars integritet redan är kränkt – och vår egen arbetsplats.⁵ De "goda metoderna" som berörs i den här skriften finns redan detaljerade i den refererade litteraturen.

5.5 Flera utredningar

På ett mera konkret plan ligger det nära till hands att som vanligt föreslå en statlig utredning. Det gäller möjliga långsiktiga konsekvenser som förvaltningens datorisering kan och bör föra med sig för företagen. Det inkluderar tänkta behöriga intrång i företagens integritet m m – vid sidan om det redan välkända problemet om uppgiftslämnarbörd och statistikbehov. Det borde framgå av den här skriften att det inte är i första hand fråga om formella-tekniska problem eller problem i snävt ekonomisk mening och inte heller fråga om "allmän förvaltningsforskning" där själva förvaltningsläran håller på att formaliseras och teknifieras. Det är snarare fråga om kulturkritik, i ett perspektiv som tydligen hittills inte rymts i tex OECD Informatic Studies och gängse empiriska studier.⁶

5.6 Nya forskningsorganisationer

En annan åtgärd som är nära besläktad med offentlig utredning är realiseringen av datainspektionens idé om att skapa en "styrelse för administrativ utveckling" (SAU) – i analogi med nuvarande styrelse för teknisk

utveckling (STU) – som svarar för att främja den samhällsvetenskapligt och humanistiskt orienterade ADB-forskning som hittills tenderat bli konsekt bortdefinierad ur STUs satsningar.

Dataeffektutredningen DEU har i sitt betänkande "Datorer och Arbetslivets förändring" (SOU 1984:20) föreslagit något liknande – inrättandet av ett centrum för administrativ datautveckling. Det är emellertid en mycket problematisk idé i och med att den kan undergräva universitetets funktion genom att lägga beslag på sektorsanslag som annars skulle gå åt till reguljär universitetsforskning. Dessutom skulle de snävaste tekniska och industriella intressena i praktiken kunna förvandla ADB-forskning till en utpräglat tekniskt-formellt orienterad forskning. Så har det tex enligt min mening redan skett i fråga om forskning av den typ som hittills bedrivits med stöd av styrelsen för teknisk utveckling och som framledes avses bedrivas inom vissa institut för systemutveckling.

Ytterligare en möjlig åtgärd är att väcka en vetenskapligt baserad samhällsdebatt genom att finansiera ADB-universitetsforskning som är samhällsvetenskapligt orienterad i ordens egentliga historiska mening. Även det juridisk-rättsvetenskapliga och rättsinformatiska området bör stimuleras att ifrågasätta den sociala ingenjörskonstens dominerande synsätt. Den kunde undersöka sina moraliska rötter i den naturrätt och retorisk rationalitet till vilken ett flertal utländska ledande jurister tycks ha återvänt efter andra världskrigets kulturella katastrof.

På sikt torde den bästa forskningsorganisationen vara återupprättelsen av universitetets väsen genom inskränkning av sektorsforskningen och överföring av motsvarande medel till universitetsinstitutionerna.

5.7 Universitetsbildning

Nära förknippad med forskningen är frågan om universitetsutbildning av ADB-rationaliserare och systemutvecklare. För närvarande är mig veterligt systemvetenskapliga utbildningslinjen på våra universitet den enda grundutbildningen i landet som har ambitionen att ge studenterna kunskaperna som erfordras för att analysera skriftens problem. På ett par universitetssorter har emellertid systemvetenskapliga linjen gradvis och konsekvent förändrats i riktning mot att bli en blek kopia och kortare variant av den mera formella-tekniska datavetenskapliga linjen. På samma orter har ADB-ämnet också omdefinierats och avgränsats till de områden som är gemensamma med datalogi. Ordet "administrativ" i beteckningen administrativ databehandling har då förlorat sin betydelse i samband med att administration alltmer uppfattas som logiska manipulationer av registrerade grunddata, dvs "automatisk" databehandling. Där ligger onekligen en fara i och med att företagens egna systemutvecklare kommer att tänka i samma former som hittills lett till bl a de integritetskränkande samkörningarna.

Ett alternativ till denna utveckling utgår från erkännandet att den "administration" som administrativ databehandling syftar till är den klassiska administrativa statistiken (jfr not 9 i kap 4.7 och not 4 i kap 5). Datorisering eller användning av logikmaskiner och symbolmanipulatorer innebär sålunda behovet av en forskningsmässig omvärdering av gränsdragningarna och förhållandena mellan statistik, logik och matematik. Det innebär också behovet av motsvarande omvärdering av innehållet i statistiken i relation till innehållet i övriga näraliggande ämnen som statistiken avsnödrade eller bidrog till, nämligen geografi, sociologi och nationalekonomi inklusive nationalekonomiska aspekter, bokföring och revision (konsterna att strukturera data för att stödja organisatoriska beslut).

Om datorisering innebär en ökad användning av symboler, matematik och logik kan vi också lära oss en hel del från studier av det historiska samspillet mellan logik och "allmänhetens" eller användarnas språkvärld, retorik och dialektik som ännu idag är levande i t ex reklam och marknadsföring, liksom i rätts- och statsvetenskap.

Vad som därmed skulle behövas är bl a ett återupplivande och en vidareutveckling av den historiska debatten mellan matematisk formalism och matematisk intuitionism, och ännu mera mellan sk psykologism och logicism såsom den presenterades av lundaprofessorn Alf Nymän i boken *Psykologism mot Logism* (Stockholm, 1917).

De som idag talar om datorstöd eller om datorer som verktyg, hjälpmedel eller redskap kan i stället anknyta till den klassiska, pragmatiska verktygsteorin, dvs *instrumentalismen*, och till den dialektiska systemvetenskapen (C. W. Churchman). Anknyttningen till politiska-etiska frågeställningar i en kontinental anda kan likaledes åstadkommas genom en omvärdering och vidareutveckling av de kulturella tankeströmmar som gick under beteckningarna spiritualism, voluntarism och modernism (jfr t ex *The Encyclopedia of Philosophy* och namn som R. Niebuhr, P. Tillich och E. Troeltsch).

Allt detta tillsammans med teknik-filosofi och "forskning om forskning", kunde bli en meningsfull universitetsbildning i allmänhet, och ADB-bildning i synnerhet, som skulle kunna möta och bearbeta den här skriftens problem. Det faktum att det idag inte tycks finnas finansiering eller utbildningspolitiker som är intresserade av sådan universitetsbildning säger minst lika mycket om rikets tillstånd som om dessa frågeställningars betydelse för den långsiktiga grundforskningen och kunskapsutbyggnaden beträffande datoriseringens väsen, förutsättningar och konsekvenser.

5.8 Folkbildning

I anslutning till universitetsutbildning och forskning har vi den på sistone alltmer populära och politiskt uppmärksammade frågan om datautbildning av hela svenska folket i allmänhet och lågutbildade företagsanställda eller arbetslösa i synnerhet.⁷ Man har emellertid konsekvent bortsett från såv

righeten att specificera vad datautbildning i grunden är och borde vara. Man kan t ex hävda att datorer i själva verket är logikmaskiner och att datautbildning följaktligen är utbildning i teknikens och logikens väsen, vilket i hög grad sammanfaller med filosofi. Hur utbildar "man" svenska folket i "rätt" filosofi? Den numera redan traditionella distinktionen mellan maskinen och programmet, mellan hårdvaran och mjukvaran kan missbrukas till att ge sken av att man förstår datorn, dvs datatekniken och dess innebörd, i takt med att man lärt sig programmering. Man skulle lika gärna kunna hävda, omvänt, att ett program skrivet på ett papper eller t o m på ett datamedium är dumt och dött därför att det är förlamat och inte kan åstadkomma någonting. Programmet får liv och intelligens först när det får köras på en intelligent maskin, alltså en hårdvara som är konstruerad enligt fysikens och logikens intelligenta principer och naturlagar. Man bör utvidga resonemanget till att innefatta den avgörande rollen som innehas av "ekonomivaran", "humanioravaran" och "moralavaran", som garanterar att datorn får liv, dvs kommer till legitim nytta i den stora samhällsvetenskapliga verkligheten. Det är med datorn som med "material": ju mer man tränger in i dess struktur, användning och funktion, desto mer splittras den i "atomer" och abstrakta begrepp som fjärrmar sig från den överförenklade uppfattning man i början brukar ha av ett objekt som man kan ta i och lära sig om.⁸

Rädslan för komplexiteten hos svårgripbara samhällsvetenskapliga och psykologisk-filosofiska problem är det som driver en del lärare och forskare att imitera dataföretagen och riskera att bli "ett släkte av uppfinningsrika dvärgar". De ägnar en större del av sina krafter åt tekniska problem av hantverksmässig natur, i kölvattnet av USAs och Japans verkligen kvalificerade tekniska forskning. Forskningens frikoppling från betugande moralfilosofiska bekymmer släpper emellertid fritt ett anseeligt över-skott av dessa forskares psykiska energi som tillåter en i och för sig välkommen ökning av forskningens rent teknisk-industriella kortsikliga effektivitet och skenbara produktivitet. (Jämför med den tidigare diskussionen om "Don Juan-syndromet".) Ansvariga på högre nivåer i företag och förvaltning har emellertid uttryckt förvåning inför högskolornas strävanden att producera bleka kopior av den personal som redan finns verksam i näringslivet, i stället för att i en kreativ universitetsanda utbilda folk som kan bidra med nya perspektiv, nya idéer och teoretisk syn på vad som blivit alltfrämre slentrianmässigt "praktiskt".

När det gäller att utbilda folket och arbetarklassen hade vi t ex Folkuniversitetet som bildades år 1943 i Sverige som en samlande organisation för allt tidigare folkbildningsarbete inklusive föreläsningsbyråerna, Arbetarinstitutet, Folkuniversitetsföreningen och idén om en överfolkshögskola, samt kursverksamheterna vid universitetet.⁹ Till skillnad från ABF och TBV var Folkuniversitetet politiskt obundet. I en tradition som påminner om det tyska nyhumanistiska bildningsidealet i början på 1800-talet intog litteratur, textkritik och hänsyn till även icke-rationalistiska kunskapsaspekter en viktig plats i Folkuniversitetets bildningsprogram. I början på

Ett alternativ till denna utveckling utgår från erkännandet att den "administration" som administrativ databehandling syftar till är den klassiska administrativa statistiken (jfr not 9 i kap 4.7 och not 4 i kap 5). Datorisering eller användning av logikmaskiner och symbolmanipulatorer innebär sålunda behovet av en forskningsmässig omvärdering av gränsdragningarna och förhållandena mellan statistik, logik och matematik. Det innebär också behovet av motsvarande omvärdering av innehållet i statistiken i relation till innehållet i övriga näraliggande ämnen som statistiken avsevärde eller bidrog till, nämligen geografi, sociologi och nationalekonomi inklusive nationalräkenskaper, bokföring och revision (konsterna att strukturera data för att stödja organisatoriska beslut).

Om datorisering innebär en ökad användning av symboler, matematik och logik kan vi också lära oss en hel del från studier av det historiska samspillet mellan logik och "allmänhetens" eller användarnas språkvärld, retorik och dialektik som ännu idag är levande i tex reklam och marknadsföring, liksom i rätts- och statsvetenskap.

Vad som därmed skulle behövas är bl a ett återupplivande och en vidareutveckling av den historiska debatten mellan matematisk formalism och matematisk intuitionism, och ännu mera mellan sk psykologism och logism såsom den presenterades av lundaprofessorn Alf Nyman i boken *Psykologism mot Logism* (Stockholm, 1917).

De som idag talar om datorstöd eller om datorn som verktyg, hjälpmedel eller redskap kan i stället anknyta till den klassiska, pragmatiska verktygsteorin, dvs *instrumentalismen*, och till den dialektiska systemvetenskapen (C.W. Churchman). Anknytningen till politiska-etiska frågeställningar i en kontinental anda kan likaledes åstadkommas genom en omvärdering och vidareutveckling av de kulturella tankeströmmar som gick under beteckningarna spiritualism, voluntarism och modernism (jfr tex *The Encyclopedia of Philosophy* och namn som R. Niebuhr, P. Tillich och E. Troeltsch).

Allt detta tillsammans med teknik-filosofi och "forskning om forskning", kunde bli en meningsfull universitetsutbildning i allmänhet, och ADB-bildning i synnerhet, som skulle kunna möta och bearbeta den här skriftens problem. Det faktum att det idag inte tycks finnas finansiering eller utbildningspolitiker som är intresserade av sådan universitetsutbildning säger minst lika mycket om rikets tillstånd som om dessa frågeställningars betydelse för den långsiktiga grundforskningen och kunskapsutbyggnaden beträffande datoriseringens väsen, förutsättningar och konsekvenser.

5.8 Folkbildning

I anslutning till universitetsutbildning och forskning har vi den på sistone alltmer populära och politiskt uppmärksammade frågan om datautbildning av hela svenska folket i allmänhet och lågutbildade företagsanställda eller arbetslösa i synnerhet.⁷ Man har emellertid konsekvent bortsett från svå-

righeten att specificera vad datautbildning i grunden är och borde vara. Man kan tex hävda att datorer i själva verket är logikmaskiner och att datautbildning följaktligen är utbildning i teknikens och logikens väsen, vilket i hög grad sammanfaller med filosofi. Hur utbildar "man" svenska folket i "rätt" filosofi? Den numera redan traditionella distinktionen mellan maskinen och programmet, mellan hårdvaran och mjukvaran kan missbrukas till att ge sken av att man förstår datorn, dvs datatekniken och dess innebörd, i takt med att man lärt sig programmering. Man skulle lika gärna kunna hävda, omvänt, att ett program skrivet på ett papper eller tomt på ett datamedium är dumt och dött därför att det är förälskat och inte kan åstadkomma någonting. Programmet får liv och intelligens först när det får köras på en intelligent maskin, alltså en hårdvara som är konstruerad enligt fysikens och logikens intelligenta principer och naturlagar. Man bör utvidga resonemanget till att innefatta den avgörande rollen som innehas av "ekonomivaran", "humanioravaran" och "moralvaran", som garanterar att datorn får liv, dvs kommer till legitim nytta i den stora samhällsvetenskapliga verkligheten. Det är med datorn som med "material"; ju mer man tränger in i dess struktur, användning och funktion, desto mer splittras den i "atomer" och abstrakta begrepp som fjärrmar sig från den överförenklade uppfattning man i början brukar ha av ett objekt som man kan ta i och lära sig om.⁸

Rädslan för komplexiteten hos svårgripbara samhällsvetenskapliga och psykologisk-filosofiska problem är det som driver en del lärare och forskare att imitera dataföretagen och riskera att bli "ett släkte av uppfinningsrika dvärgar". De ägnar en större del av sina krafter åt tekniska problem av hantverksmässig natur, i kolvatnet av USAs och Japans verkligen kvalificerade tekniska forskning. Forskningens frikoppling från betungan- de moralfilosofiska bekymmer släpper emellertid fritt ett ansenligt över-skott av dessa forskares psykiska energi som tillåter en i och för sig välkommen ökning av forskningens rent teknisk-industriella kortsiktiga effektivitet och skenbara produktivitet. (Jämför med den tidigare diskussionen om "Don Juan-syndromet".) Ansvariga på högre nivåer i företag och förvaltning har emellertid uttryckt förvåning inför högskolornas strävan att producera bleka kopior av den personal som redan finns verksam i näringslivet, i stället för att i en kreativ universitetsanda utbilda folk som kan bidra med nya perspektiv, nya idéer och teoretisk syn på vad som blivit alltför slentrianmässigt "praktiskt".

När det gäller att utbilda folket och arbetarklassen hade vi tex Folkuniversitetet som bildades år 1943 i Sverige som en samlande organisation för allt tidigare folkbildningsarbete inklusive föreläsningsbyråerna, Arbetarintitutet, Folkuniversitetsföreningen och idén om en överfolkhögskola, samt kursverksamheterna vid universitetet.⁹ Till skillnad från ABF och TBV var Folkuniversitetet politiskt obundet. I en tradition som påminner om det tyska nyhumanistiska bildningsidealet i början på 1800-talet intog litteratur, textkritik och hänsyn till även icke-rationalistiska kunskapsaspekter en viktig plats i Folkuniversitetets bildningsprogram. I början på

1960-talet institutionaliserades Folkuniversitetet i och med att organisationer trädde in som stiftare av och värnare om den nya efterfrågan på "nyttig" utbildning. Den humanistiska-demokratiska visionen försvann och med det intresset för språket. Den folkbildande tanken kom bort och kursverksamheten förvandlades till kursinstitut, dubblerande andra kursinstitut, delvis också universitetet.

Under tiden förvandlades också universitetet till att allmer likna en eftergymnasial yrkesutbildande institution med visst utrymme även för sk ensstaka kurser som ibland betraktas som motsvarande kursverksamhetens och ABFs eller TBVs nuvarande hobbykurser.¹⁰

När det gäller ABF bildades det omkring år 1912 som ett samlingsorgan för arbetarkommuner, verdandilger, fackföreningar, undomsklubbar och kooperativa föreningar.¹¹ ABF "utvecklades" liksom Folkuniversitetet från användning av skönlitteratur och böcker till användning av sk utbildningsmaterial för nyttiga ämnen och därmed sammanhängande satsning på sk hobbykurser. Det personliga bildningssökandet, där läsningen av skönlitteratur var grunden, ersattes snart av nyttobetonade kunskaper som var nödvändiga för arbetarrörelsen i förvaltande ställning: bokföreläsning, föreningskunskap, stats- och kommunalkunskap, engelska och nationalekonomi. Hade det varit idag skulle en utpräglad teknisk och okritiskt bred yttlig datautbildning säkert varit en viktig ingrediens i ett sådant program.¹² De verkliga böckerna, dvs litteraturen som bildningsmedel, ersattes av speciella läroböcker eller kursmaterial vilka onödiggjorde böcker. Läroböckerna och kursmaterialet utvecklades under efterkrigstiden alltmer till färdigantäddade konsumtionsvaror. De gav inte, som litteraturen, en grund för självbildning och de påminner om dagens situation där alla ropar efter mera "utbildning" i datalära, datakunskap och dylikt alltmedan marknaden översvämmas av undermåligt "utbildningsmaterial".

Självbildning enligt folkbildarnas tidiga ideal betraktades i början som en förutsättning för en aktiv, icke institutionaliserad demokrati. Senare kom den att betraktas som en hobbybetonad ingrediens under fritiden eller i framtidssektorn. Andra kunskaper ansågs däremot nyttiga och nödvändiga för produktionslivet och för den effektiva produktionen betraktad som grundförutsättning för socialismen.

Vi ser på så sätt hur själva policyn för datautbildning hänger samman med aktuella tolkningar av socialismens innebörd och dess samband med effektivitet och rationaliseringar. Nu måste vi allvarligt fundera över i vilken utsträckning den framtida datautbildningen bör följa bildnings- eller utbildningsidealen, dvs i vilken utsträckning den kan och bör göras beroende av utbildningsmaterial och på vilket sätt. Det kan hända att tex en sådan "svår" bok som Hermann Hesses *Glaspärlspelet* (Alba 1978) eller Robert Pirsgs *Zen och konsten att sköta en motorcykel* (Alba 1977), som utbildningsmaterial betraktat har mera att lära oss om den administrativa rationaliseringens innebörd i arbetet och i politiken än många skräddarsydda läroböcker. Vi behöver därför författare och lärare med sådan kompetens att de kan förmedla och utveckla den betydelse som en poli-

tiskt och etiskt medveten vetenskap har för utformningen av det framtida informationssamhället. Sist men inte minst bör man därför söka former för att utnyttja universitetets resterande institutionella integritet till att stödja forskare, enskilda författare, journalister och andra som visat intresse av att fördjupa sig i de berörda problemen. Den opinion som en kvalificerad kulturkritik kan skapa i massmedia och i det "civila samhället" – då vetenskap betraktas som en del av kulturen – är onekligen ett meningsfullt sätt att försöka påverka den politiska processen. Till slut tränger kanske budskapet igenom att datapolitik inte är samma sak som datorisering och industripolitik.¹³ Och, som sagt, att politik, ekonomi och sk datavetenskap har mycket med moral och samvete att göra.

Noter

sid 7-15

Fotnoter Kap 1

1. För en diskussion, se t ex Kaplan, A., *The conduct of inquiry*. New York: Thomas Crowell, 1964.
2. Se t ex tillsättningen av en Uppsala-professur, Dnr 2191/85 och handlingarna om dess slutliga behandling på utbildningsdepartementet.
3. Enligt kategoriseringen av vetenskapliga ansatser i Churchman, C.W., *Prediction and optimal decision*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1961 och motsvarande översikt i Betz, F. On the management of inquiry, *Management Science*, December 1971, 18 (4), Part 1, B117-B133.
4. Simpson, G., Science as morality, *Philosophy of science*, 1951, 18, 132-143.

Fotnoter Kap 2.1

1. Ramström, D., *Myndigheternas uppgiftsinriktande*. Stockholm: SAF, 1985.
2. Pousette, T., *Dataskommunikation i Företag* (Forskningsrapport nr 24, 1983, Industriens Utredningsinstitut). Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1983.
3. För en diskussion av "standardiseringens" innebörd för företagssamheten, v g se Guillet de Monthoux, P., *Doktor Kant och den ekonomiska rationaliseringen - Om det normativas betydelse för företagets, industrins och teknologins ekonomi*. Göteborg: Korpen, 1981 och Churchman, C.W., op.cit., 1961.

Fotnoter Kap 2.2

1. Den berörs annars i *Företagens uppgiftsplikt*, SOU 1976:12.
2. Se Berg, S., Synpunkter på betänkandet Framtida statlig statistik. *Statistisk Tidskrift* 1984:4.
3. Se Petersson, G., *Erfarenheter av samarbete med SCB vid köp av företagsdata* (Arbetsrapport inom Östgötaprojektet, 84-10-05). Universitetet i Linköping. Ekonomiska institutionen, 1984.
4. Se DN 24/4 1984 "Trots kritik från datainspektionen - alla företag i nytt register" samt "Bolagsbyrå vill ändra datasystem - Lättare att avslöja eko-brott". Jämför med Ivanov, K., "Datoriserad statistik och statistiska system". *Statistisk Tidskrift*, 1977:5, och Ivanov, K., *Projektklogik i utveckling av informationssystem* (UM-ADB-27.77) Umeå universitet, Inst för informationsbehandling, 1977.

Fotnoter Kap 2.3

1. Svensson, T., *Företagsdata i Myndigheternas Informationssystem* (IRI-rapport 1982:8). Stockholms Universitet: Institutet för Rattsinformatik, 1982, s 56 och 102 f.
2. Jfr med SOU 1980:23, Statligt Kumande till Salu, och kritiken i tema-artiklarna i SACO/SR-utredningen nr 5/85 s 4-11.
3. Enligt ett manuskriptutkast 1984-02-22 av Gert Persson om myndigheters kommersiella verksamhet. Författaren refererar till motion nr 1983/84-2111 av L. Blom och R. Rydén (m).
4. Också enligt manuskript nämnt i not 3. I seminariet deltog flera höga jurister.

5. Stora delar av den här problembilden har jag försökt behandla i min rapport *Mot ett Ingenjörsvetenskapligt Universitet* (Rapport LiU-IDA-R-84-2). Universitetet i Linköping, 1984. Se också Umeå Universitetsjournalen, Juni 1985, debattartiklar av S. Wold och M. Johansson s 11-13.
6. För detaljer och exempel se Svensson, T., op.cit., s 55 ff och 102 ff.

Fotnoter Kap 2.4

1. Enligt Sundin, B., *Ingenjörsvetenskapens idevarv*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1981.
2. Intervju i SvD 22/6 1984.
3. Nlehn, L., *Nyhumanism och medborgarförstran*. Lund: Bibliotheca historica lundensis 33, 1975 för en uttömmande diskussion av det nyhumanistiska bildningsidealet.
4. *Enciclopedia del Diritto e dell'Economia*. Milano: Garzanti, 1985 se "giurisdizione" och "legalità, principio di" (motsvarande rättsäkerhet, jfr engelskan "equity" och "equality").
5. Se professor A. Lindbecks inlägg i SvD 30/4 1984 "Skydda samhället mot staten", samt Nils-Eric Sandbergs bidrag till antologin "1984 - och sedan?", Ratio, 1984, ang nyspråkliga betydelseförskjutningar i svenskt politiskt språkbruk.
6. *Enciclopedia del Diritto*, op.cit., "realismo giuridico". Se också *Philosophy of law* (History of), ingår i Edwards, P., *The Encyclopedia of philosophy*. New York: Macmillan & Free Press (London: Collier Macmillan), 1967.
7. Geijer, E.G., Om vår tids inre samhällsförhållanden i Nybom, T. (red), *Erik Gustaf Geijer*, Stockholm: Tidens förlag, 1980 s 87-88. Se också s 77 och dess relevans för laglydandens och integritetens problematik som jag utelämnar här av utrymmesskäl.
8. Geijer i Nybom, op.cit., s 76-77. Ang Geijers ibland påstådda konservatism v g se Meurling, P., *Geijer och Marx: studier i Erik Gustaf Geijers sociala filosofi*, Stockholm: Tiden, 1983.

Fotnoter Kap 2.5

1. *Enciclopedia del Diritto*, op.cit., "persona giuridica".
2. Se kritiken i Ehn, P. & Sandberg, Å., *Företagsstyrning och löntagarmakt*. Stockholm: Rabén & Sjögren, 1978.
3. Michael, J., *The politics of Secrecy - Confidential government and the public right to know*. London: Penguin Books, 1982, s 122. Se även s 26 och särskilt s 125 ff apropå företagsintegritet.
4. Professor Alan Westin i *Privacy and freedom*, 1967 citerad av Miller, A.R., *The assault on privacy*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1971 s 49.
5. Hayek, F.A., *The counter-revolution of science*. *Economica*, 1941 NS 8, 9-36, 119-150, 281-320. F.A. Hayek är en österrisk ekonom och politisk filosof (1974 års Nobelpris i ekonomi) som betraktas som intellektuell ledare för den strängaste liberalismen.
6. Hayek, F.A., *The counter-revolution of science - Studies on the abuse of reason*. London: Allen & Unwin (Glencoe, Ill: The Free Press), 1952 särskilt s 136-139.
7. Se Akin, W.E., *Technocracy and the American dream*. Berkeley: University of California Press, 1977, särskilt s 131-148.
8. Se Churchman, C.W., *The systems approach and its enemies*. New York: Basic Books, 1979, där även den i sammanhanget svårt förklarade estetiken dras in i diskussionen.
9. Citerat av Andersson, S., Från Bologna till Borås - Ett inlägg i debatten om akademisk frihet. *Vetenskap och vet - Till frågan om universitetets roll*. (ISBN 91-7372-925-6) Universitetet i Linköping 1985.
10. Geijer, E.G., Nytt ett och annat i anledning av frågan om akademiska jurisdiktionen (1823) i *Handlingar rörande väckt fråga om jämkningar i Uppsala Kongl. Academies Constitutioner*. Uppsala, 1831.

Fotnoter Kap 3.1

1. Se Churchman, C.W., *The Design of Inquiring Systems – Basic concepts of systems and organization*. New York: Basic Books, 1971, särskilt kap 5.
2. För en orientering om detta och om det föregående, v g se *Enciclopedia Garzanti di filosofia* (Milano: Garzanti, 1982) under "materialismo" och resp namn. Motsvarande verk på engelska är tex Edwards, P. (ed), *The encyclopedia of philosophy*. New York: Macmillan & Free Press, 1967. En noggrannare diskussion av besläktade frågor förs av Vasa högskolas juridikprofessor Juha Tolonen i boken *Stat och rätt – En studie över lagbegreppet*, Åbo Akademi, 1986, vars manuskript kom till min kännedom alltför sent för att kunna beaktas i den här skriften.
3. Jfr med Ivanov, K., Systemutveckling och ADB-ämnets utveckling, i *Systemutveckling – Av vem, för vem och hur?* Stockholm: Arbetsarkivsfonden, 1984. Också som rapport LIU-IDA-R-84-1, Universitetet i Linköping. Inst för datavetenskap, 1984.
4. Här följer jag i huvudsak överblicken i Sjöström, O., Vad är statistisk metod? *Statistisk Tidskrift* 1983:2, s 109–120.
5. Huli, C.H. (ed), *The economic writings of Sir William Petty*, vol. 1, Cambridge University Press, 1899, s 244.

Fotnoter Kap 3.2

1. Jfr med Guillet de Monthoux, P., *Doktor Kant och den oekonomiska rationaliseringen – Om det normativas betydelse för företagens, industrins och teknologins ekonomi*. Göteborg: Korpen, 1981, s 74 och 122 f. Författaren ser emellertid utvecklingen som ett missbruk av Kants filosofi.
2. Se Ivanov, K., Datorbaserad social kommunikation, i *Statistisk Tidskrift* 1979:3.
3. För en ingående diskussion, v g se Churchman C.W., op.cit., 1971 och Dunn, E.S. Jr., *Social information processing and statistical systems – Change and reform*. New York: Wiley, 1974, särskilt s 71, 78–79.
4. Se Sjöström O., Vad är statistisk metod?, *Statistisk Tidskrift*, 1983:2 s 109–120 och Berg S., Synpunkter på betänkanget Framtida statlig statistik, *Statistisk Tidskrift*, 1984:4 s 280.

Fotnoter Kap 3.3

1. För detaljer, v g se Churchman, C. W., Auerbach, L., och Sadan, S., *Thinking for decisions: deductive quantitative methods*, Chicago: SRA, 1975. Se också förordets referens till formalismens problematik. Bokens sista kapitel utvecklas i Churchman, C.W. *The systems approach*, New York: Dell, (2nd ed), 1979 (svensk övers 1973).
2. Se Churchman, C. W., *The design of inquiring systems*, op.cit., 1971 och den skissartade sammanfattningen i Persson, S., *Apropå myndigheternas uppgiftskrav*, op.cit., 1976, s 78 f.
3. Se som "skolexempel" debatten om Stockholms Socialvårds Informationssystem – SVIS – i tidskriften *Vårdsrätt*, 1972, nr 4.
4. Jfr i tex med notis-artikel i *Datavärlden* 16/4 1984, s 44.
5. Oppenheimer, R., Analogy in science, *American Psychologist*, 1956, 11, s 127–135 (min kursivering).
6. Morgenstern, O., *On the accuracy of economic observations*. Princeton University Press, 1963, som finns kommenterad och inarbetad i Ivanov, K., *Quality-control of information*, (Akad avh) Stockholms Universitet och Tekniska Högskolan, 1972 (NTIS nr PB-219297).
7. Jfr med Pousette, T., *Datakommunikation i företag* (Forskningsrapport 24, 1983), Stockholm: Industriens utredningsinstitut, 1983 och Klasen, L., *Datakommunikationer med utlandet för informationssökning (IR)*, (DsC 1984:48), Stockholm: Civildepartementet, 1984.
8. Se Sjöström, O., *Vad är statistisk metod?*, *Statistisk Tidskrift*, 1983, 2, s 109–120.
9. Se Koyré, A., *Etudes d'histoire de la pensée philosophique*. Paris: Armand Colin, 1961. Jfr med Richard Matz kritik av instrumentalismen eller "användningsläran" i *Skott och revor*, Stockholm:

Akademiliteratur, 1984, s 25 ff. Apropå naiv instrumentalism, v g se Ulrich, W. *Critical Heuristics of social planning*. Bern: Paul Haupt, 1983.

10. Hodges, A., *Alan Turing: the enigma*, New York: Simon & Schuster, 1983. Se tex s 293–294, 298, 302–303, och särskilt 323–327, 357–359.
11. Bullock, A., & Stallybrass, O. (eds), *The Fontana dictionary of modern thought*, London: Fontana/Collins, 1977.
12. Jfr med Lasse Karlssons "länkens lönerbetare" i DN 13/3–84; informationssekreterare och data tekniker, professorer, ekonomer och journalister, rationaliseringsingenjörer, LO-lärare och förbundstidningsredaktörer. Är de "informationssambället"?
13. Se tex Cooley, M., *The University as a factory*, New Scientist, 24/6–76 och jfr med UHÅs "Per capita"-rapport 1979:22, 1980:23 och 1981:30.
14. Se Reichmann, E., *Die Herrschaft der Zahl*, Stuttgart: J. B., Metzlersche, 1968. Jfr med Zellini, P., *La ribellione del numero*, Milano: Adelphi, 1985.

Fotnoter Kap 3.4

1. Apropå den frågan, som tycks ha blivit bortglömd i skandinavisk juridisk debatt p g a dess omedvetna anknytning till den "realistiska" skolan, v g se tex Cranberg L., *Law-Scientific and Juridical*, American Scientist, 1968, 56 (3), 244–253 och Brecht, A., *The myth of is and ought*, Harvard Law Review, 1941, 54, s 811–831.
2. Den vetenskapsmetodologiska, informationsteoretiska ansatsen till AR–BÖR-frågan behandlas av Churchman, C.W., i op.cit., 1971, kap 9.

Fotnoter Kap 3.5

1. För en utmärkt framställning av sambandet mellan förtroende och integritet, se Schlaug, R. & Starmark L-E., *Personlig integritet och dataflöde inom sjukvården*, Läkartidningen, 1974, 71 (7), s 553–554.
2. Spelbeteendets socialpsykologiska betingelser inkl förtroende i vid mening studeras i tex av Fine, R., *The psychology of the chess player*, 1956, Bergler, E., *The psychology of gambling*. London: Bernard Hamson, 1958 och Halliday, J., & Fuller, P. (eds), *The psychology of gambling*. London: Allen Lane, 1974.
3. Set ex intervju med en kronofogde "Snart går alla mot röd gubbe", SvD 3/7 1985 och Rolf Edbergs artikel "Mot ett nytt fogdevälde", *Arbetet*, 12/1 1984.
4. För en ingående diskussion av dessa och följande aspekter på datakvalitet, se Ivanov, K., *Quality-control of information*. (Akad avhandling) Stockholms Universitet och Tekniska Högskolan, 1972 (NTIS nr PB-219297).
5. Se Churchman C. W., op.cit., 1971, kap 9 och Guillet de Monthoux, op.cit., 1981 särskilt kap 5–7.
6. Ytterligare ett exempel på måfå ur högen (utöver den tidigare citerade kritiken mot statistikutredningen i Berg, op.cit., 1984 och exemplifieringarna i Persson, S., *Apropå myndigheternas uppgiftskrav*, Stockholm: SAF, 1975): datainspektionens yttrande dnr 1492–81 om statskontorets dnr 3243–81.
7. Persson, G., Utkast till diskussions-PM 1983-03-21 apropå den offentliga sektorns effektivitet, administrativ utveckling, informationssystem, datafrågor m.m.

Fotnoter Kap 3.6

1. Det följande är en bearbetning av Ivanov, K., *Oförutsedda användningen av data en allvarlig fara för integriteten*. Administrations TEMA, 1975, 4 (2), s 32–33.
2. Detta problem behandlas vetenskapligt av Churchman, C.W., op.cit., 1971 enl relationen mellan kap 5 och kap 9.

3. Basregister över företag och andra organisationer, datainspektionens dnr 771–84, 3/4 1984.
4. *American Psychologist*, May 1967, 22 (5), s 374 och 383.
5. Erikson, R., "Statistik hotar inte individen", SvD 9/9 1983.
6. Wiberg, H., "Forskare och fogdar – Bruk och missbruk av dataregister", Arbetet, 24/1 1984.
7. "Carlsson och friheten". Ledare i SvD, 3/1 1984.
8. Lindbeck, A., "Skydda samhället mot staten" i DN 30/4 1984.
9. Zaremba, M., "Vägen till despoti är inte lång" i DN 23/9 1982.
10. Lindhagen, J., "Folkets röst – en romantisk spekulatör", DN 3/4 1984.
11. Kolakowski, L., "Gudhetens mask har en mening", DN 27/12 1982.
12. Se översikten i Churchman, C.W., *Thought and Wisdom*, Seaside (Calif): Intersystems, 1982.
13. Se den moralfilosofiska diskussionen i samband med systemutveckling i Churchman, C.W., *Thought and Wisdom*, Seaside (Calif): Intersystems, 1982.
14. Freese, J., "Datorerna glömmor aldrig", SvD 4/4 1984.
15. För begreppets vetenskapliga förklaring, se Churchman, C.W., *Prediction and optimal decision*, 1961.
16. Se Churchman, C.W., *The systems approach and its enemies*. New York: Basic Books, 1979.
17. Se Grip, A., Ivanov, K., Rönnov H-E., *ADB-system och kommunikation*. Lund: Hermods-Studentlitteratur, 1974, s 56.
18. Ett intressant exempel på en sådan upplyst rekommendation om än inom ramen av traditionell förenklad organisationsteori är Landau, M., *Redundancy, rationality and the problem of duplication and overlap*. Public Administration Review, July-August 1969, s 346–358.
19. Se tex Churchman, C.W., *Thought and Wisdom*, Seaside, Calif: Intersystems, 1982 och Rorty, R., *Philosophy and the mirror of nature*. Oxford: Basil Blackwell 1980, s 389 ff.
20. Se Ivanov, K., *Från statistisk kontroll över statistiken*. (Forskningsrapport 1976:9) Stockholms Universitet Statistiska inst, 1976 s. 22 ff; Ivanov, K., *Systemutveckling och ADB-ämnets utveckling* (LiU-IDA-R-1984–1) Universitetet i Linköping, inst för datavetenskap, 1984, också i *Systemutveckling – Av vem, för vem och hur?* Stockholm: Arbetsarkivsfonden, 1984, samt Sjöström, O., *Vad är statistisk metod?*, Statistisk Tidskrift, 1983, 2, s 109–120.
21. Jfr med datainspektionens Dnr 2785–84 skarpa yttrandet till ASF–UHÄ–STUs gemensamma rapport *Svensk Informationsteknologi*, med förslag att i analogi till STU inrätta en styrelse för administrativ utveckling.
22. Se *Records, computers, and the rights of Citizens*. U.S. Dept. of Health, Education, and Welfare (No. 0373–94), 1973.
23. För en anknytning till den besläktade frågan om forskningens och kunskapens frihet, se Ivanov, K., *Mot ett ingenjörsvetenskapligt universitet*. (LiU-IDA-R-84–2). Universitetet i Linköping, inst för datavetenskap, 1984 s 48–53.

Fotnoter Kap 3.7

1. *Datakat*: tjänstemän vars alla kontakter med "verkligheten" förmedlas av ADB-systemen, efter Persson S., *Apropå myndigheternas uppgiftsskrav*, Stockholm: SAF, 1976 s 84 ff.
2. Det innebär att den sammanfaller med "beslutssystemets kvalitet" (jfr med Persson, S. op.cit, 1976 s 125).
3. Persson S., op.cit., 1976, s 119 ff. Se även Landau, M., op.cit., 1969.
4. Se tex "Bedrägligt system föder bedragare" i DN 20 maj 1979, och "Åtalad för bedrägeri i hyresbidrag".
5. Se Dunn, op.cit., 1974, s 69 ff, 88–9, 133–144.

Fotnoter Kap 3.8

1. Se Churchman, C.W., op.cit., 1971, kap 2–3 och den populära framställningen i Churchman, C.W., *Systemanalys*, Rabén och Sjögren, 1973 samt dess tillämpning i Persson, S., op.cit., 1976.
2. Dnr 2785–84, 1985–02–08.
3. För en diskussion av universitetets roll i detta sammanhang, särskilt i anslutning till dataforskning, v g se Ivanov, K., *Mot ett ingenjörsvetenskapligt universitet* (LiU-IDA-R-84–2). Universitetet i Linköping, inst för datavetenskap 1984.
4. I dessa tankar har jag lånat några idéer ur G. Perssons manus 1984-07-30 "Inlägg om offentligheten och ADB".
5. Yttrande till civildepartementet över basregister över företag och andra organisationer, Dnr 771–84 1984-04-03.
6. Vallée, J., *Det osynliga nätet – En dataexperts bekännelser*, Stockholm, AlfaBeta, 1984, s 60, 84, 93, 102, 104–105, 120, 126, 131–132, 140–141, 143, 147–148, 152, 171, 178, 181, 197.
7. Se Hodges, A., *Alan Turing: the enigma*. New York: Simon & Schuster, 1983, s 201, 204, 238, 457, 520, men särskilt 218, 262, 422, 522 och 540!
8. Persson, S., op.cit., 1976, s 84: *byråaut*: tjänsteman med högtflygande planer för "sin" myndighet. Utnyttjandet av "informationssystem" ingår i verktygsarsenalen.

9. I den meningen kan den nya retoriken inkl den besläktade ansatsen i Toulmin, S., Rieke R. och Janik R., *An introduction to reasoning*. London: Collier-Macmillan, 1979, ses som anknyten till Churchman, op.cit., 1971 och 1973, och tidigare till Toulmin, S., *The uses of argument*, Cambridge: Cambridge University Press, 1958 (pap 1983).
10. Lawson, H., *Att försä datorsystem*. Linköping: 1981.
11. Persson, S. (personligt samtal, 1983).
12. Ur Ivanov, K., *Projekt, system och effektivitet - Några kalkylproblem och förslag till bättre realisering*. Stockholm: Statskontoret, 1975, s 29 och 43 ff. Jfr Ackoff, R.L., *Scientific method: optimizing applied research decisions*, New York: Wiley, 1962, s 9-24.
13. För definitioner av struktur och funktion, v g se Churchman op.cit., 1971, vars kap 2 också förklarar grunderna för sk konceptuell modellering.
14. Holmberg P., *Är samhällsplanering med välfärds mål möjlig?* Statskontorets TEMA, nr 1, Maj 1972.
15. Se tex Schick, A., *Systems politics and systems budgeting*, och Gross, B.M., *The new systems budgeting*, båda i Public Administration Review, March/April 1969, 137-151 respektive 113-137, samt Schlesinger, J., *Systems analysis and the political process*, Journal of Law and Economics, October 1968, 2 (2), 281-298. Grundtankarna finns väl sammanfattade och systematiserade i Churchmans bok *Systemanalys* (på engelska *The Systems Approach*, 1968).
16. "Per-capita"-projektet, UHA-rapporter 1979-22, 1980-23 och slutrapport 1981:30.
17. RRV:s dnr, 1982:189. Tillsammans med UHAs rapport berörs den i Ivanov, K., *Mot ett ingenjörs- vetenskapligt universitet*, op.cit., s 8-11.
18. Jag tänker då på Persson, S., *Apotropa myndigheternas uppgiftsskrav*, op.cit., 1976 och datainspektionsens tidigare citerade yttranden. Se också *Framtida statlig statistik - betänkande av statistikutredningen*, kommentarer till SOU 1983:74, i "Statistisk Tidskrift" 1984:4, 279-300 samt Persson, S., "Företaget som informant till staten", *Företaget i datatidnätet*, Stockholm: Sveriges Industriförbund och SAF, 1972, s 16-30.
19. Se tex Hayek, F.A., *The counter-revolution of science - Studies on the abuse of reason*. London: Allen & Unwin (Glencoe, Ill: The Free Press), 1952, och en blygsam motsvarande kommentar som gäller dataområdet i Ivanov, K., *Computer applications and organizational disease*, op.cit., 1983.
20. Spengler, O., *Der Untergang des Abendlandes*. München: Deutscher Taschenbuch, 1983 (7e uppl), slutet av del 2, kap I sektion III, s 644 ff ("Romerska rätterns historia", min övers) också på engelska, *The Decline of the West*, New York: Alfred Knopf 1962, samt förkortad utgåva med samma titel, New York: The Modern Library, 1962 där stycket om den romerska rätterns historia borde komma strax före kap XIII, s 245. Spengler har varit en kontroversiell om än inflytelserik historiker. Kritiken har dock främst gällt de ideologiska ramarna, inte fakta och prognoser i hans verk. En svensk sammanfattning och kritik av Spenglers omfattande verk finns i Ahlberg, A., *Västerlandets undergång - Oswald Spenglers filosofi, framställning och kritik*. Stockholm: Natur och Kultur, 1930. Jag anknyter till just Spengler p g a hans beaktande av samband mellan administration, politik, religion och vetenskap, särskilt matematik som han var väl förtrogen med.
21. Grekiskt ord för att beskriva ett efterskrävarnsvar tillstånd av själslugn, lidelse- och passionsfrihet.
22. Det skulle föra för långt att ta upp denna problematik som också berörs av Spengler, op.cit., "Recht und Macht" s 1008 ff. Alternativa ansatser har naturligtvis förts fram i den marxistiska traditionen som i populariserad form framträder tex i Ekecrantz, J., *Makten och Informationen*, Lund: Studentlitteratur, 1976.
23. Den konceptuella modelleringen och informationsanalysen är överförenklade varianter av "Leibnizian inquiring systems". Ansatsen är onekigen en mycket effektiv teknik för formalisering av teoretiskt okontroversiella och triviala problem efter det att systemfrågan är "löst". För detaljer, v g se Bubenko, J. och Lindencrona, E., *Konceptuell modellering - Informationsanalys*. Lund: Studentlitteratur, 1984. Ett verk som inte ryggat för problematiska drag i den konceptuella modelleringen är Sowa, J.F., *Conceptual structures: Information processing in Mind and Machine*, Reading: Addison-Wesley, 1984. För en överblick över den närbesläktade infologiska modelleringen, v g se Sundgren, B., *Infologisk utformning av statistiska databaser*, Statistisk Tidskrift, 1975:4.
24. Som de framgår tex av Churchman, op.cit., 1971 kap 2 i dess förhållande till kap 5-9. Ett exempel på studier som tycks saknas i Sverige är Zellini, P., *La ribellione del numero*. Milano: Adelphi, 1985. Se också Schiller, F.C.S., *Formal logic: a scientific and social problem*, London: Macmillan, 1912.
25. Talcott Parsons och Robert K. Merton är de två ledande namnen på "funktionalism" som inte motsvarar den betydelse som åsyftas i den tidigare nämnda diskussionen.
26. Frågan utvecklas av Cowan, T.A., What can law do for social science? i Evan, W.M. (ed), *Law and sociology*, Glencoe, Ill.: Free Press, 1962, 91-123, av Cowan, T.A., *Northern rationality in decision theory* i Churchman, C.W. (ed), *Systems and management annual 1975*, New York: Petroselli/Charter, 1975 och av Cowan, T.A., A postulate set for experimental jurisprudence, *Philosophy of Science*, 1951, 18 (1), s 1 ff. Motsvarande tankegångar om identifikation mot individuation finns upptagna i Churchman, op.cit., 1971 och systematiseras av Ackoff, R.L. & Emery, F.E., *On purposeful systems*. London: Tavistock, 1972. En sammansmältning av Cowans och Churchmans arbete återfinns i Mitroff, I.I., et al. *The 1980 Census-Policy making amid turbulence*. Lexington, Mass.: Lexington Books, 1983.
27. För en översiktlig orientering, v g se Liedman, S.E., *Arbetsfördelning, självmord och nytta - Några blad ur samhällsvetenskapens historia från Adam Smith till Milton Friedman*, (Skriftserie 8 - 2:a uppl - ISBN 91-7668-039-8) Högskolan i Örebro, 1983. Jfr också med Hayek, op.cit., 1952.
28. Jfr med den juridiska diskussionen av "equality" mot "equity", problematikens behandling i samband med "egalitarianism". De begreppsmässiga svårigheterna uppenbaras i en klassisk labour-orienterad behandling i Tawney, R.H., *Equality*, London: Allen & Unwin (4th edition), 1952, som kommenteras i Rees, J., *Equality*, London: Macmillan, 1971, s 91 ff och översiktligt under "Equality, moral and social" i Edwards, P. (ed), *The encyclopedia of philosophy*, London: Collier Macmillan, 1972. Se också George Simpson, Science as morality, *Philosophy of Science*, 1951, 18 (1), särskilt s 136 ff.
29. Zaremba, M., *Finns längre "moral"? i DN 20 mars 1984 i artikelserien "Idékris (s)"*.
30. Se Cowan, T., op.cit., 1962, s 120 f.
31. Som ett exempel på moralisk systemdiskussion, se Churchman, C.W., *Churchman's conversations*, Systems Research, 1985, 2 (4), 257-258. Den moraliska systemproblematiken har vetenskapligt uppmärksamats i Sverige av Capurro, R., *Moral issues in information science* (Report TRITA - LIB - 6024) Stockholm: KTH, 1985. Den "kommunikativa etiken" som efterlyses påminner om kvalitetsbegreppet som utvecklas av Ivanov, op.cit., 1972.
32. Simpson, G., op.cit., 1951.

Fotnoter Kap 4.1

1. Se "Administrative (Science)" i *Encyclopaedia Universalis*, Paris: Encyclopaedia Universalis France, 1980 (Vol 1 s 247).

Fotnoter Kap 4.2

1. Se Lönnbo, M., Humanism - Bara en blick i mörket? i serien *Etik förr och nu*, ÖC 23-24/11 1984.
2. Jfr *Enciclopedia del diritto e dell'economia*, op.cit., 1985, s 1207.
3. Enligt Lönnbo, M., op.cit., 23 november 1984, som också är den som citerar följande stycken, ur Lidbom, C., *Reformist*, Tidens Förlag, 1982, och ur andra verk.
4. Jfr med typbeskrivningen ("syndromet") i Ivanov, K., *Mot ett ingenjörsvetenskapligt universitet*, op.cit., s 40-41 och i avsnitt 4.7 i den här skriften.
5. DN 19/11 1983.

6. Se Sven-Olof Lodin (professor i skatterätt) om Raineraffären "Ett exempel på skattesystemets kris" i DN 15/11 1983.
7. Apropå de administrativa – etiska aspekterna av Watergate-skandalen, se Cleveland, H., *Systems, purposes, and the Watergate*, Op. Research, sept-oct 1973 och samma författares bok *The future executive*, New York: Harper & Row, 1972.
8. Se Persson, S., *Beslutstabeller*. Studentlitteratur, 1971 vars logik är föremål för vår tidigare diskussion om juridikens formalisering. Jämför med Churchman, C. W., 1971, op.cit., kap 2.
9. SvD 3/7 1985.
10. *Vi Stockholmare* nr 1 1983 (organ för moderata samlingspartiet i Stockholm).
11. Informationsfoldern RSV 404 uig 1, ALLF 446–82–352.
12. T ex i *Vår Bostad*, Mars 1983.
13. Jag skall inte uppehålla mig vid detta och andra exempel på företagsdata som finns översiktligt beskrivna i Svensson, T., op.cit., 1982.
14. "Rent mjöl", presentation av nye generaldirektören för riksskatteverket, Lennart Nilsson. Ex-pressen 20/3 1983.
15. Se "1984+1" ledare i SvD den 15/3 1985.

Fotnoter Kap 4.3

1. Sundin, J., EKO-kommissionen filosoferar. *Sunt Förnuft*, juni 1984.
2. Se Churchman, C. W., op.cit., 1973 (på engelska – *The systems approach*) kap 2, mot kap 11–13.
3. "Eko-rorel vill lägga spaningsregister på data", SvD 7/10 1983.
4. Essäen som borde lämpligen parallellläsas med SOU 1985:40 om "Regeringen, myndigheterna och myndigheternas ledning" är von Humboldt, W., *Saggio sui limiti dell'attività dello stato*. Milano: Giuffrè, 1965 (Orig. Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen, i W. von Humboldts *Gesammelte Schriften*, Berlin, 1903, 1 Band). Jämför med modern besläktad forskning i t ex Int Social Science Journal. Vol. 32. No. 4, 1980 (temanummer om staten och samhället). Se också... Svens lag – En hundstads? Annons i SvD 19/1–82 undertecknad av Gio Petrè och Alf Enerström. Jfr med kritiken mot förslaget till grundlag "halkigt som ett bilhand-larkontrakt" enl. Myrdal J., i "Under strecket" SvD 25/8 1985.
5. Thelin, K. i SvD 12/4 1985.
6. Peter Lofmark "Tjänstemän måste visa lojalitet", SvD 19/4 1985.
7. Jämför med diskussionen av "candour" i Michael, J., op.cit., s 26–27, 122, 125, Cleveland, op.cit., 1972, s 104, 119 och Miller, A. R., *The assault on privacy*. Ann Arbor: The Univ. of Michigan Press, 1971, s 49, 230, 253.
8. Krister Thelin, "Tål debatt", SvD 3/5 1985.
9. Sundberg-Weitman, B., *Säklighet och godtycke i rättskipning och förvaltning*, Stockholm, Nor-steds, 1981. Se tex recensionen "Lagar som hotar rättssäkerheten" i DN 27/3 1981. Jfr också Petrén, G., "Ramlagstiftningen", i *Den gränslösa samhällsförvaltningen*, Stockholm: Statskonsult Organisation AB, 1980.
10. Jfr tex med Carl-Göran Ekerwald, "Brist på filosofi gav nazister makt", DN 12/8 1979 apropå Hannah Arendts författarskap.
11. Se tex Spengler, op.cit., 1983, del 2 kap 4, sektion II "Staat und Geschichte".
12. Jfr med tidigare berörd diskussion om sammanblandningen mellan solidaritet och lojalitet, i Zaremba, M., op.cit., "Finns längre moral?", DN 20/3 1984.
13. Stycket som följer är ett referat av Hayek F. A. invänt i hans egna kommentarer i *The counter-re-volution of science*, op.cit., 1952 s 136 f. angående texten ur Saint-Simons och A. Comtes gemensamma verk *Catéchisme des Industriels*, 1823.
14. Hayek citerar i en not ur F. Engels, *Anti-Dühring*: An die Stelle der Regierung über Personen tritt die Verwaltung von Sachen. Der Staat wird nicht "abgeschafft", er stirbt ab.

Fotnoter Kap 4.4

1. Jfr med diskussionen i Ivanov, K., *Mot ett ingenjörsvetenskapligt universitet*, op.cit., s 33 (även 16 f och 37).
2. Det kan då inträffa att data tekniker får svårt att uppfatta den bredare debatten, se t ex Bubenko, J., "Data debatten förvirrar", i Nordisk Datanytt 20/9 1982.
3. Hesse, H., *Glaspärlspelet*, Stockholm: Alba, 1978 (orig 1943), s 25.
4. von Kreitor, N.-K., *Frankfurter Hefte*, September 1980 (recenserad i DN 10/10 1980).
5. Enligt notis "Näringsförbudet skärps – Regeringen slopar krav på konkurs" i SvD 27/7 1985.
6. Se DN den 7, 10, 14, 17 och 21 november 1982 och den 2, 5, 8, 12, 15, och 18 januari 1984 varifrån jag ibland lånar författarens ord. Jfr också Arne Ruths serie "Svergenmyter" i DN den 14, 21 och 28 januari och den 4, 11 februari 1984.
7. Se t ex Daun, Å., *Svensk mentalitet*. Bidrag till 23:e nordiska etnolog- och folkloriskongressen 30/5–3/6 1983, Fuglsöcentret, Danmark. Stockholms universitet: Inst för folklivsforskning. Se också Dauns artikel i Tvärsnitt, 1983, 4.
8. Bibliskt vidunder (Job 40) som i Hobbes verk med samma titel (1651) liknas vid staten.
9. Jfr med Hayek, op.cit., 1952, s 26 och 209.
10. Jfr med diskussionen om företagens samhällsansvar i Cleveland, op.cit., 1972, kap 4.
11. Se artiklar i DN-serien "Just nu" den 29/9 och 2/10 1981 m fl. "Statistiken" har naturligtvis blivit ifrågasatt och blivit föremål för olika tolkningar, som brukligt då det är opportunt.
12. "Helsingforskonferensen – Speciallag en vecka" i SvD 26/7 1985.
13. Jfr Spengler, op.cit., 1983, del 2, kap 4, sektion II "Staat und Geschichte". Enligt Spengler torde problemet snarare bestå av att det gäller en "allt för modern" uppfattning, alltså en missuppfattning av statens funktion och möjligheter. Jfr "rättsrealismen" och von Humboldt, op.cit., 1965.
14. Jfr med Spenglers diskussion av tyranniderna och de romerska tribunernas makt situation i förhållande till senaten m m. (Samma stycke som avses i not 13.)
15. Jfr Spengler, op.cit., 1983 (som för tidigare noter).
16. AB 23/4 1976, enl. Kjell Sundbergs "Bergmans fall ingår i mönstret av förtryck!" DN den 26/4 1976. Se också "Bürger Norman: Begränsad logik – Byråkratisk makt" DN 25/4 1976.
17. Jfr med diskussionen av kinesisk I-Ching beslutsmetodik i Churchman, C. W., *The systems approach and its enemies*. New York: Basic Books, 1979.
18. Alopaeus, M., *Drabbad av Sverige*, Stockholm: Brombergs, 1983.
19. "Särad kärlek till adoptivlandet", DN, 17/11 1983.
20. Citerat av Meurling, P., *Geijer och Marx – Studier i Erik Gustaf Geijers sociala filosofi*. Stockholm: Tiden, 1983, s 171.
21. Ett aktuellt undantag är den mycket kompetenta kritiken som riktas av J David Bolter, *Turing's man Western culture in the computer age*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1984.
22. Se Hayek, op.cit., 1952 och Butler, E. M., *The saint-simonian religion in Germany*. Cambridge, 1926 samt Dumas, G., *Psychologie de deux Messies positivistes*, Paris, 1905. Den bästa behandlingen av sambandet mellan förnuft och religion jag känner till är Filoramo, G., *Religione e ragione tra ottocento e novecento*. Roma: Laterza, 1985. Se också Kolakowski, L., *Religion*, Oxford Univ. Press & Fontana Paperbacks, 1982. Jfr Matz, R., "Teknik och Vetenskap – Vår fungerande religion", *GNOSIS*, 1985, Nr 2, 4–9 och ett kapitel om instrumentalismen och "användningsläran" i Matz, R., *Skott och revor*, Stockholm: Akademilitteratur, 1984.
23. Citerat och kommenterat i Ivanov, K., "Universitetets bidrag till näringslivets och förvaltningens samhällsnytta", i *Vetenskap och vet – Till frågan om universitetets roll*. Universitetet i Linköping, 1985, s 59.

Fotnoter Kap 4.5

1. Se tex kulturdebatt "Forskare och fogdar – Bruk och missbruk av dataregister", Arbetet, 24/11 1984; "Kommunaltjänst: Sekretesslagen gynnar fyllfärd", DN 22/8 1981; "Hård kritik mot sekretesslagen – problemen drabbas", DN 19/5 1981; "Storm kring tryckfriheten – nu skall läckorna täppas till", DN 2/10 1981.
2. Utöver vissa tidigare nämnda referenser i förra avsnittet, v g se tex "Hejda mediebyråkraterna!", DN 30/9 1981; "Frihet är det bästa ting!", Vi Stockholm nr. 5, 1984; "Regeringen misstror industrin", DN 23/6 1985; "STU-chefen om attacken från Nicolin-Wallgren", DN 24/11 1983.
3. För en pedagogisk kort översikt, se Sven-Erik Liedmans lilla skrift *Arbetsfördelning, självmord och nytta – Några blad ur samhällsvetenskapernas historia från Adam Smith till Milton Friedman*, (ISBN 91-7668-039-8). Högskolan i Örebro (2:a uppl), 1983. Den kan tjäna som inledning till samma författare bok *Motsatsernas spel*.
4. Se också diskussionen av "nyspråkliga" tendenser med anknytning till ekonomernas och statsvetarnas Sverigeanalyser i "Från friheten till Sverige (3)", i SvD 10/8 1984. Se också Ståhl, I. m fl *MAS-Rapporten*, Stockholm: Stiftelsen Marknadsekonomiskt Alternativ för Sverige, 1985.
5. Jfr byråkrats ekonomiska teori i W. A. Niskanens högst originella arbeten om kollektiva val i sin relation till den representativa regeringsformen.
6. Exempel på arbeten som jag lånat idéer och formuleringar ifrån och där man tar upp och överblickar en mängd relevant litteratur är tidskriftsartiklar som speglar forskningsinsatser som tex Arvidsson, H. & Bertmson, L. "Om statsmaktens tillväxt" och "Vem angriper den växande staten?" i DN 13 och 14/4 1983, samt Lindensjö, B., "Den politiska styrningens gränser" och "Makten – politiken och demokratin" (om den norska maktutredningen NOU 1982:3) SvD 31/8 1984 resp 17/5 1983.
7. En konkretisering av detta begrepp som återför det till den första "suntförnuft"-kategorin är MAS-rapporten, op.cit., 1985 (presenterad i SvD 8/6 1985). Jämför för övrigt med von Humboldt, op.cit., 1965.
8. Man bör beakta att det finns flera tolkningar av dessa komplicerade förlopp. En alternativ tolkning som emellertid också är kontroversiell presenteras i tex av den tyske historikern Spengler, op.cit., 1983 i de stycken som refereras i tidigare noter.
9. "Styr staten eller folket"? DN 27/4 1983 som bygger på Arvidsson-Bertmson debattartiklar i DN 13 och 14/4 1983 samt Korpi's egna senare artiklar den 26/1 1984 och 11/2 1985. Arvidsson-Bertmson refererar också till Korpi's studie "Arbetarklassen i välfärdskapitalismen".
10. Se tex Ingelstam, L., "Det blåser högrindar", DN 12/9 1981.
11. Leijon, A., "Den nya naivismen" SACO-SR Tidningen nr 7, 1982 och Himmelstrand, U., "Kluvenhet som kunskapskälla", Stockholms-Tidningen den 9/5 1984.
12. Se Cleveland, H., op.cit., 1972, s 82 ff.
13. Mowshowitz, A., "On approaches to the study of social issues in computing", Communications of the ACM, 1981, 24 (3), 146–155.
14. Klein, H.K. & Hirschheim, R., "Fundamental issues of decision support systems: a consequentialist perspective", *Decision Support Systems*, 1985, 1, 5–24.
15. Holmberg, P., op.cit., 1972.
16. Churchman, C.W., op.cit., 1973 (orig. 1968). Betr. analyskategorier och uppkomst, v g se Churchman, op.cit., 1979.
17. Schick, A., op.cit., 1969; Gross, op.cit., 1969 Schlesinger, op. cit., 1968; Landau, op.cit., 1969 och sådana klassiker som Hoos, I.R., *Systems analysis in public policy – A critique*, Berkeley: Univ. of California Press, 1972, samt Lilienfeld, R., *The rise of systems theory*, New York: Wiley, 1978, och Meadows, D.H. & Robinson, J.M., *The electronic oracle – Computer models and social decisions*, New York: Wiley, 1985. En intressant bok i samma anda som uppmärksammas av Bo Lindensjö (SvD 31/8 1984) är Aaron Wildavsky *Speaking Truth to Power*. Flera bland dessa författare bidrar också till det "klassiska" samlingsverket av Westin, A.F. (ed), *Information Technology in a Democracy*, Cambridge: Harvard Univ Press, 1971.
18. Gilder, G., *Wealth and Poverty*, New York: Basic Books, 1981.

19. Då bortser jag i denna diskussion, liksom Ingelstam själv gjort, från nyanseringen som skulle möjliggöras av hela den socialpsykologiska sk motivationsforskningen.
20. von Humboldt, W., op.cit., 1965.

Fotnoter Kap 4.6

1. Jfr med diskussionen av "internationalism" i vetenskapen i Ivanov, K., *Mot ett ingenjörsvetenskapligt universitet*, 1984, s 43.
2. Tex Walter Korpi i "Skjut inte på politikerna", DN 1/2 1985.
3. Hayek, F.A., op.cit., 1952, s 202.
4. Detta och följande utläses ur Hayek, op.cit., 1952.
5. Hayek refererar uttrycket till Bouglé, C., *Chez les prophètes socialistes*, 1918.
6. Se även Ivanov, K., *Computer applications and organizational disease* (rapport LiU-IDA-R-83:2). Universitetet i Linköping. Inst för datavetenskap, 1983. För en introduktion till Jungs psykologi på svenska se *Jaget och det omedvetna*, Stockholm: Wahlström & Widstrand, (omtryckt) 1986, och *Den analytiska psykologins grunder*, Stockholm: Berghs, 1975.
7. Tex Spengler, op.cit., del 2, kap 4 och von Humboldt, op.cit., 1965. En förtänsfull överblick över alternativt systemtänkande är Lindholm, S., *Kunskap – Från fragment till helhetssyn*, Stockholm: Liber Förlag, 1985.
8. Ahlberg, A., *Västerlandets undergång – Oswald Spenglers filosofi, framställning och kritik*, Stockholm: Natur och Kultur, 1930, s 131 ff. Jag anknyter avsiktligt till Ahlbergs bok för att ge läsaren ett uppslag om konstruktiv kritik av Spengler. Se även Tingsten, H., *Begreppet socialism i nationalsocialismen*, Tiden, 1935. Jag upplästar att Spengler inte tar avstånd från demokratin utan snarare problematiserar missbruket av dess idé: se tex Vanhelleputte, M., *Thomas Mann et 'Le déclin de l'Occident'*, Revue de l'Université de Bruxelles, 1965–66, 18, s 450–465.
9. Jag bortser i denna översiktliga behandling från skillnaden som vissa skolor ser mellan moral och tex etik. Sådana frågor berörs i tex av Holte, R., m fl *Ethiska problem*, Stockholm: Verbum, 1983.
10. Jan Lindhagen "Socialdemokratin och klyftan mellan jämlikhet och utveckling – Folkets röst, en romantisk spekulering", DN 3/4 1984.
11. Artikelns författare, Thomas Söderqvist, nämner Alain Touraine, György Konrad, Ivan Szeleenyi och Alvin Gouldner.
12. Se Källström, S., *Värdenihilism och vetenskap – Uppsåldfilosofin och forskning i samhällsdebatt under 20- och 30-talen*, (Akad. avh) Göteborgs universitet: Acta Universitatis Gothoburgensis, 1984 Recenserad av M. Zaremba i "Vårt folkhem är Hågerströms spökhäus", Expressen 11/2 1985, varifrån jag lånar flera formuleringar.
13. Se Ivanov, K., *Computer applications and organizational disease*, op.cit., 1983.
14. Se de mycket tankvärda essäerna av Cranberg, L., Law-Scientific and Juridical, *American Scientist*, 1968, 56 (3), 244–253 och Cowan, T.A., "What law can do for social science", i Ewan, W.M. (ed), op.cit., 1962, samt Brecht A., op.cit., 1941, s 822n.
15. Se tex "Allting avlyssnas – Utredning skakar data-Sverige" om en utredning om dataflödet över gränserna, DN 21/12 1984 angående *Sveriges datakommunikation med utlandet*, DsC 1984:4. Se också *ADB och samhällets sårbarhet*, SOU 1979:93.
16. Jfr med G Le Bons klassiska arbete om masspsykologi, *The Crowd*, London, 1947 (1:a uppl. 1896).
17. Zaremba, M., "Fredsrorelse i rådslans tecken?" i DN 23/6 1983. Jfr von Humboldt, W., op.cit., 1965, s 107.
18. Källström, S., op.cit., s 129f, 182.
19. Källström, op.cit., 1984, s 178, med referens till Hågerström, A., *Socialfilosofiska uppsatser*, Stockholm, 1966.
20. Jfr med Källström, op.cit., s 180, referens till Berlin, I., *Fyra essäer om frihet*, Timbro Förlag, 1984 (orig. 1949).

21. Se Ivanov, K., *Mot ett ingenjörsvetenskapligt universitet*, op.cit., 1984 och Hayek, op.cit., 1952, samt särskilt Filoramo, op.cit., 1985.
22. Kay Glans "Förlusten av framtiden", DN 18/11 1983 recension av Otto Mannheimers *Den förklarade vissheten*. Stockholm: Bonniers, 1983.
23. Lindfors, P., "Ta ifrån mig mitt ansvar", *Jakobs Stege*, 1980, 3, 2–6.
24. En bra sammanfattning med kommentarer finns i M. Zarembas artikel och recension i DN 30/10 1984 och 2/7 1985.

Fotnoter Kap 4.7

1. Zaremba, M., i DN 2/7–85.
2. För en utveckling av denna tanke i samband med systemutveckling och "avvägningar", se Churchman, C.W., *Thought and Wisdom*, Seaside, Calif: Intersystems 1982.
3. Kolakowski, L., *Samtal med djävulen*, Brombergs, 1982. I det som följer lånar jag ord från ledaren och recension i DN 23/1 1983. Se också samtal med Kolakowski "Gudhetens mask har en mening", DN 27/12 1982.
4. Detta och följande kommentar kring Kolakowski (jfr hans bidrag i Howard, J.A. (ed), *On freedom*, Greenwich, Conn.: Devin, 1984), bygger på Zaremba, M., "Vägen till despoti är inte lång", DN 25/9 1982. Se också ledaren – recension "Djävulen kan inte frälsas", DN 23/1 1983 och Tocqueville, A., *Democracy in America* (trans. F. Bowen & P. Bradley), 2 vol. New York: Vintage Books, 1954. (Folkvåldet i Amerika, Norstedts, 1839.) Jfr också Svegfors M. "Lagerfångens frihet", SvD 23/8 1985.
5. Se Zaremba, M., "Svensk socialism är ingenjörskonst", DN 22/3 1984 och Källström, op.cit., 1984. Jfr också med Stephen B. Clarks behandling av arbetslivet och familjen i sin *Man and Woman in Christ*, Ann Arbor: Servant Books, 1980.
6. Zaremba, DN 22/3 1984 (min kursivering). Nära besläktade tankar förs fram av Anna Christensen i "Sätt stopp för våldskoncentrationen!", (DN 21/10 1985). Jfr med Lindbom, T., *Omprovningen*, Borås: Norma, 1983.
7. Buttiglione, R., *Il pensiero di Karol Wojtila*, Milano: Jaca Books, 1982, s 198 ff. Wojtila är lekmananämnet på påven Johannes Paulus II.
8. Buttiglione, R., op.cit. 1982, s 224, som för övrigt hänvisar läsaren till utvecklingen av dessa tankar hos Wojtila, K., "Participation or Alienation", i *The self and the other* (Anacleto Husserliana, n.6), Dordrecht: Reidel, 1977. Jämför med von Humboldt, op.cit., 1965.
9. Jfr med Sjöström, O., "Vad är statistisk metod?", *Statistisk Tidskrift*, 1983:2 och Meitzen, A., *Geschichte, Theorie und Technik der Statistik*, 2:a uppl Stuttgart Berlin, 1903 (orig 1886). Engelsk övers *History, Theory and Technique of Statistics*, Philadelphia: American Academy of Political and Social Science, 1891.
10. Jfr tex med psykologiska studier, tex Halliday, J & Fuller, P. (eds), *The psychology of gambling*, London: Allen Lane, 1974.
11. Se Churchman, C.W., *Prediction and optimal decision*, Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1961, s 79.
12. Koestler, A., *The call girls*. New York: Dell, 1974.
13. Maccoby, M., *The gamesman*, New York: Bantam, 1978.
14. Se Hayek, op.cit., 1952 ang "Ecole Polytechnique" och jämför med Roepke, W., "Science et société industrielle", *Revue de science financière*, 1965, 57, 157–168, samt Akin, W., *Technology and the American dream*. Berkeley: The Univ of California Press, 1977.
15. För beskrivning av olika socialpsykologiska "typer" inom dataområdet, se Turkle, S., *The second self – Computers and the human spirit*. New York: Simon & Schuster, 1984. Se särskilt på s 341 referensen till Otto Kernbergs bok om *Borderline – tillstånd och patologisk narcissism*. Stockholm: Natur och Kultur, 1983 (orig 1975).

16. Jfr Florman, S., *The existential pleasures of engineering*. New York: St Martins Press, 1976. I ett håftigt försvar av ingenjörerna hävdar författaren att deras problem inte är att de brister i moral utan att de har en naiv överförenklad bild av verkligheten.
 17. För en bearbetning som ligger nära systemutvecklingsproblematiken och som är ett bra alternativ till de rationalistiska "cognitive styles", v g se Mitroff, I.I. & Kilmann, R.H., *Methodological approaches to social science*. San Francisco: Jossey-Bass, 1978.
 18. Citat från påven Johannes Paulus II:s anförande vid Friburgs universitet den 13/6 1984 återgivet i *L'Osservatore Romano* (weekly ed) 2/7 1984 och i Ivanov K., "Mot ett ingenjörsvetenskapligt universitet", op.cit., 1984, s 49 och bilaga 3. En tillämpning av dessa idéer på dataområdet finns i Ivanov, K., "Computer applications and organizational disease", op.cit., 1983. Det som följer är tankar som sammanfaller med Zbinden, H., *Conscience in our time*, och Böhrer, E., *Conscience in economic life* i The curatorium of the C.G. Jung Institute (ed) *Conscience*. Evanston: Northwestern Univ. Press, 1970. Stycket som följer är taget ur Simpson, G. "Science as morality", *Philosophy of Science*, 1951, 18, 132–143. Jfr med Lindbom, T., op.cit., 1983.
 19. Detta och följande citat ur Zbinden, op.cit., 1970.
 20. Böhrer, E., op.cit., 1970. Se också Böhrer, E., *Psychological prerequisites of forecasting and planning* i *Technological Forecasting and Social Change*, 1973, 4, 317–322.
 21. Jfr med en intressant beskrivning från en höginkomsttagares perspektiv i Krister Gréen "Helt i händerna på politikernas manipulationer" SvD 5/1 1984.
 22. Kolakowski, L., *Main Currents of Marxism* (3 Vols), Oxford University Press, 1978, Vol. 3, s 530. Just denna sista avslutande sats återfinns översatt i Lars Gyllenstens inledning till den svenska översättningen av Kolakowskis *Samtal med djävulen* (se not nr 3 ovan).
- ### Fotnoter Kap 4.8
1. ABFs tidning Fönstret den 9 oktober 1985. Se också replikerna i Fönstret nr 11, 1985.
 2. Myrdal, A. och Myrdal, G., *Kris i befolkningsfrågan*. Stockholm: Bonniers, 1934. För en sammanfattning, v g se Myrdal G., *Befolkningsfrågan i Sverige*, i Tidens Kalender, 1936, 121–132.
 3. Cervin, U., *Makarna Myrdal och befolkningsfrågan*. Meddelanden från Historiska Institutionen vid Lunds Universitet, nr 10, 1975.
 4. En svidande vidräkning med tendenser i industriländernas attityder till biotekniken, som föregriper det nyväckta intresset för moraliska frågor i vårt land de senaste åren, är Kass, L.R., *Making babies – The new biology and the "old" morality*, *The Public Interest*, 1972, 18–56. Ansatsen är nära besläktad med den i *Arbete före Kapital*. Jämför också med Rubenstein, R.L., *Förintelsens lag* (orig "The Cunning of history"). Stockholm: ALBA, 1980 (orig 1975).
 5. Lidbom C., *Reformist*. Stockholm: Tidens Förlag, 1982.
 6. Jfr också med boken *Rättssäkerhet och demokrati* (Ratio, 1985) och P.J. Anders Linders recension i *Lundagård* nr 10, 1985.
 7. Ur en journalistisk betraktelse som gör bättre rättvisa åt problemets komplexitet än det ovan citerade tidningsstycket: Lefv Carlssons undersökare "Sanningen om Gud" (SvD 22/9 1985) i anslutning till en recension av Bråkenhielms C-R, och Ungers J. debattskrift *Kyrkan och kulturen – Konfikt eller samspel*. (Svenska kyrkans kulturinstituts Orienteringsserie nr 9) Proprius, 1985.
- ### Fotnoter Kap 5.
1. Se dock Bolter, D., *The Turing-man: Western Culture in the computer age*. University of North Carolina Press, 1984.
 2. Jfr dock med Ivanov, K., *Från statistisk kontroll till kontroll över statistiken* (Forskningsrapport 1976:9, ISSN 0347–2108). Stockholms Universitet, Statistiska inst., 1976.
 3. Jfr Gustafsson, L., "Alexis de Tocquevilles dubbla budskap", SvD 23/8 1985. Se Tocqueville, op.cit., 1985 samt Kolakowski, op.cit., 1982, och Matz, R., "Teknik och vetenskap: Vår fungerande religion", Gnosis: 1985: 2. Jfr J.G. Hamann (1730–1788) och särskilt E. Troeltsch (1865–1923) i ex The Encyclopedia of Philosophy.

4. Persson, op.cit., 1972 och 1975; Sjöström, O., *Svensk samhällsstatistik – Etik, policy och planering*. Stockholm: Akademilitteratur, 1980; Mitroff, I.I., Mason R.O., & Barabba, V.P., *The 1980 census – Policymaking amid turbulence*. Lexington Books, 1983. När det gäller utformning av ADB-policy motsvarar Staffan Perssons ansats den som i USA lanserades av Churchman, op.cit., 1968 och 1971, och av Russell Ackoff i böckerna *A concept of corporate planning*. New York: Wiley, 1970 (särskilt s 119 ff), *Redesigning the future*. Wiley, 1974 och *Creating the corporate future*. Wiley, 1981. Samhällsvetenskaplig ADB-forskning i Sverige företräds främst av docent Hans-Erik Nissen i Lund, Göran Goldkuhl i Linköping och undertecknad. Se tex Nissens och H Kleins bidrag i Mumford et al. (eds), *Research methods in information systems*. Amsterdam: North Holland, 1985. Se också Ivanov, K., Systemutveckling och ADB-arnets utveckling i *Systemutveckling, av vem, för vem och hur?*. Stockholm: Arbetarskyddsfonden, 1984.
5. Se den nyanserade bilden om debatten om den sk befrielseetologin i Messori, V. och Raizinger, J., *Rapporto sulla fede*. Milano, Edizioni Paoline, 1985. För övrigt har framgångsrika vetenskapsmän inte ryggat tillbaka för moralfrågor. Se tex Werner Heisenberg, "Scientific and religious truth", i hans essäsamling *Across the frontiers*. New York: Harper & Row, 1975 (orig 1971). Intressanta verk som på ett kvalificerat sätt tar upp sambandet mellan moral och vetenskap är tex Agazzi, E., *Science et foi*. Milano: Massimo, 1983; Kolakowski, L., *Religion*. Oxford University Press & Fontana Paperbacks, 1982, sådana klassiker som Paul Tillich och Reinhold Niebuhr eller E. Heimanns överblick i *Reason and Faith in Modern Society*. Middleton, Conn., 1961 och särskilt Floramo, op.cit., 1985. Särskilt i samband med systemutveckling se den tidigare nämnde Churchman, C.W., op.cit., 1982 och inlemmandet av hans verk i europeisk kulturdebatt i Ulrich, W., *Critical heuristics of social planning*. Bern: Paul Haupt, 1983.
6. Jfr med de klassiska *Automated information management in public administration* och *Towards central government computer policies*. OECD Informatic Studies nr 4 resp 5. Paris, 1973 och Frick, J., *Management and control of information technology in public administrations*. (Draft), Koln: Max-Planck-Institut Für Gesellschaftsforschung, 1985.
7. Se Ivanov, K., "Några reflektioner över framtida datautbildning och forskning", i UHA (red), *Kunskap för framtiden*. Stockholm: Liber Utbildningsförlaget, 1983, 79–91, och Forsgren, F., Mandahl, M. och Nordström T., *Genomgång av utbildningsmaterial till bred datautbildning* (Rapport UMADB-WP/PCS-8.85, till Datalegationen), Umeå Universitet. Inst för informationsbehandling, 1985 som bildar grund för DSc 1985: 14 och SOU 1985: 50 (s 21–22, 68–92 och 244–246).
8. Jfr Östberg, G., *Får materiallära se ut hur som helst?* i Lunds teknologers studentkårs ORDO, 1981, 15 (2), s 25.
9. Efter Nerman, B., *Radikalismens villkor: Historien om Folkuniversitetet*, Kritisk Utbildningsskrift, 1984, Nr 3–4.
10. Jfr med beskrivningen av universitetets utveckling i K. Ivanovs och E. Leanders bidrag, dock särskilt i Andersson, S., *Från Bologna till Borås – Ett inlägg i debatten om akademisk frihet*, i Knuthammar, C., & Pålsson, E. (red), *Vetenskap och vett* (ISBN 91–7372–925–6), Universitetet i Linköping, 1985.
11. Detta och följande efter Hellblom, L., *Om nyttighetsmask och självbildning inom arbetarrörelsen*, Kritisk Utbildningsskrift, 1984, nr 3–4. Liksom Nermans tidigare citerade artikel är denna inlemmad i den tidigare refererade genomgången av utbildningsmaterial till bred datautbildning. Jfr med Ahlberg, A., *Vårt bildningsarbets framtid och faror* (ABFs skriftserie nr 33) Stockholm: Tiden, 1950.
12. I "teknisk" datautbildning inkluderar jag även de övervägande formella-tekniska systemkunskaper som idag på vissa håll lärs ut i datalogi- och systemeringskurser, rättsinformatiska expertsystem, datorstödd administration, administrativ systemutredning, ekonomiska informationssystem, ADB och dylikt enl en "administration" som hör till den sk sociala ingenjörskonsten.
13. En idékälla som visar all angelägen forskning som inte självklart ingått i STUs intresseområde är Docherty, P., Werngren, C. och Widman, A., *Informationsteknologi och verksamhetsutveckling – Forskning om informationsteknologins användning inom företag och myndigheter*. Stockholm: EFI, 1984. Se också motsvarande USA-studie McFarlan, F.W. (ed), *The information systems research challenge*. Boston: Harvard Business School Press, 1984 (bl a s 97 och 109).

Slutnot:

Intressanta skrifter som jag inte hann inarbeta i min text är Nyman, A. *Leviatan och folkviljan: betraktelser över förstatligande, byråkrati och skattetryck*. Stockholm: Natur och Kultur, 1948; Gehlen, A. *Die Seele im technischen Zeitalter*. Hamburg: Rowohlt Taschenbuch, 1957; Olsson, A.R. *Spelrum: om data och makt i Sverige*. Askelin & Hagglund, 1985 och Hellblom, L. *Från primitiv till organiserad demokrati*. Lidingö: Salamander, 1985. För en utveckling av den här bokens centrala tankar rekommenderar jag emellertid i allra högsta grad en sammansmältning av tidigare referenser (bl a i noter nr 4 och 5 ovan) med Ernst Troeltsch, vol. IV av hans *Gesammelte Schriften*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1925, särskilt sid. 156–191 och 297–338 som rör naturrätten och dess förhållande till den moderna rationaliteten. En i sammanhanget utmärkt problematisering av den moderna matematiken är Robert Rosens bidrag till Rosen, R. (Ed.) *Theoretical biology and complexity*. London: Academic Press, 1985 som väl kompletterar Zellimi, op.cit. i not 24 av kap. 3.8.

Register

- ADB, Administrativ databehandling 9,
13, 15, 25 ff, 34, 154, 157 ff
Allmännyttan 115, 117
Allmänviljan 23, 83, 93, 95, 128
Angiverilagen 99
Anonymitet 52 (se också Kryptering)
Ansvar 51, 75, 132, 134
Artificiell intelligens 27, 32, 34, 38, 56, 63,
68, 74, 102
Automatisk databehandling 119, 157
Avvägningar 43, 51, 71, 110, 118, 142
Behörighet 50, 125
Brott 20 (se också Eko-brott)
Candour 20
Databaser 26, 31, 33, 38, 47, 50, 89
Datafångst 27, 38, 40 f, 86 f
Datakvalitén 31, 40, 41, 47 ff
Datalagen 11, 19
Datamodeller 31
Datapolitik 13, 61, 96, 161
Datastrukturer 31
Datautbildning 16, 34, 157, 159
Datavetenskap 28, 34, 108
Datorisering 123
Datorstöd 56, 59, 155
Demokrati 19, 21, 23, 26, 33, 46, 53, 75,
121, 130, 139
Domstolar 18, 85, 90, 93, 102
Don Juan-syndromet 135
Egendom 72, 103, 154
Egenintresse 17, 114
Eko-brott 14, 17, 20, 40, 56, 87 ff, 99,
116 ff, 126
Ekonomi 22, 32 f, 35, 36, 39, 46 f, 51, 69,
70, 93, 110, 118 f, 120 f, 140 f, 146, 149,
161
Enskilda, se Individ och Person
Entitet 41, 54
Equality 74, 76 (se också Jämlikhet)
Equity 75
Folkbildning 158
Folkopinionen 23, 93, 99, 102, 130
Franska revolutionen 139
Frihet 12, 46, 90, 103, 106, 122, 131 f
Företag 13, 17, 69, 154
Geisteswissenschaften 75, 152
Grundlag 91, 103, 126
Handling 54, 71
Identifikation 53 f, 74
Identitet 53, 55
Individ 13, 74, 75, 133 (se också Person)
Individualitet 74
Individuation 74
Infologi 28, 31, 50, 73
Informationssystem 19, 22, 31, 38
Ingenjörsvetenskap 22, 34, 89, 107, 122,
128, 130, 140, 155, 157, 163
Integritet 11 ff, 19, 24, 43 ff, 48, 72 f, 81,
94
Juridisk person 19
Jämlikhet 46, 58, 74, 76, 101, 104, 121,
131, 139
Kommersialisering 14 ff, 17 f, 52, 55, 81,
153
Konceptuell modellering 31, 67, 73, 110
Konfidentialitet 51
Konsekvenser 14, 95, 97, 101, 152 f, 154
Kreativitet 141
Kristendom 129, 132
Kryptering 62, 64

